

प्रकरण १

प्रास्ताविक

घटक रचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र
- १.३ सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राची वैशिष्ट्ये
- १.४ सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राची व्याप्ती किंवा सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राचा अभ्यासविषय
- १.५ सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राचे महत्त्व
- १.६ सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राच्या मर्यादा / दोष
- १.७ समग्रलक्षी अर्थशास्त्र
- १.८ समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा अभ्यास विषय / व्याप्ती
- १.९ समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचे महत्त्व / उपयुक्तता
- १.१० समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या मर्यादा / दोष
- १.११ सारांश
- १.१२ प्रश्न

१.० उद्दिष्टे

- सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राचा अर्थ व व्याख्या यांची माहिती घेणे.
- सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
- सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राची व्याप्ती किंवा सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राचा अभ्यासविषय यांची माहिती घेणे.
- सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राचे महत्त्व अभ्यासणे.
- सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राच्या मर्यादा किंवा दोष यांचा अभ्यास करणे.
- समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा अर्थ व व्याख्या यांचा अभ्यास करणे.
- समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा अभ्यास विषय किंवा व्याप्ती अभ्यासणे.
- समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचे महत्त्व किंवा उपयुक्तता अभ्यासणे.
- समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या मर्यादा किंवा दोष यांची माहिती घेणे.

१.१ प्रस्तावना

सामाजिक शास्त्रे (Social Sciences) आणि नैसर्गिक शास्त्रे (Natural Sciences) हे प्रामुख्याने शास्त्रांचे दोन प्रकार आढळून येतात. विशेषतः राज्याशास्त्र; इतिहास; अर्थशास्त्र; समाजशास्त्र; इ. सामाजिक शास्त्रे आहेत तर पदार्थ विज्ञान; रसायनशास्त्र; जीवनशास्त्र; संख्याशास्त्र इ. नैसर्गिक शास्त्रे आहेत. सामाजिक शास्त्राच्या व्याख्या; नियम व सिद्धांत हे त्रीकालाबाधित सत्य असत नाहीत. त्यांच्यामध्ये सामाजिक, राजकीय व आर्थिक परिस्थितीतील बदलानुसार सातत्याने बदल होत असतो. तथापि, नैसर्गिक शास्त्रातील नियम मात्र त्रीकालाबाधित सत्य असतात. उदा. न्यूटनने फार फार वर्षापूर्वी लावलेला गुरुत्वाकर्षणाचा नियम सध्या देखील तंतोतंत लागू पडतो.

अर्थशास्त्र हे एक महत्त्वाचे सामाजिक शास्त्र असून त्यामध्ये मानवाच्या आर्थिक वर्तनाचा अभ्यास केला जातो. सर्वसाधारणपणे मानवाच्या गरजा अमर्याद आहेत आणि त्या गरजा भागविणारी साधने मात्र अतिशय मर्यादित व पर्यायी उपयोगाची आहेत. म्हणूनच मानवाला आपल्या आर्थिक जीवनात अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. साहजिकच अमर्याद गरजा आणि मर्यादित साधने यांच्यामध्ये योग्य तो ताळमेळ घालून महत्तम समाधान मिळविण्याच्या दृष्टीने व्यक्तिकडून केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांचा आणि तिच्या आर्थिक वर्तनाचा अभ्यास अर्थशास्त्रामध्ये केला जातो. या अभ्यासामधूनच व्यक्तीच्या वर्तनाच्या संदर्भात काही नियम व सिद्धांत मांडले जातात.

मानवाच्या आर्थिक वर्तनाचे अर्थशास्त्रीय विश्लेषण करणाऱ्या अनेक पद्धती आहेत उदा. सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र व समग्रलक्षी अर्थशास्त्र; निगमन पद्धत व विगमन पद्धत; वस्तूनिष्ठ अर्थशास्त्र व आदर्शनिष्ठ अर्थशास्त्र इ. यापैकी सूक्ष्म अर्थशास्त्र व समग्रलक्षी अर्थशास्त्र या दोन महत्त्वाच्या अर्थशास्त्रीय विश्लेषण पद्धती आहेत.

१.२ सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र (Micro Economics)

सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र ही अर्थशास्त्रीय विश्लेषणाची एक महत्त्वाची पद्धत [दृष्टीकोन] असून तिला अंशलक्षी; व्यष्टी व विशिष्टाभ्यास पद्धत या नावांनीही ओळखले जाते. ओस्लो विद्यापीठातील प्रा. रॅग्नर फ्रिश्च यांनी १९३३ मध्ये सर्वप्रथम सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र व समग्रलक्षी अर्थशास्त्र या दोन शब्दप्रयोगांचा वापर केला. विशेषतः "Micro Economics" या शब्दप्रयोगामधील "Micro" हा शब्द "Mikros" (लहान; छोटा) आणि "Macro Economics" यामधील "Macro" हा शब्द "Makros" (मोठा; व्यापक; बृहत) या दोन शब्दांपासून बनलेले आहेत. परंतु १९३३ पूर्वीच व्यापारवादी विचारवंत व डॉ. अँडम स्मिथ यांनी वरील दोन पद्धतींचा अर्थशास्त्रीय विश्लेषणासाठी वापर केलेला आढळून येतो. विशेषतः प्रा. डेव्हिड रिकार्डो; प्रा. जे. एस. मिल, प्रा. जे. बी. से., डॉ. आल्फ्रेड मार्शल; प्रा. जे. आर. हिक्स; प्रा. सॅम्युल्सन; प्रा. फिशर; श्रीमती जोन रॉबिन्सन; प्रा. मॉरीस डॉब इ. अर्थशास्त्रज्ञांनी ही पद्धत विकसित केली आहे.

सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राची व्याख्या (Definition of Micro Economics)

सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राच्या व्याख्या अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी व विचारवंतांनी दिलेल्या आहेत. त्यातील काही महत्त्वाच्या व प्रमुख व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत :

१) प्रा. के. ई. बोल्टिंग :- "सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र म्हणजे एका विशिष्ट उत्पादन संस्थेचा; विशिष्ट कुटुंबाचा; विशिष्ट किंमतीचा; वेतन; उत्पन्न; व्यक्तिगत उद्योग विशिष्ट वस्तू यांचा अभ्यास होय."

"Micro Economics is the study of a particular firm, particular households, individual prices; Wages; income; individual industries; particular commodities. "

- Prof. K. E. Boulding.

२) प्रा. गार्डनर अॅक्ले :- "सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र हे एकूण उत्पादनाचे; विविध उद्योग; वस्तू आणि उत्पादनसंस्था यांच्यातील विभाजनाशी तसेच उत्पादनसाधनसामुग्रीच्या स्पर्धक गटांतील विभाजनाशी संबंधित असते. ते उत्पन्न विभाजनाच्या प्रश्नाचा अभ्यास करते. ते विशिष्ट वस्तू व सेवांच्या सापेक्ष किंमतीवर भर देते."

"Micro Economics deals with the division of total output among industries, products & firms & the allocation of resources among competing groups. It considers the problem of income distribution. It's interest is in relative prices of particular goods & services."

- Prof. Gardener Ackley.

३) प्रा. मॅक्कोनेल :- "सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राचा संबंध विशिष्ट आर्थिक घटकांशी तसेच त्या वैयक्तिक घटकांच्या वर्तनाच्या सखोल अभ्यासाशी येतो."

"Micro Economics is concerned with specific economic units & a detailed consideration of the behaviour of these economic units."

- Prof. McConnell

४) प्रा. मॉरिस डॉब :- सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र म्हणजे अर्थव्यवस्थेचे सूक्ष्मदर्शक अध्ययन होय.

"Micro economics is infact, a microscopic-study of the economy."

वरील वेगवेगळ्या व्याख्यांच्या आधारे असे स्पष्ट होते की, सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्रात विशिष्ट आर्थिक घटकांचा स्वतंत्र व सखोल अभ्यास केला जातो. उदा. एका विशिष्ट उपभोक्त्याचा किंवा एका विशिष्ट उत्पादनसंस्थेचा समतोल कसा साधला जातो. तसेच

व्यक्तिगत बचत; गुंतवणूक; विशिष्ट उत्पादन घटकाचा मोबदला आणि विशिष्ट वस्तूंच्या किंमती कशा निश्चित होतात इ. प्रश्नांचा अभ्यास या पद्धतीमध्ये केला जातो.

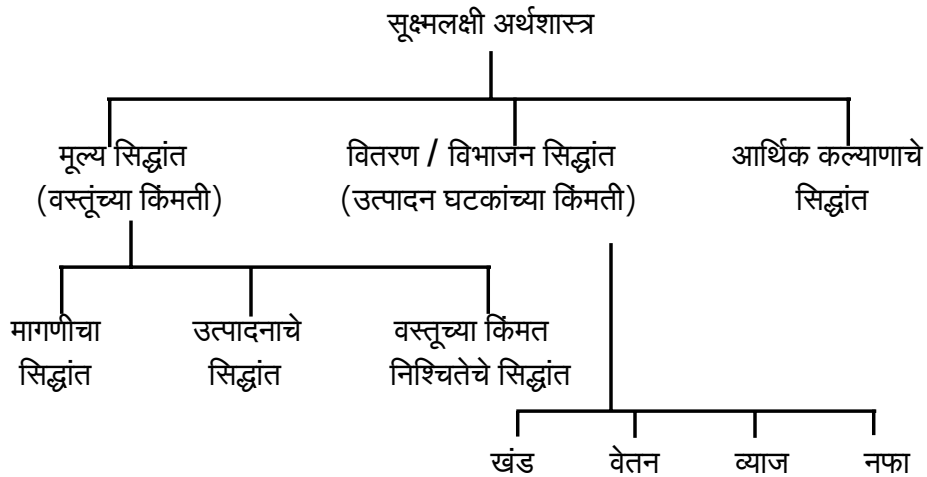
१.३ सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राची वैशिष्ट्ये (Features / Characteristics of Micro economics)

सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राच्या वेगवेगळ्या व्याख्यांच्या आधारे या अर्थशास्त्राची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्रात एका विशिष्ट घटकाचा स्वतंत्रपणे अभ्यास केला जातो.
- २) असा अभ्यास करतांना तो विशिष्ट घटक इतर घटकांपासून वेगळा मानला जातो.
- ३) त्यामुळे त्या विशिष्ट घटकाचा अतिशय सखोल; सविस्तर आणि व्यवस्थितपणे अभ्यास करणे शक्य होते.
- ४) असा अभ्यास नेहमीच महत्तमतेच्या संदर्भात केला जातो.
- ५) सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाचा "आंशिक समतोल" [Partial Equilibrium] हा पाया मानला जातो.

१.४ सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राची व्याप्ती किंवा सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राचा अभ्यासविषय (Scope of Micro economics)

सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्रात अनेक आर्थिक प्रश्नांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राची व्याप्ती / अभ्यास विषय खालील तक्त्याच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते की सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राचा वापर अर्थशास्त्रामध्ये उपभोग; विनिमय; उत्पादन व वितरण या भागामध्ये केला जातो.

१) उपभोग (Consumption) :-

या विभागामधील घटत्या सीमांत उपयोगितेचा नियम; सम-सीमांत उपयोगितेचा नियम; मागणीचा नियम; उपभोक्त्याचे संतोषाधिक्य इ. संकल्पनांचे स्पष्टीकरण सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राच्या साहाय्याने केले जाते.

२) उत्पादन (Production) :-

उत्पादनाच्या क्षेत्रात उत्पादनसंस्था व उद्योग यांचे उत्पादन; त्या उत्पादनाचा खर्च; उत्पादनसंस्था व उद्योगाचा समतोल इ. चा अभ्यास या अर्थशास्त्राच्या साहाय्याने केला जातो.

३) विनिमय (Exchange) :-

एखाद्या विशिष्ट वस्तूची किंवा सेवेची किंमत वेगवेगळ्या परिस्थितीमध्ये व वेगवेगळ्या बाजारपेठांमध्ये कशी निश्चित होते याचाही अभ्यास सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्रामध्ये केला जातो.

४) विभाजन (Distribution) :-

विभाजनाच्या क्षेत्रामध्ये उत्पादनाच्या प्रक्रियेमध्ये भाग घेणाऱ्या उत्पादन घटकांच्या किंमती कशा निश्चित होतात; उत्पादन घटकांच्यामध्ये उत्पादनाचे वाटप कसे होते याचा अभ्यास यामध्ये केला जातो.

५) साधनसामुग्रीचे वाटप (Resource Allocation) :-

अर्थव्यवस्थेतील उपलब्ध साधनसामुग्री वेगवेगळ्या वस्तूंच्या उत्पादनासाठी कशी वापरली जाते; त्याच्या आधारे कोणकोणत्या वस्तूंचे कसे आणि किती प्रमाणांत उत्पादन करावयाचे ते निश्चित केले जाते. विशेषतः देशातील साधनसामुग्रीचे वाटप विविध वस्तूंच्या किंमतीच्या आधारे घडून येत असल्यामुळे मूल्य सिद्धांताचाही अभ्यास सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्रांत केला जातो.

६) आर्थिक कल्याण [साधनसामुग्रीचे कार्यक्षम वाटप] [Economic Welfare (Efficient Allocation of Resources)] :-

साधनसामुग्रीच्या ज्या प्रकारच्या वाटपातून देशातील अधिकाधिक लोकांना महत्तम समाधान मिळते त्यावेळी साधनसामुग्रीचे कार्यक्षम वाटप झाले असे म्हणता येईल. म्हणजेच सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राच्या या विभागामध्ये उपभोक्ता; उत्पादक इ. घटकांच्या कल्याणात कशी वाढ होईल याची चर्चा केली जाते. तसेच साधनसामुग्रीच्या कार्यक्षम विभाजनामध्ये पुढील कार्यक्षमतांचा समावेश होतो.

- १) उत्पादनातील कार्यक्षमता
- २) विभाजनातील कार्यक्षमता
- ३) एकूण कार्यक्षमता

१.५ सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राचे महत्त्व (Importance of Micro Economics)

सूक्ष्म अर्थशास्त्रामध्ये अनेक आर्थिक घटकांचे विश्लेषण केले जाते. डॉ. जे. एम. केन्सच्या मत सूक्ष्म अर्थशास्त्र म्हणजे वैचारिक साधनाचा एक आवश्यक घटक आहे. या सूक्ष्म अर्थशास्त्राचे महत्त्व सैद्धांतिक व व्यावहारिक दृष्टीकोनातून खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) अर्थव्यवस्थेची कार्यपद्धती स्वरूप समजण्यास उपयोग होतो :-

प्रामुख्याने जगामध्ये तीन प्रकारच्या अर्थव्यवस्था अस्तित्वात असलेल्या आढळून येतात. १) भांडवलशाही २) समाजवादी व ३) मिश्र अर्थव्यवस्था या त्या अर्थव्यवस्था होय. प्रत्येक अर्थव्यवस्थेचे कार्य कसे चालते हे समजावून घेण्यास सूक्ष्म अर्थशास्त्र फारच उपयुक्त ठरते. विशेषतः प्रत्येक अर्थव्यवस्थेत केले जाणारे वस्तूचे उत्पादन त्यासाठी वापरली जाणारी साधनसामुग्री व वस्तू आणि सेवांचे समाजातील वेगवेगळ्या लोकांच्यामध्ये वाटप कसे होते याचा अभ्यास सूक्ष्म अर्थशास्त्रात केला जातो.

त्याचप्रमाणे सूक्ष्म अर्थशास्त्रात व्यक्तीचे उत्पन्न, बचत; खर्च यांचेही विवेचन केले जाते. त्यावरून लोकांच्या राहाणीमानाची कल्पना येवून अर्थव्यवस्था विकसित आहे की अविकसित आहे हे सुद्धा समजण्यास मदत होते.

२) आर्थिक धोरण आखण्यास उपयुक्त :-

सरकारच्या प्रचलित आर्थिक धोरणांचे मूल्यमापन करून जलद आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने कोणत्या प्रकारचे आर्थिक धोरण उपयुक्त करू शकेल हे निश्चित करण्यासाठी सूक्ष्म अर्थशास्त्र उपयुक्त ठरते. विशेषतः भारतासारख्या मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारलेला देशामध्ये पोस्ट; तार; टेलिफोन; रेल्वे; पाणी पुरवठा; वीज इ. सेवा पुरवण्याची सरकारची जबाबदारी असते. या क्षेत्रातील वस्तू व सेवांच्या किंमती या "ना नफा ना तोटा" या तत्त्वानुसार ठरविल्या जातात. कारण या वस्तू व सेवांच्या किंमतीचा परिणाम इतर वस्तूंच्या व सेवांच्या किंमतीवर होत असतो. म्हणूनच किंमत व इतर आर्थिक बाबींच्या संदर्भात योग्य धोरण निश्चित करण्यासाठी सूक्ष्म अर्थशास्त्र उपयुक्त ठरते.

३) महत्तम व्यक्तिगत व सामाजिक कल्याण साधण्यासाठी उपयुक्त :-

प्रत्येक व्यक्तीचे आर्थिक कल्याण हे व्यक्तीच्या वस्तू व सेवांच्या उपभोगाची पातळी व त्यांचा दर्जा यावर अवलंबून असते. साहजिकच व्यक्तीचे उत्पन्न जास्त असेल तर तिला अधिक वस्तू आणि सेवा यांचा उपयोग घेता येईल आणि तिला अधिकाधिक समाधान मिळून तिला मिळणारे कल्याण महत्तम होईल. याचाच अर्थ या अर्थशास्त्राच्या सहाय्याने व्यक्तीचे कल्याण महत्तम आहे किंवा नाही ते समजण्यास उपयोग होतो. त्याचप्रमाणे संपूर्ण समाजाचे महत्तम आर्थिक कल्याण करण्यासाठी सरकारला मार्गदर्शक म्हणून हे अर्थशास्त्र उपयुक्त ठरते. याचे कारण म्हणजे आर्थिक कल्याणाचे सिद्धांत हे सूक्ष्म अर्थशास्त्राचे अभ्यासविषय आहेत.

४) व्यक्तीला आर्थिक प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी उपयुक्त :-

विशेषतः मर्यादित व दुर्मिळ साधनांच्यामुळे व्यक्तीसमोर अनेक प्रश्न निर्माण होतात. उदा. आपले मर्यादित उत्पन्न वेगवेगळ्या गरजा भागविण्यासाठी कसे व किती खर्च करावयाचे? जास्त उत्पन्न कसे मिळविता येईल? अधिकाधिक समाधान कसे मिळवता येईल? या सारख्या व इतर अनेक व्यक्तिगत पातळीवरील आर्थिक समस्यांचे उत्तरे शोधण्यासाठी सूक्ष्म अर्थशास्त्राचा उपयोग होतो.

५) साधन सामुग्रीच्या महत्तम व कार्यक्षम वापर करण्यासाठी :-

देशामध्ये उपलब्ध असलेला साधनसामुग्रीचा अधिकाधिक व कार्यक्षमपणे वापर करून अधिकाधिक वस्तू व सेवांची निर्मिती कशाप्रकारे करता येईल? यासारख्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी सूक्ष्म अर्थशास्त्राची मदत होते.

६) करपद्धतीचा अभ्यास करण्यास उपयुक्त :-

देशातील सरकारने स्विकारलेल्या कर पद्धतीचे अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होत असतात. विशेषतः कर आकारणीमुळे उत्पन्न व संपत्तीचे पुनर्वाटप घडून येत असते. त्यामुळे श्रीमंत व्यक्तीवर जास्त कर आकारणी करून जमा झालेल्या उत्पन्नातून गरीबांच्यासाठी अनेक कल्याणकारी योजना राबवणे शक्य होते. तसेच करांचे अर्थव्यवस्थेवरील प्रतिकूल परिणाम टाळण्यासाठी सूक्ष्म अर्थशास्त्राचा उपयोग होतो.

७) संयोजकाला उत्पादनविषय निर्णय घेण्यास उपयुक्त :-

जास्तीत जास्त नफा मिळविण्याच्या उद्देशाने उपलब्ध साधनसामुग्रीचा अधिकाधिक व कार्यक्षमपणे वापर कसा करता येईल याचा विचार संयोजक करीत असतो. त्यादृष्टीने वस्तूचे उत्पादन; वस्तूला असलेली मागणी; वस्तूची किंमत इ. चा अभ्यास करण्यासाठी संयोजकाला सूक्ष्म अर्थशास्त्राचा उपयोग होतो.

८) आर्थिक प्रतिमान (Models) तयार करण्यास उपयुक्त :-

अर्थशास्त्रीय विश्लेषणातील क्लिष्टता व गुंतागुंत नाहीशी करण्यासाठी प्रतिमान (नियम) तयार केले जाते. अशा प्रतिमानांच्यामुळे वास्तवातील आर्थिक घटनांचे स्पष्टीकरण केले जाते. त्यामुळे प्रत्यक्षातील स्थितीपासून आपण किती दूर आहोत याचे मार्गदर्शन अर्थशास्त्राच्या अभ्यासकाला प्रारूपावरून होते.

९) भविष्यकालीन आर्थिक घटनांचे अनुमान काढण्यासाठी उपयुक्त :-

वर्तमान कालावधीतील विशिष्ट आर्थिक परिस्थिती व विशिष्ट आर्थिक घटनांच्यावरून भविष्यकालावधीमधील आर्थिक परिस्थिती व घटनांच्या संदर्भात अनुमान किंवा निष्कर्ष काढणे सूक्ष्म अर्थशास्त्रामुळे शक्य होते.

१०) आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील महत्त्व :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून विशिष्ट देशाला मिळणारे लाभ; परकीय विनिमय दर निश्चिती; व्यापारातोल व व्यापारशेष यातील अनुकूलता व प्रतिकूलता इ. संबंधीचा अभ्यास करण्यासाठी सूक्ष्म अर्थशास्त्राचा उपयोग होतो.

१.६ सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राच्या मर्यादा / दोष

सूक्ष्म अर्थशास्त्राचा उपयोग वरीलप्रमाणे वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून होत असला तरी या अर्थशास्त्राच्या काही मर्यादा आहेत त्या पुढीलप्रमाणे :

१) अवास्तव गृहितकांचा वापर :-

सूक्ष्म अर्थशास्त्राच्या अभ्यासामध्ये अनेक गृहितकांचा आधार घेतलेला आहे. उदा. इतर परिस्थिती कायम असते, अर्थव्यवस्थेत पूर्ण स्पर्धा किंवा पूर्ण रोजगाराची अवस्था आहे इ. परंतु ही गृहितके प्रत्यक्ष व्यवहारात आढळून येत नाहीत त्यामुळे सूक्ष्म अर्थशास्त्र हे चूकीच्या गृहितकावर आधारलेले आहे अशी टीका केली जाते.

२) अर्थव्यवस्थेतील केवळ विशिष्ट घटकांचा अभ्यास :-

सूक्ष्म अर्थशास्त्रामध्ये विशिष्ट उत्पादनसंस्था; विशिष्ट कुटुंबे; विशिष्ट वस्तूची किंमत; विशिष्ट कामगाराला मिळणारे वेतन; विशिष्ट उद्योग यांचा सखोलपणे अभ्यास केला जातो. परंतु अशा अभ्यासामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेकडे दुर्लक्ष होते. तसेच ज्या गोष्टी व्यक्तिगत पातळीवर योग्य असतात त्या गोष्टी संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीकोनातून योग्य असतातच असे म्हणता येत नाही. उदा. व्यक्तिगत दृष्टिकोनातून बचत हा गुण असला तरी संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टिकोनातून बचत हा अवगुण ठरतो. कारण त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील परिणामकारक मागणी कमी होवून त्याचे अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम होतात.

३) व्यक्तिगत व सामुहिक प्रवृत्तीमधील फरक :-

सूक्ष्म अर्थशास्त्रामध्ये व्यक्तिगत प्रवृत्तींचा विचार केला जातो. याउलट समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात सामुहिक प्रवृत्तींचा विचार केला जातो. परंतु या दोन्ही अर्थशास्त्रामध्ये फरक असल्यामुळे सामुहिक घटकांचा अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक घटकावर सारखाच प्रभाव पडेल असे निश्चित सांगता येत नाही. उदा. सरकारने दिलेल्या अनुदानांचा किंवा मदतीचा फायदा सर्वांना सारखाच होईल असे म्हणता येणार नाही.

४) निहस्तक्षेप धोरणावर आधारित (Laissez-faire Policy) :-

सूक्ष्म अर्थशास्त्र हे निहस्तक्षेप धोरणावर अवलंबून आहे. या धोरणानुसार सरकारने उत्पादन; वितरण; उपभोग इ. आर्थिक बाबीमध्ये कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप करावयाचा नसतो. सर्व आर्थिक निर्णय हे बाजारयंत्रणेमार्फत घेतले जातात. तथापि गरजेनुसार प्रत्येक

देशातील सरकार कमी अधिक प्रमाणांत आर्थिक बाबीमध्ये हस्तक्षेप करित असते. या गोष्टीकडे सूक्ष्म अर्थशास्त्र दुर्लक्ष करते.

५) अविश्वसनीय आणि दिशाभूल करणारे निष्कर्ष :-

सूक्ष्म अर्थशास्त्रामध्ये अनेक आर्थिक घटनांचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक प्रकारच्या सांख्यिकीय माहितीचा आधार घेतला जातो. परंतु अशी आकडेवारी विश्वसनीय असतेच असे ठामपणे सांगता येत नाही. म्हणूनच अविश्वसनीय आकडेवारीच्या आधारे काढलेले निष्कर्षसुद्धा अविश्वसनीय असतात असे म्हणता येईल.

सूक्ष्म अर्थशास्त्राच्या वरीलप्रमाणे वेगवेगळ्या मर्यादा असल्या तरी अर्थशास्त्रीय विश्लेषणात त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे हे नाकारता येत नाही.

आपली प्रगती तपासा

१. सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राची व्याख्या द्या.
२. सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राची वैशिष्ट्ये कोणती ते सांगा.
३. सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राची व्याप्ती स्पष्ट करा.

१.७ समग्रलक्षी अर्थशास्त्र (Macro Economics)

प्रस्तावना :-

समग्रलक्षी अर्थशास्त्राला स्थूल अर्थशास्त्र समष्टी अर्थशास्त्र; बहुत अर्थशास्त्र; व्यापक अर्थशास्त्र व साकलिक अर्थशास्त्र अशा अनेक नावांनी ओळखले जाते. समग्रलक्षी अर्थशास्त्रीय विश्लेषण पद्धत महत्त्वाची असून या समग्रलक्षी अर्थशास्त्रीय विश्लेषण पद्धत महत्त्वाची असून या पद्धतीचा वापर १६ व्या आणि १७ व्या शतकातील व्यापारवादी विचारवंतांनी सर्वप्रथम केला. समग्रलक्षी अर्थशास्त्र विकसित करण्याचे काम १९ व्या शतकातील अर्थशास्त्रज्ञ डॉ. थॉमस माल्थस; प्रा. सिसमोडी आणि कार्ल मार्क्स यांनी केले. विशेषतः पहिल्या महायुद्धानंतर प्रा. सिसमोडी आणि कार्ल मार्क्स यांनी केले. विशेषतः पहिल्या महायुद्धानंतर प्रा. ए. सी. पिगू; प्रा. रॉबर्टसन; प्रा. हायेक; प्रा. हॉस्ट्रे; प्रा. कॅसल आणि डॉ. मार्शल यांनीही या पद्धतीचा वापर केला आहे. तथापि समग्रलक्षी अर्थशास्त्रीय विश्लेषण पद्धत जास्त लोकप्रिय करण्याचे काम जगप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ लॉर्ड जे. एम. केन्स यांनी केले आहे.

समग्रलक्षी अर्थशास्त्राची व्याख्या (Definition of Macro Economics)

समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या अनेक व्याख्या आहेत. त्यातील महत्त्वाच्या व्याख्या खालीलप्रमाणे :

१) **प्रा. मॅक्कोनेल** :- "देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या रचनेची सर्वसाधारण रुपरेषा आणि ज्या प्रमुख समग्रांची मिळून अर्थव्यवस्था तयार झालेली असते त्या समग्रामधील संबंध यांच्याशी समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा संबंध येतो."

"Macro Economics is concerned with obtaining an overview or general outline structure of the economy and the relationship between the major aggregates which constitute the economy."

Prof. MC. Connel

२) **प्रा. के. ई. बोलिंडग** :- "समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा संबंध वैयक्तिक परिणामाशी येत नाही तर या परिणामांच्या समग्राशी येतो; वैयक्तिक उत्पन्नाशी येत नाही तर राष्ट्रीय उत्पन्नाशी येतो; विशिष्ट वस्तूच्या किंमतीशी येत नाही तर सर्वसाधारण किंमत पातळीशी येतो; वैयक्तिक उत्पादनाशी येत नाही तर राष्ट्रीय उत्पादनाशी येतो."

"Macro economics deals not with individual quantities as such, but with aggregates of these quantities; not with individual incomes; but with the national income; not with individual prices; but with the general price line; not with individual outputs but with the national output."

३) **प्रा. अँक्ले गार्डनर** :- "समग्रलक्षी अर्थशास्त्र हे आर्थिक परिणामांचा समग्र पातळीवर विचार करून ते आर्थिक जीवनाच्या समग्र बाबीशी संबंधित असते."

"Macro economics deals with economic affairs in the large scale; it concerns the over all diamentions of economic life."

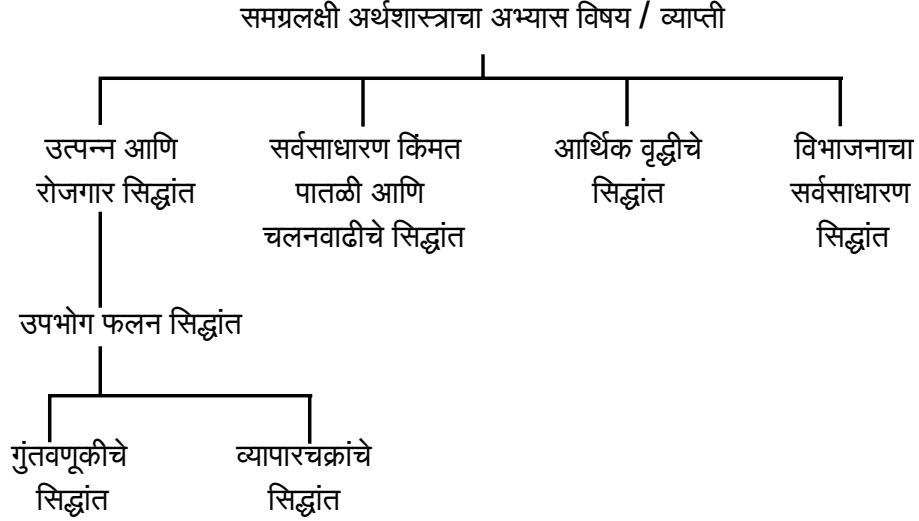
समग्रलक्षी अर्थशास्त्राची वैशिष्ट्ये (Features/Characteristics of Macro Economics)

समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या वरील वेगवेगळ्या व्याख्यांच्या आधारे या अर्थशास्त्राची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आढळून येतात.

- १) समग्रलक्षी अर्थशास्त्र हे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा एकत्रित विचार करते.
- २) समग्रलक्षी अर्थशास्त्र वैयक्तिक चलांच्या (Variables) अभ्यासाला महत्त्व नाही.
- ३) समग्रलक्षी अर्थशास्त्र हे सर्वसाधारण समतोलाच्या तत्त्वावर आधारित असते.
- ४) समग्रलक्षी अर्थशास्त्र हे आर्थिक व्यापक असून ते एकूणाचा अभ्यास करते.

१.८ समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा अभ्यास विषय / व्याप्ती (Subject Matter / Scope of Macro Economics)

समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात प्रामुख्याने राष्ट्रीय उत्पन्न; देशातील रोजगार पातळी; सर्वसाधारण किंमत पातळी; चलनवाढ; आर्थिक वृद्धी इ. आर्थिक घटनांचा त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या विभाजनाच्या सिद्धांताचा अभ्यास केला जातो. समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा अभ्यास विषय / व्याप्ती पुढील तक्त्याच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा अभ्यास विषय / व्याप्ती सविस्तरपणे खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) राष्ट्रीय उत्पन्न पातळी व रोजगार पातळीचा अभ्यास (Determination of level of national income & employment) :-

समग्रलक्षी अर्थशास्त्रामध्ये देशातील राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी व रोजगार पातळी कशावर अवलंबून असते? त्यांच्यामध्ये कशामुळे बदल होतो? यांचा अभ्यास केला जातो. त्याचप्रमाणे समग्रलक्षी अर्थशास्त्रांत उपभोग खर्च व गुंतवणूक खर्च यांचाही अभ्यास केला जातो. कारण एकूण उपभोग खर्च व एकूण गुंतवणूक खर्च यावरून अर्थव्यवस्थेतील एकूण परिणामकारक मागणी निश्चित होते आणि परिणामकारक मागणीवरून अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्न व रोजगार पातळी निश्चित होते. अर्थव्यवस्थेतील तेजी-मंदीच्या चक्रांचाही अभ्यास यामध्ये केला जातो.

२) सर्वसाधारण किंमत पातळी सिद्धांताचा अभ्यास (Theory of general Price Level) :-

अर्थव्यवस्थेमध्ये सर्वसाधारण किंमत पातळी कशी निश्चित होते? तसेच चलनवाढ आणि चलनघट या आर्थिक घटनांचा अभ्यासही समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात केला जातो.

३) व्यापार चक्राच्या सिद्धांताचा अभ्यास (Theory of Trade Cycles) :-

अर्थव्यवस्थेमध्ये सातत्याने तेजीमंदीची चक्रे निर्माण होत असतात. त्याचा राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी बदलण्यावर परिणाम होतो. साहजिकच व्यापार चक्रांच्या निर्मितीची कारणे शोधून त्यावरती उपाययोजना करण्यासाठी समग्रलक्षी अर्थशास्त्र प्रयत्न करित असते.

४) विभाजनाच्या सर्वसाधारण सिद्धांताचा अभ्यास (General Theory of Distribution) :-

राष्ट्रीय उत्पन्न निर्मितीमध्ये भूमी; श्रम; भांडवल व संयोजन हे चार घटक सहभागी झालेले असतात. त्यांना राष्ट्रीय उत्पन्नातील मोबदला खंड; वेतन; व्याज व नफा या स्वरूपात मिळत असतो. उत्पादन घटकांना मिळणारे मोबदले निश्चित करण्यासाठी समग्रलक्षी अर्थशास्त्र उपयुक्त ठरते.

५) आर्थिक वृद्धीचे व आर्थिक विकासाचे सिद्धांत (Theory of Economic Growth & Economic Development) :-

विशेषतः २ व्या महायुद्धानंतर विकासाचे अर्थशास्त्र नावाची एक नवीन शाखा उदयाला आली आहे. या शाखेमध्ये आर्थिक वृद्धी व आर्थिक विकासाच्या संदर्भात अनेक प्रश्नांचा अभ्यास केला जातो. साहजिकच विकसित व विकसनशील देशांमध्ये उत्पन्न व आर्थिक विकासाची पातळी यासंदर्भातील दीर्घकालीन विवेचन मांडण्यासाठी समग्रलक्षी अर्थशास्त्र प्रयत्नशील असते.

१.९ समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचे महत्त्व / उपयुक्तता (Importance / Usefulness of Macro Economics)

अर्थशास्त्रीय विश्लेषण पद्धतीमध्ये समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) सरकारला आर्थिक विकासाची धोरणे आखतांना उपयुक्त (Useful to the government) :-

आधुनिक अर्थव्यवस्थेत कोणत्याही देशातील सरकारला राष्ट्राचा आर्थिक विकास वेगाने साधण्यासाठी अनेक आर्थिक धोरणांचा अवलंब करून ती राबवावी लागतात. अशी धोरणे आखतांना सरकारला समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा उपयोग होतो. कारण समग्रलक्षी अर्थशास्त्रामध्ये सर्व घटकांचा आणि पर्यायाने संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा विचार केला जात असल्यामुळे सरकारला या पद्धतीचा चांगलाच फायदा होतो.

२) अर्थव्यवस्थेचे कार्य समजावून घेण्यास उपयुक्त (To understand Functioning of the Economy) :-

समग्रलक्षी अर्थशास्त्रामध्ये राष्ट्रीय उत्पादन; राष्ट्रीय उत्पन्न; देशातील एकूण बचत; एकूण गुंतवणूक; एकूण भांडवल निर्मिती; सर्वसाधारण किंमत पातळी अशा समग्रांचा अभ्यास केला जातो. त्याच्या आधारे अर्थव्यवस्थेचे कार्य कसे चांगले आहे हे समजावून घेण्यास या अर्थशास्त्राची मदत होते.

३) आर्थिक सिद्धांतांची मांडणी करण्यास उपयुक्त (Function of Economic Theories) :-

समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या साहाय्याचे अनेक अर्थतज्ज्ञांनी व आर्थिक विचारवंतांनी नवनवीन आर्थिक सिद्धांतांची मांडणी करून अर्थशास्त्रीय विश्लेषणामध्ये अत्यंत मौलिक भर घातली आहे. सर्वसाधारणपणे आर्थिक वृद्धीचे व विकासाचे वेगवेगळे सिद्धांत; विभाजनाचे सर्वसाधारण सिद्धांत; मुद्रा परिणाम सिद्धांत; सर्वसाधारण रोजगार सिद्धांत इ. ची निर्मिती समग्रलक्षी अर्थशास्त्रामुळे झाली आहे.

४) देशाचा वेगाने आर्थिक विकास साधणे शक्य (To Achieve Faster Economic Development) :-

देशाच्या जलद आर्थिक विकासासाठी आखण्यात आलेली वेगवेगळी आर्थिक धोरण; हाती घेतलेले प्रकल्प; आखण्यात आलेल्या योजना व कार्यक्रम यातील दोष व कमतरता शोधून काढून त्यांच्यामध्ये सुधारणा करणे आवश्यक असते. हे समग्रलक्षी अर्थशास्त्रामुळे शक्य होते. कारण समग्रलक्षी अर्थशास्त्रामुळे शक्य होते. कारण समग्रलक्षी अर्थशास्त्रामुळे अर्थव्यवस्थेचे कार्य कसे चालले आहे? सरकारची धोरण कशी असावीत? पूर्ण रोजगाराची पातळी प्रस्थापित करून आर्थिक विकासाची पातळी कशी वाढविता येईल? इ. चे ज्ञान या अर्थशास्त्रामुळे होते.

५) महत्त्वाच्या राष्ट्रीय समस्या सोडविण्यास मदत (To solve Important Problems of The Nation) :-

विकसित व विकसनशील देशांसमोर अनेक आर्थिक समस्या निर्माण झालेल्या असतात. उदा. भिषण दारिद्र्य; प्रचंड प्रमाणावरील आर्थिक विषमता; बेकारी; उपासमार व आर्थिक अस्थैर्य इ. या समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने समग्रलक्षी अर्थशास्त्र विकसित व विकसनशील देशांमध्ये उपयुक्त ठरते.

६) सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त (Useful to the study of Micro Economics) :-

सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र व समग्रलक्षी अर्थशास्त्र ही दोन्ही एकमेकांना स्पर्धक नसून ती एकमेकांना परस्पर पूरक व उपयुक्त आहेत. कारण सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राच्या साहाय्याने केली जाते. उदा. सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्रामधील घटत्या सीमांत उपयोगितेचा नियम; मागणीचा नियम इ. मांडतांना एकूण समुहाचा या संदर्भातील अनुभव विचारात घेतला जातो. इतकेच नव्हे तर

सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्रातील नियमांची पडताळणी करतांनासुद्धा समुहाचा अनुभव गृहित धरला जातो. कारण विशिष्ट घटनांचा अभ्यास करतांना तो बऱ्याच वेळेला संपूर्ण समुहाच्या संदर्भात करावा लागतो. म्हणूनच समग्रलक्षी अर्थशास्त्र सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राला उपयुक्त ठरत असते.

७) अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगाराची पातळी प्रस्थापित करण्यासाठी (To Attain Full Employment Level In The Economy) :-

आधुनिक अर्थव्यवस्थेत देशातील साधनसामुग्रीचा पर्याप्त व अधिकाधिक चांगला वापर करून अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार पातळी गाठणे हे सरकारचे आद्य कर्तव्य मानले जाते. त्यामुळे पूर्ण रोजगार पातळी गाठण्यासाठी कोणकोणत्या मार्गांचा अवलंब करावा याचे मार्गदर्शन समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात मिळते. म्हणूनच व्यावहारिक दृष्टीकोनातून समग्रलक्षी अर्थशास्त्राची उपयुक्तता वाढते.

८) समग्रलक्षी अर्थशास्त्र अवाजवी व अवास्तव गृहितकांवर आधारलेले नाही (It is not based on unrealistic assumptions) :-

सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राप्रमाणे समग्रलक्षी अर्थशास्त्र हे अवास्तव गृहितकांवर आधारलेले नसून ते अर्थव्यवस्थेतील वास्तव आर्थिक परिस्थितीवर आधारलेले असल्यामुळे त्याची उपयुक्तता व विश्वसनीयता निश्चितच जास्त असलेली आढळून येते.

१.१० समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या मर्यादा / दोष (Limitations of Macro Economics)

समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा वापर दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे. तसेच या अर्थशास्त्राचे अतिशय शास्त्रीय पद्धतीने विवेचन केले जात असले तरी समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्याही काही मर्यादा आहेत. त्या खालीलप्रमाणे :

- १) समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या साहाय्याने काढलेले अनुमान किंवा निष्कर्ष कधी कधी अयोग्य व दोषपूर्ण असण्याची शक्यता असते.
 - २) एकूणाचा किंवा समुहाचा अभ्यास करतांना समग्रलक्षी अर्थशास्त्र समुहाच्या रचनेकडे दुर्लक्ष करते.
 - ३) समुहातील सर्व घटक भिन्न स्वरूपाचे असतील तर समग्रलक्षी अर्थशास्त्राची उपयुक्तता संपुष्टात येते. म्हणजेच समुहाच्या संदर्भात निष्कर्ष काढतांना समुहातील सर्व घटक सजातीय असावे लागतात. परंतु हे बऱ्याच वेळा अशक्य असते.
 - ४) समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या साहाय्याने साधनसामुग्रीचे मापन करतांना अनेक संख्याशास्त्रीय व संकल्पनात्मक अडचणी निर्माण होतात.
 - ५) समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा वापर हा अर्थव्यवस्थेतील वेगवेगळ्या घटकांच्या संदर्भात उपलब्ध असणाऱ्या संख्याशास्त्रीय माहितीवर अवलंबून असतो. त्यामुळे जर अशी संख्याशास्त्रीय माहिती उपलब्ध झाली नाही तर समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या वापरावर मर्यादा पडतात.
- विशेषतः** विकसनशील देशांमध्ये अनेक आर्थिक घटकांच्याबाबतीत पुरेशी व विश्वसनीय संख्याशास्त्रीय माहिती उपलब्ध नसते.

आपली प्रगती तपासा

१. समग्रलक्षी अर्थशास्त्राची व्याप्ती स्पष्ट करा.
२. समग्रलक्षी अर्थशास्त्राची वैशिष्ट्ये सांगा.

१.११ सारांश

अंशलक्षी अर्थशास्त्र व समग्रलक्षी अर्थशास्त्र या अर्थशास्त्रीय विश्लेषणाच्या दोन महत्त्वाच्या पद्धती आहेत. अर्थव्यवस्थेतील वेगवेगळ्या आर्थिक घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी जेथे जी पद्धत आवश्यक किंवा उपयुक्त आहे त्यानुसार या दोन्ही पद्धतींचा गरजेनुसार वापर केला पाहिजे. या दोन्ही अर्थशास्त्रांचे अभ्यास विषय भिन्न भिन्न असले तरी या दोन्ही अर्थशास्त्रामध्ये कोणत्याही प्रकारची स्पर्धा आढळून येत नाही. याउलट सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र व समग्रलक्षी अर्थशास्त्र ही एकमेकांवर अवलंबून म्हणजेच एकमेकांना परस्पर पूरक असलेली आढळून येतात. अरण्यातील एका झाडाचा अभ्यास सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राचा अभ्यास विषय आहे तर संपूर्ण अरण्याचा अभ्यास हा समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा अभ्यासविषय आहे.

१.१२ प्रश्न

- १) सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राच्या व्याख्या सांगून या अर्थशास्त्राची व्याप्ती स्पष्ट करा.
- २) समग्रलक्षी अर्थशास्त्राची व्याख्या सांगा. या अर्थशास्त्राची उपयुक्तता व महत्त्व विशद करा.
- ३) सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र व समग्रलक्षी अर्थशास्त्र यातील फरक थोडक्यात स्पष्ट करा.
- ४) समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या मर्यादा सांगा.

राष्ट्रीय उत्पन्न

National Income

घटक रचना:

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ राष्ट्रीय उत्पन्नाची व्याख्या
- २.३ राष्ट्रीय नमुना पाहणी
- २.४ राष्ट्रीय उत्पन्न आकडेवारीचे महत्त्व / उपयुक्तता
- २.५ राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह
- २.६ राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वेगवेगळ्या संकल्पना
- २.७ राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याच्या पध्दती
- २.८ राष्ट्रीय उत्पन्न मापनातील अडचणी
- २.९ किंमत निर्देशांक
- २.१० निर्देशांक तयार करताना येणाऱ्या अडचणी
- २.११ निर्देशांकच्या मर्यादा / दोष
- २.१२ निर्देशांकाचे महत्त्व
- २.१३ सारांश
- २.१४ प्रश्न

२.० उद्दिष्टे

या घटकात 'राष्ट्रीय उत्पन्न' संबंधित खालील गोष्टींचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

- राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अर्थ
- राष्ट्रीय उत्पन्नाची व्याख्या
- राष्ट्रीय उत्पन्नाची वैशिष्ट्ये
- राष्ट्रीय उत्पन्न आकडेवारीचे महत्त्व किंवा उपयुक्तता
- राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह
- राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वेगवेगळ्या संकल्पना
- राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याच्या पध्दती

- राष्ट्रीय उत्पन्न मापनातील अडचणी
- किंमत निर्देशांकाचा अर्थ, व्याख्या, वैशिष्ट्ये, प्रकार, रचना
- निर्देशांक तयार करताना येणाऱ्या अडचणी
- निर्देशांकाच्या मर्यादा किंवा दोष
- निर्देशांकाचे महत्त्व

२.१ प्रस्तावना

"राष्ट्रीय उत्पन्न" ही समग्रलक्षी अर्थशास्त्रातील एक महत्त्वाची संकल्पना आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाचे व प्रगतीचते मोजमाप करण्यासाठी जे अनेक निर्देशांक वापरले जातात. त्यापैकी राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ हा एक महत्त्वाचा निर्देशांक आहे. जगातील एखाद्या देशाची आर्थिक स्थिती त्या देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या पातळीवरून समजते. याचाच अर्थ एखाद्या देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न जेवढे जास्त तेवढा तो देश आर्थिक दृष्ट्या संपन्न व प्रगत समजला जातो. जगातील अमेरिका; इंग्लंड; ऑस्ट्रेलिया; जपान हे देश प्रगत किंवा श्रीमंत मानले जातात. कारण त्या देशांचे राष्ट्रीय उत्पन्न जास्त आहे. याउलट आशिया; आफ्रिका व लॅटीन अमेरिकेतील बरेचसे देश गरीब समजले जातात कारण या देशांचे राष्ट्रीय उत्पन्न बरेच कमी आहे. सर्वसाधारणपणे आधुनिक अर्थव्यवस्था पैसाप्रधान अर्थव्यवस्था असल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न हे नेहमीच पैशामध्ये मोजले जाते.

२.२ राष्ट्रीय उत्पन्नाची व्याख्या (Definitions of National Income)

"राष्ट्रीय उत्पन्न" या संकल्पनेची स्पष्ट कल्पना येण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या काही व्याख्यांचा विचार केला पाहिजे. राष्ट्रीय उत्पन्नाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी केला आहे. त्यातील काही प्रमुख व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत :

१) प्रा. डॉ. मार्शल :-

"प्रतिवर्षी एखाद्या राष्ट्रातील श्रमिक व भांडवल हे नैसर्गिक साधनसामुग्रीच्या साहाय्याने मूर्त आणि अमूर्त अशा वस्तू व सेवांचे जे निव्वळ वास्तव उत्पादन करतात ते राष्ट्रीय उत्पन्न होय."

२) प्रा. आयर्विंग फिशर :-

"अंतिम उपभोक्त्याला त्याच्या भौतिक किंवा मानवीय वातावरणापासून मिळणाऱ्या सर्व सेवांचा समूह म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय."

"National Income consists solely of services received by the ultimate consumers, where from their material or from their human environment."

३) प्रा. ए. सी. पिंगू :-

"समाजाच्या वस्तूनिष्ठ उत्पन्नाच्या ज्या भागाची पैशात गणना करता येते, त्या भागाला राष्ट्रीय उत्पन्न असे म्हणतात. यामध्ये परदेशातून मिळालेल्या उत्पन्नाचा समावेश होतो."

"National Income is that part of objective income of the community including of course income derived from abroad which can be measured in money."

४) राष्ट्रीय नमुना पाहणी (National Sample Survey) :-

"राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे विशिष्ट कालावधीत समाजातील सर्व घटकांना उपलब्ध होत असणाऱ्या वस्तू व सेवांच्या समग्र साठ्याचे पैशामध्ये व्यक्त केले मूल्य होय."

"National Income refers to money measures of the net aggregates of all commodities and services to the inhabitants of a community during a specific period."

२.३ राष्ट्रीय नमुना पाहणी (Characteristics of the term "National Income")

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वरील वेगवेगळ्या व्याख्यावरून या संकल्पनेची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

- १) **राष्ट्रीय उत्पन्न ही प्रवाही संकल्पना आहे (It is a Flow Concept) :-** राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये एका वर्षाच्या कालावधीत जेवढ्या वस्तू आणि सेवांची निर्मिती होते त्यांचा विचार केला जातो.
- २) **राष्ट्रीय उत्पन्न पैशामध्ये मोजले जाते (It is a monetary concept) :-** राष्ट्रीय उत्पन्न ही मौद्रिक संकल्पना असल्यामुळे एका वर्षाच्या काळात झालेल्या अंतिम वस्तू व सेवांचे मूल्य पैशामध्ये व्यक्त केले जाते.
- ३) **समग्रलक्षी संकल्पना (It is a macro concept) :-** राष्ट्रीय उत्पन्नात व्यक्तिगत उत्पन्नाचा विचार न करता राष्ट्रातील सर्व नागरिकांच्या उत्पन्नाचा एकत्रित विचार केला जातो.
- ४) **देशाच्या आर्थिक प्रगतीची कल्पना येते :-** एका देशाचे भिन्न भिन्न कालावधीतील राष्ट्रीय उत्पन्न विचारात घेवून देशाने प्रगतीचा कोणता टप्पा गाठला आहे याची कल्पना येवू शकते.
- ५) **केवळ अंतिम वस्तू व सेवांच्या मूल्याचा विचार केला जातो :-** राष्ट्रीय उत्पन्न मोजतांना वस्तू आणि सेवांची दुहेरी गणना होण्याची शक्यता असते. हे टाळण्यासाठी केवळ अंतिम वस्तू आणि सेवांचा विचार केला जातो.

२.४ राष्ट्रीय उत्पन्न आकडेवारीचे महत्त्व / उपयुक्तता (Importance / Usefulness of National Income Statistics) :-

राष्ट्रीय उत्पन्नाची आकडेवारी अर्थशास्त्रज्ञांच्या व राष्ट्राच्या दृष्टीकोनातून अतिशय महत्त्वपूर्ण असते. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आकडेवारीवरून देशाच्या विकासासंबंधी धोरणांची निश्चिती करून जनतेच्या कल्याणाच्या व इतर योजना आखून त्यांची अंमलबजावणी करणे शक्य होते.

राष्ट्रीय उत्पन्न आकडेवारीचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे आहे :

- १) देशातील नागरिकांच्या खरेदीशक्तीची कल्पना येते.
- २) दरडोई उत्पन्न समजण्यास मदत होते.

विशेषतः देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाला देशातील एकूण लोकसंख्येने भागिले असता दरडोई उत्पन्नाची आकडेवारी मिळते. सूत्ररूपाने :

$$= \frac{\text{-----}}{\text{-----}}$$

- ३) अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपाची योग्य कल्पना येते.
- ४) अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांशी तुलनात्मक प्रगती समजण्यास मदत होते.
- ५) राष्ट्रीय उत्पन्नातील बदलांच्या अंदाजावरून वेगवेगळ्या क्षेत्राच्या विकासाच्या योजना आखता येतात.
- ६) समाजातील विविध गटामध्ये झालेल्या उत्पन्नाच्या वाटपाची कल्पना येण्यास मदत होते.
- ७) देशातील आर्थिक विषमतेची कल्पना येण्यास मदत होते.
- ८) देशाच्या आर्थिक प्रगतीची आंतरराष्ट्रीय तुलना करता येते.
- ९) वस्तू आणि सेवांच्या मागणीतील बदलांचा अंदाज बांधता येतो.
- १०) नियोजनाचे यशापयश समजण्यास मदत होते.
- ११) युद्ध कालावधीमध्ये वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाच्या बाबतीत योग्य निर्णय घेता येते.
- १२) आर्थिक विकासाच्या योजनांची आखणी करण्यास मदत होते.
- १३) आर्थिक धोरणांची आखणी व त्यांची अंमलबजावणी करण्यास राष्ट्रीय उत्पन्न आकडेवारीची मदत होते.
- १४) देशातील लोकांच्या भौतिक कल्याणाचे मोजमाप करणे शक्य होते.
- १५) देशाचे अंदाजपत्रक तयार करण्यास मार्गदर्शन होते.

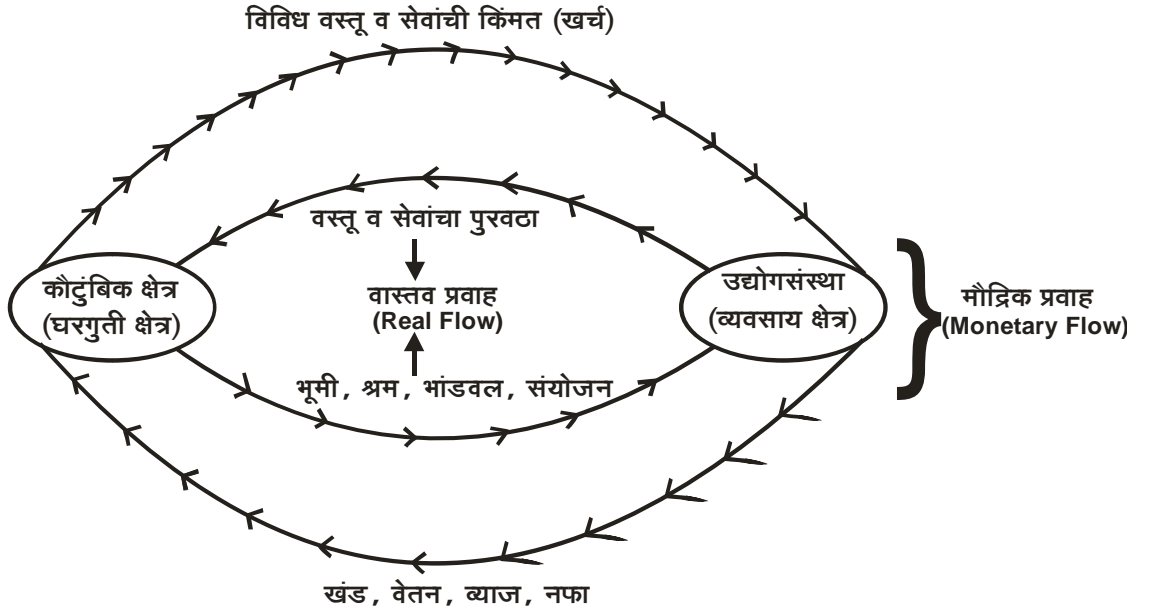
२.५. राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह (Circular Flow of National Income) किंवा आर्थिक क्रियांचा चक्राकार प्रवाह (Circular Flow of Economic Activities)

राष्ट्रीय उत्पन्न ही साठा (Stock) संकल्पना नसून ती प्रवाही संकल्पना आहे. कारण राष्ट्रीय उत्पन्न हे एका विशिष्ट दिवसासाठी न मोजता ते एक वर्षाच्या कालावधीच्या संदर्भात मोजले जाते. त्यालाच आर्थिक वर्ष असे म्हणतात. (भारतामध्ये १ एप्रिल ते ३१ मार्च हे आर्थिक वर्ष आहे.) या एक वर्षाच्या कालावधीमध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नात समाविष्ट असणाऱ्या वस्तू आणि सेवांचे अखंडपणे किंवा सतत उत्पादन होत असते.

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पादन; विभाजन आणि उपभोग या महत्त्वाच्या घटना (प्रक्रिया) घडून येत असतात. विशेषतः या आर्थिक घटना अर्थव्यवस्थेमधील उत्पादक आणि उपभोक्ते यांच्यातील परस्पर व्यवहारामुळे घडून येतात. तसेच अर्थव्यवस्थेत उत्पादन घटकांची मालकी असणारा वर्ग व प्रत्यक्ष उत्पादनाची प्रक्रिया हाती घेणारा एक वर्ग असतो. उत्पादनाचे घटक विशेषतः भूमी; श्रम; भांडवल व संयोजक हे ज्यांच्या मालकीचे असतात त्याला कौटुंबिक क्षेत्र किंवा घरगुती क्षेत्र (Household Sector) असे म्हणतात तर उत्पादन घटकांना मागणी करून त्यांच्या साहाय्याने प्रत्यक्ष उत्पादनाची प्रक्रिया हाती घेणाऱ्या क्षेत्राला व्यवसाय क्षेत्र किंवा उद्योगक्षेत्र (Business Sector) असे म्हणतात.

कौटुंबिक क्षेत्राला उत्पादन घटकांच्या वापराबद्दल व्यवसाय क्षेत्राकडून अनुक्रमे खंड; वेतन; व्याज व नफा या स्वरूपात मोबदला मिळत असतो. म्हणजेच उद्योगसंस्थांनी केलेला खर्च हे कुटुंबसंस्थेचे उत्पन्न असते तर उद्योगसंस्थांनी तयार केलेल्या वस्तू व सेवा विकत घेण्यासाठी उपभोक्त्यांना किंवा कुटुंबसंस्थेला काही मोबदला द्यावा लागतो. याचाच अर्थ कुटुंबसंस्थेचा खर्च हा उद्योगसंस्थेचे उत्पन्न असते. तथापि उद्योगसंस्थेला मिळणारे उत्पन्न हे कुटुंबसंस्थेच्या खर्चावर अवलंबून असते. अशाप्रकारे अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पादन; विभाजन व उपभोग हे व्यवहार सतत सुरु असतात. आणि राष्ट्रीय उत्पन्न हे चक्राकार पद्धतीने कुटुंबसंस्थेकडून उद्योगसंस्थेकडे आणि उद्योगसंस्थेकडून कुटुंबसंस्थेकडे प्रवाहित होत असते. हे खालील आकृतीमध्ये स्पष्ट केले आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह

वरील आकृतीमध्ये दर्शविलेल्या आकृतीच्या आतील भाग वस्तूविनिमयाची पद्धत [वास्तव प्रवाह-Real Flow] दर्शवितो तर आकृतीच्या बाहेरील भाग राष्ट्रीय उत्पन्नाचा मौद्रिक प्रवाह दर्शवितो. तसेच उद्योगसंस्था ही कुटुंबसंस्थेकडून भूमी; श्रम; भांडवल व संयोजक हे उत्पादनाचे घटक उत्पादनाच्या प्रक्रियेसाठी होते आणि त्यासाठी कुटुंबसंस्थेला खंड; वेतन; व्याज आणि नफा या स्वरूपात मोबदला देत असते. तर कुटुंबसंस्था ही उद्योगसंस्थेकडून तयार केलेल्या वस्तू व सेवांची खरेदी करून त्यामोबदल्यात उद्योगसंस्थेला उपभोग खर्चाच्या रूपात पैसे देत असते.

त्याचप्रमाणे वरील आकृतीतील चक्रीय प्रवाह हा राष्ट्रीय उत्पन्नातील समतोल दर्शवितो. याचे कारण म्हणजे उद्योगसंस्थेचा खर्च हा कुटुंबसंस्थेच्या उत्पन्नावढाच असतो. याचाच अर्थ उत्पन्न आणि खर्चामध्ये समतोल आढळून येतो. तसेच उद्योगसंस्थांनी तयार केलेल्या वस्तू व सेवांचे उत्पादन हे कुटुंबसंस्थांनी तयार केलेल्या वस्तू व सेवांच्या मागणीएवढेच असल्यामुळे त्यामध्येही समतोल आढळून येतो. अशाप्रकारे राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहामुळे आपल्याला राष्ट्रीय उत्पन्न निर्मितीचे कार्य कसे चालते ते समजण्यास मदत होत असते. त्याचप्रमाणे जर उत्पन्न आणि खर्च व मागणी आणि उत्पादन (पुरवठा) यामध्ये असमतोल असल्यास तो समजण्यास देखील मदत होत असते.

आपली प्रगती तपासा

१. राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे काय ते स्पष्ट करा.
२. राष्ट्रीय उत्पन्नाची वैशिष्ट्ये कोणती ते सांगा.
३. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाची माहिती द्या.

२.६ राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वेगवेगळ्या संकल्पना (Various Concepts of National Income)

राष्ट्रीय उत्पन्नाविषय वेगवेगळ्या संकल्पना पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील. कारण या संकल्पनांचा वापर समग्रलक्षी आर्थिक सिद्धांत मांडतांना आणि आर्थिक धोरणामध्ये केला जातो.

२.६.१ स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (Gross National Product [GNP]) :

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या मोजमापामध्ये या संकल्पनेला फारच महत्त्व आहे. यामध्ये देशांमध्ये विशिष्ट कालावधीत तयार झालेल्या सर्व अंतिम वस्तू व सेवांचे मूल्य विचारात घेतले जाते. स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन हे उत्पादन घटकांना दिल्या जाणाऱ्या मोबदल्यांच्या बेरजेएवढे असते. यामधून

- १) मोफत मिळणाऱ्या वस्तू व सेवा वगळल्या जातात.
- २) देशातील एकूण उत्पादनात नव्याने कोणतीही भर न घालणारे खरेदी व विक्रीचे व्यवहार; पूर्वी उत्पादित केलेल्या जुन्या वस्तूंच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार विचारात घेतले जात नाहीत तसेच भाग व कर्जरोखे यांच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार वगळले जातात.
- ३) सरकारमार्फत मिळणाऱ्या सामाजिक सुरक्षा योजनांतर्गत मिळणारा मोबदला उदा. निवृत्ती वेतन; बेकारी भत्ता इ. बाबीही वगळल्या जातात.
- ४) बेकायदेशीर मार्गांनी मिळविलेले उत्पन्न यातून वगळले जाते.

२.६.२ निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (Net National Product [NNP]) :

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादनाला बाजार किंमतीनुसार; एकूण खर्चानुसार किंवा घटक खर्चानुसार निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न असेही म्हणतात. निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजे एका वर्षाच्या कालखंडात देशामध्ये लोकांनी उत्पादित केलेल्या वस्तू आणि सेवांच्या निव्वळ उत्पादनाची बेरीज होय. सामान्यपणे स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनातून भांडवली वस्तूंचा घसारा वजा केल्यानंतर शिल्लक राहणाऱ्या उत्पादनाला निव्वळ किंवा शुद्ध राष्ट्रीय उत्पादन असे म्हणतात. यामुळे देशाच्या निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ समजण्यास मदत होते.

सूत्ररूपाने:
$$\text{GNP} - \text{D} = \text{NNP}$$

किंवा
$$\text{GNP} - \text{CCA} = \text{NNP}$$

किंवा
$$\text{NNP} = \text{GNP} - \text{D}$$

किंवा
$$\text{NNP} = \text{GNP} - \text{CCA}$$

- येथे १) NNP = निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन
 २) GNP = स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन
 ३) D = घसारा (Depreciation)
 ४) CCA = भांडवल उपभोग सूट (Capital Consumption Allowance)

२.६.३ स्थूल घरगुती (देशांतर्गत) उत्पादन (Gross Domestic Product [GDP]):

एका वर्षाच्या कालावधीमध्ये देशांतर्गत उत्पादित केलेल्या सर्व अंतिम वस्तू व सेवांचे बाजारपेठ मूल्य (पैशातील मूल्य) म्हणजेच स्थूल देशांतर्गत उत्पादन होय. यामध्ये प्रामुख्याने देशातील लोकांनी देशाबाहेर केलेल्या उत्पादनाचे मूल्य; देशाबाहेर मिळवलेले उत्पन्न विचारात घेतले जात नाही.

थोडक्यात स्थूल घरगुती उत्पादनामध्ये केवळ देशाच्या भौगोलिक सीमांमध्येच तयार झालेल्या अंतिम वस्तू व सेवांच्या मूल्याचा विचार केला जातो.

सूत्ररूपाने :- १) अर्थव्यवस्था बंदीस्त (Closed) असल्यास

$$GDP = C + I + G$$

२) अर्थव्यवस्था खुली (Open) असल्यास

$$GDP = C + I + G(X - M)$$

बंदीस्त अर्थव्यवस्था म्हणजे इतर जगाशी त्या विशिष्ट अर्थव्यवस्थेचा (देशाचा) कोणत्याही प्रकारचा आर्थिक व्यवहार नसणे होय. खुल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये मात्र त्या अर्थव्यवस्थेचा जगातील इतर देशांबरोबर आयात-निर्यातीचा व्यवहार होत असतो.

२.६.४ निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन (Net Domestic Product [NDP]) :

राष्ट्रीय उत्पन्न निश्चितीमध्ये घसारा संकल्पनेला महत्त्व असून उत्पादनाच्या प्रक्रियेमध्ये वापरलेल्या भांडवली वस्तू हत्यारे व साधने यांची होणारी झीज भरून काढण्यासाठी केली जाणारी तरतूद म्हणजे घसारा होय. ज्यावेळी स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातून घसाराची रक्कम वजा केली जाते. तेव्हा निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न किती आहे ते समजते. निव्वळ देशांतर्गत उत्पादनामध्ये विशिष्ट काळात देशामध्ये तयार झालेल्या अंतिम वस्तू व सेवांचे मूल्य विचारात घेतले जाते.

सूत्ररूपाने :- $NDP = GDP - D$ होय.

२.६.५ दरडोई उत्पन्न (Per Capita Income [PCI]) :

दरडोई उत्पन्नास सरासरी उत्पन्न असेही म्हणतात. त्यालाच प्रत्येक व्यक्तीचा राष्ट्रीय उत्पन्नात असलेला हिस्सा असेसुद्धा म्हटले जाते. सर्वसाधारणपणे देशाच्या एकूण

राष्ट्रीय उत्पन्नास देशाच्या एकूण लोकसंख्येने भागिले असता दरडोई उत्पन्नाची आकडेवारी मिळते.

सूत्ररूपाने :- = _____

$$PCI = \frac{NI}{P}$$

विशेषतः दरडोई उत्पन्नाच्या आकडेवारीवरून विशिष्ट देशाच्या आर्थिक विकासाचा अंदाज बांधता येतो. विकसित राष्ट्रांमध्ये दरडोई उत्पन्न जास्त असते तर विकसनशील देशांमध्ये दरडोई उत्पन्न फारच कमी असते. जेव्हा राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा वेग हा लोकसंख्या वाढीच्या वेगापेक्षा जास्त असतो तेव्हा दरडोई उत्पन्नात वाढ होत असते परंतु लोकसंख्या वाढीचा वेग राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीच्या वेगापेक्षा जास्त असल्यास मात्र दरडोई उत्पन्नामध्ये घट होते.

२.६.६ व्यक्तिगत / वैयक्तिक उत्पन्न (Personal Income [PI]) :

विशिष्ट देशातील सर्व व्यक्ती व कुटुंबांना एका वर्षाच्या काळात पैशाच्या स्वरूपात प्रत्यक्षपणे मिळालेल्या सर्व उत्पन्नाची बेरीज म्हणजे व्यक्तिगत उत्पन्न होय. वैयक्तिक उत्पन्नामध्ये हस्तांतरणीय उत्पन्न उदा. निवृत्ती वेतन; बेकारी भत्ता इ.चा समावेश केला जातो. परंतु राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये मात्र हस्तांतरणीय उत्पन्नाचा समावेश होत नसल्यामुळे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाची आकडेवारी व देशातील एकूण वैयक्तिक उत्पन्नाची आकडेवारी वेगवेगळी असते.

सूत्ररूपाने :- $PI = NI + TP - U - C - S$ होय.

- येथे १) PI = व्यक्तिगत उत्पन्न
 २) NP = राष्ट्रीय उत्पन्न
 ३) TP = हस्तांतरण देणी
 ४) U = उद्योगाने न वाटलेला नफा
 ५) C = उद्योग क्षेत्रावर आकारलेला उत्पन्न कर
 ६) S = सामाजिक सुरक्षा खर्च

२.६.७ खर्चयोग्य उत्पन्न (Disposable Income) :

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या अभ्यासातील ही एक महत्त्वाची संकल्पना आहे. खर्चयोग्य उत्पन्नालाच क्रययोग्य उत्पन्न असेही म्हणतात. व्यक्तिला मिळणारे स्थूल किंवा एकूण उत्पन्न आणि त्याच्याकडे प्रत्यक्षात खर्च करण्यासाठी असणारी रक्कम यामध्ये नेहमीच फरक असतो. खर्च योग्य उत्पन्न म्हणजे व्यक्तिकडील असे उत्पन्न की जे त्या व्यक्तिला खर्च करता येते.

कारण व्यक्तीला मिळणाऱ्या स्थूल उत्पन्नातील काही भाग सरकारला कररूपाने परत द्यावा लागतो. म्हणूनच खर्चयोग्य उत्पन्न मिळविण्यासाठी व्यक्तिला मिळणाऱ्या स्थूल उत्पन्नातून कररूपाने भरलेली रक्कम वजा करावी लागते.

सूत्ररूपाने :- खर्चयोग्य उत्पन्न = स्थूल उत्पन्न - करांची रक्कम.

$$YD = Y - T$$

येथे YD = खर्च योग्य उत्पन्न

Y = स्थूल उत्पन्न

T = करांची रक्कम

२.७ राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याच्या पद्धती (Methods of Measurement of National Income)

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आकडेवारीवरून देशाच्या आर्थिक विकासाच्या संदर्भात धोरणात्मक निर्णय घेतले जातात. म्हणूनच राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मोजमाप अचूक व विश्वसनीय होणे आवश्यक असते. राष्ट्रीय उत्पन्न मोजतांना देशामध्ये एका वर्षाच्या कालखंडात तयार झालेल्या अंतिम वस्तू व सेवांचे बाजारपेठ मूल्य विचारात घेतले जाते. कारण बऱ्याच वेळा राष्ट्रीय उत्पन्नात वस्तू व सेवांची दुहेरी गणना होण्याची शक्यता असते. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या मोजमापासाठी केवळ एकाच पद्धतीचा अवलंब करून चालत नाही. म्हणूनच राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मोजमाप करण्यासाठी पुढील तीन पद्धतीचा अवलंब केला जातो.

- १) उत्पादन पद्धती - Production Method.
- २) उत्पन्न पद्धती - Income Method.
- ३) खर्च पद्धती - Expenditure Method.

२.७.१ उत्पादन पद्धती - Production Method :-

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये वेगवेगळी क्षेत्रे कार्यरत असतात. उदा. शेती; खाणकाम; मच्छिमारी; कारखानदारी; बांधकाम; व्यापार; वाहतूक; दळणवळण; सार्वजनिक सेवा व्यवसाय इ. या सर्व क्षेत्रांमध्ये वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनाची क्रिया सातत्याने सुरु असते. विशेषतः ज्या देशात वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनाच्या बाबतीत पुरेशी आणि विश्वसनीय माहिती उपलब्ध असते अशा देशांमध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या मोजमापासाठी उत्पादन पद्धतीचा अवलंब केला जातो.

या पद्धतीनुसार एका विशिष्ट कालखंडात (१ वर्षे) देशामध्ये प्रत्येक क्षेत्रात उत्पादन झालेल्या सर्व वस्तू आणि सेवांचे मापन केले जाते. त्यानंतर सर्व वस्तू आणि सेवांचे बाजारपेठ मूल्य विचारात घेवून त्यांची किंमत ठरविली जाते व त्यावरून मिळणाऱ्या आकडेवारीला स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न असे म्हणतात. उत्पादनाच्या प्रक्रियेमध्ये उत्पादनाच्या वेगवेगळ्या साधनांची सातत्याने झीज होत असते. स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातून भांडवली वस्तूंची झीज घसारा रक्कम म्हणून वजा केल्यानंतर देशाचे निव्वळ (शुद्ध) राष्ट्रीय उत्पन्न मिळते. या उत्पन्नाला देशाचे एकूण अंतर्गत उत्पन्न असे म्हणतात. यामध्ये विदेशातून मिळालेले उत्पन्न मिळविले असता एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न मिळते.

या पद्धतीनुसार मोजण्यात येणारे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न मिळते. पुढील सूत्राच्या साहाय्याने मांडले जाते.

$$\text{सूत्र :- } NI = P - D + (S - T) + [(X - M) + (R - P)]$$

येथे	NI	=	राष्ट्रीय उत्पन्न
	P	=	उत्पादन
	D	=	घसारा
	S	=	अनुदाने
	T	=	अप्रत्यक्ष कर
	[(X - M) + (R - P)]	=	विदेशी स्रोतांपासूनचे निव्वळ उत्पन्न

विशेषतः भारतामध्ये अनेक क्षेत्रातील उत्पादनाचे मोजमाप करण्यासाठी या पद्धतीचा वापर केला जातो.

२.७.२ उत्पन्न पद्धती (Income Method) :-

या पद्धतीनुसार देशातील सर्व व्यक्ती आणि संस्था यांनी एक वर्षामध्ये मिळविलेल्या निव्वळ उत्पन्नाची बेरीज करून राष्ट्रीय उत्पन्नाचा आकडा, निश्चित केला जातो. एकप्रकारे उत्पादन घटकांना मिळणाऱ्या मोबदल्यांची ही बेरीज असते. म्हणजेच भूमीच्या मालकाला खंड; श्रमिकांना वेतन; भांडवलदाराला व्याज आणि संयोजकाला नफा या स्वरूपात उत्पन्न मिळते. त्यांना मोबदलाच्या रूपाने मिळालेल्या उत्पन्नाची बेरीज केल्यास देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न समजते.

देशातील सर्व व्यक्तींचे उत्पन्न एकत्रित करून राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मोजमाप करतांना एकच उत्पन्न दोन वेळा मोजले जाणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे.

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये वेगवेगळ्या क्षेत्रांत उत्पादनाचे कार्य सतत चालू असते. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये बरेचसे उत्पादन असंगठित क्षेत्रामध्ये केले जाते. अशा क्षेत्रातील उत्पादनाची आकडेवारी उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे उत्पादन पद्धतीचा अवलंब केल्यास देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न अचूकपणे ठरविता येणार नाही. म्हणूनच अशा क्षेत्रातील राष्ट्रीय उत्पन्नाची मोजदार करण्यासाठी उत्पन्न पद्धतीचा अवलंब केला जातो.

राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याची उत्पन्न पद्धती सूत्ररूपाने पुढीलप्रमाणे मांडता येईल :

$$NI = (R + W + I + P) [(X - M) (R - P)]$$

येथे	NI	=	राष्ट्रीय उत्पन्न
	R	=	खंड
	W	=	वेतन
	I	=	व्याज
	P	=	नफा
	[(X - M) (R - P)]	=	विदेशी स्रोतांपासून मिळालेले निव्वळ उत्पन्न

२.७.३ खर्च पद्धती (Expenditure Method) :-

ही राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याची तिसरी महत्त्वाची पद्धती आहे. या पद्धतीला राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याची उपभोग आणि गुंतवणूक पद्धती असेही म्हटले जाते. या पद्धतीमध्ये समाजाने केलेला उपभोग खर्च व गुंतवणूक खर्च या संबंधीची माहिती गोळा करावी लागते. तसेच सरकारकडून देशातील नागरीकांना विविध सेवा पुरविण्यासाठी केलेला खर्चही विचारात घ्यावा लागतो. या सर्व प्रकारच्या खर्चाची बेरीज करून त्यामध्ये विदेशी व्यापारपासून मिळणाऱ्या एकूण उत्पन्नाचा समावेश केला जातो.

राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याची खर्च पद्धती पुढील प्रमाणे सूत्ररूपाने मांडता येईल :

$$NI = C + I + G + (X - M) + (R - P)$$

येथे	NI	= राष्ट्रीय उत्पन्न
	C	= उपभोग खर्च
	I	= गुंतवणूक खर्च
	G	= सरकारी खर्च
	(X - M)	= निव्वळ निर्यात खर्च
	(R - P)	= विदेशी स्रोतांपासून निव्वळ प्राप्ती

आपली प्रगती तपासा

१. फरक स्पष्ट करा: अ) स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन
ब) स्थूल घरगुती उत्पादन व निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन
२. दरडोई उत्पन्न म्हणजे काय ?
३. खर्चयोग्य उत्पन्न म्हणजे काय ते सांगा.
४. राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याच्या पद्धती सांगा.

२.८ राष्ट्रीय उत्पन्न मापनातील अडचणी (Difficulties in the Measurement of National Income)

राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मोजमाप करण्यासाठी अनेक पद्धतींचा अवलंब केला जातो. परंतु या पद्धतींच्या साहाय्याने राष्ट्रीय उत्पन्नाची आकडेवारी अचूक व विश्वसनीय असेलच याची खात्री देता येत नाही. कारण राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मोजमाप करतांना अनेक अडचणी येतात.

राष्ट्रीय उत्पन्न मापनात येणाऱ्या अडचणींचे वर्गीकरण दोन गटात केले जाते.

- १) सैद्धांतिक किंवा संकल्पनात्मक अडचणी (Conceptual Difficulties)
- २) व्यावहारिक किंवा संख्यात्मक अडचणी (Practical/Statistical Difficulties)

२.८.१ संकल्पनात्मक अडचणी (Conceptual Difficulties) :-

"राष्ट्रीय उत्पन्न" या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण करतांना काही अडचणी येतात त्यांनाच संकल्पनात्मक अडचणी असे म्हणतात. संकल्पनात्मक अडचणी पुढीलप्रमाणे आहेत :

१) अनेक सेवा व वस्तूंचा राष्ट्रीय उत्पन्नात समावेश होत नाही :-

राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये देशातील अंतिम वस्तू व सेवांचे बाजारपेठ मूल्य विचारात घेतले जाते. परंतु भारतासारख्या देशात अनेक सेवांचा राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये समावेश होत नाही. उदा. गृहिणींनी केलेले घरकाम किंवा मूलांची केलेली देखभाल, स्वतःची गाडी स्वतः चालवणे; स्वतःच्या घराचे रंगकाम स्वतः करणे या सेवांचा मोबदला दिला जात नाही तसेच शेतकऱ्यांने पिकविलेल्या अन्नधान्यमध्ये होत नाही. साहजिकच राष्ट्रीय उत्पन्नाची नेमकी आकडेवारी निश्चित करणे यामुळे अवघड होते.

२) वास्तव उत्पन्नाची गणना करणे कठीण :-

अर्थव्यवस्थेचा खरा विकास समजण्यासाठी किंमतीतील चढउतारांचा परिणाम टाळून वास्तव उत्पन्नातील बदल विचारात घेतला जातो. उदा. २०००-२००१ हे मूळ वर्ष (Base Year) गृहित धरून त्या वर्षाच्या किंमतीच्या आधारे वस्तू आणि सेवांचे मूल्यामापन केले जाते. परंतु सध्या बाजारात असलेल्या अनेक वस्तू २०००-२००१ मध्ये अस्तित्वात नसल्यामुळे त्यांच्या किंमती मूळ किंमतीनुसार कशा निश्चित करावयाच्या हा प्रश्न निर्माण होतो.

३) आंतरराष्ट्रीय तुलना करणे अवघड :-

राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये समाविष्ट होणाऱ्या वस्तू आणि सेवा सर्वच राष्ट्रामध्ये एकसारख्या नसतात. तसेच प्रत्येक राष्ट्रातील लोकांच्या गरजासुद्धा भिन्न भिन्न असतात. त्यामुळे वेगवेगळ्या देशातील राष्ट्रीय उत्पन्नाची तुलना करणे कठीण होते.

४) अवैध व्यवहारापासून मिळणारे उत्पन्न वगळले जाते :-

अनेक देशात बेकायदेशीर व्यवहार सुरु असतात. उदा. चोरटी आयात-निर्यात; बंदी असलेल्या वस्तूंचा व्यापार (उदा. अफू; गांजा; चरस इ.) या अवैध व्यवहारांच्यामुळे देशातील वस्तू आणि सेवांच्या पूरवठ्यामध्ये बदल होता. परंतु सरकारची अशा व्यवहारांना मान्यता नसल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात या व्यवहारातील वस्तू व सेवांचे मूल्य विचारात घेतले जात नाही.

५) वस्तूंच्या स्वरूपांत मिळणारा मोबदला :-

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला आपल्या सेवांचा मोबदला पैशाऐवजी वस्तू व सेवांच्या स्वरूपात मिळतो तेव्हा त्या वस्तूंचे बाजारमूल्य माहित नसल्यास त्यांचा राष्ट्रीय उत्पन्नात समावेश करणे कठीण होते. उदा. एखाद्या घरकाम करणाऱ्या नोकराला मोफत अन्न; वस्त्र व निवाऱ्याची सोय उपलब्ध करून दिली तर या प्रकारच्या सोयींचे मूल्यमापन करणे अवघड आहे.

६) सरकारमार्फत पुरविण्यात येणाऱ्या सेवा :-

सरकारमार्फत देशातील उत्पादकांना व उपभोक्त्यांना अनेक प्रकारच्या सार्वजनिक वस्तू व सेवा पुरविल्या जातात. त्यातील काही वस्तू व सेवांची किंमत आकारली जाते तर काही मोफत पुरविल्या जातात. अशा सेवांचे मूल्यांकन करून ते राष्ट्रीय उत्पन्नात कसे समाविष्ट करावयाचे हा प्रश्न निर्माण होतो. उदा. राष्ट्रीय महामार्ग सेवा; संरक्षण सेवा; आरोग्य सेवा इ.

७) किंमत पातळीतील बदल :-

राष्ट्रीय उत्पन्न हे बाजारपेठेतील प्रचलित किंमत पातळीनुसार मोजले जाते. परंतु जेव्हा देशात वस्तूंच्या किंमतीत सतत वाढ होत असते तेव्हा वेगवेगळ्या क्षेत्रातील उत्पादनामध्ये घट झालेली असली तरी राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झालेली असते. याच्याउलट बाजारपेठेतील घटत्या किंमतीमुळे वेगवेगळ्या क्षेत्रातील उत्पादनामध्ये वाढ होवून सुद्धा राष्ट्रीय उत्पन्न कमी झालेले दिसून येते. म्हणूनच वारंवार बदलणाऱ्या किंमती राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्यामध्ये अडथळा ठरतात.

२.८.२ संख्यात्मक अडचणी (Statistical Difficulties) :-

राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्यामध्ये येणाऱ्या संख्यात्मक अडचणी खालीलप्रमाणे आहेत :

१) दुहेरी मापनाची समस्या (Problem of Double Counting) :-

राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये केवळ अंतिम वस्तू व सेवा (Final goods & services) यांचाच समावेश करावयाचा असल्यामुळे मधल्या वस्तूंचे (Intermediate goods) मूल्य वगळावे लागते. परंतु हे बरेच अवघड असते. उदा. मोटारीची किंमत निश्चित झाल्यानंतर ती तयार करण्यासाठी वापरण्यात आलेल्या सर्व सुट्या भागांची किंमत वगळावी लागते.

२) वस्तूविनिमय पद्धतीचे अस्तित्त्व (Problem of Barter System) :-

आधुनिक अर्थव्यवस्थेत मौद्रिकीकरण (Monetisation) मोठ्या प्रमाणावर झालेले असले तरी भारतासारख्या अनेक देशात अद्यापी वस्तूविनिमयाची पद्धत अस्तित्त्वात आहे विशेषतः खेड्यांतून अनेक व्यवहार वस्तूंच्या मोबदल्यात वस्तू देवून होत असतात. उदा. धान्य देवून कपडे घेणे; कपडे देवून भांडी घेणे इ. अशा प्रकारच्या व्यवहारांचे नेमके मूल्य विचारात घेणे कठीण असते.

३) घसाऱ्याची रक्कम ढरविणे कठीण :-

स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातून घसाऱ्याची रक्कम वजा केली असता निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न मिळते. परंतु उत्पादनाच्या व इतर क्षेत्रामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या भांडवली वस्तू वापरल्या जातात. त्यांची झीजही वेगवेगळ्या प्रकारे होत असते. साहजिकच घसाऱ्याची रक्कम किती वजा करावयाची हे ढरविणे कठीण आहे.

४) संख्याशास्त्रीय माहितीचा अभाव :-

राष्ट्रीय उत्पन्नाची मोजदाद करण्यासाठी अनेक क्षेत्रातील आकडेवारी गोळा करावी लागते. परंतु अनेक क्षेत्रांचा राष्ट्रीय उत्पन्नात समावेश होणे आवश्यक असूनही त्या क्षेत्रांच्या बाबतीत आकडेवारीचा अभाव असतो. उदा. अनधिकृत बांधकामे; जंगलातून परवानगीशिवाय तोडलेली झाडे; घराच्या आसपास केलेला भाजीपाला इ. तसेच राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या मापनासाठी सांख्यिकीय माहितीचा वापर करण्यासाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळ आवश्यक असते. ते प्राप्त नसल्यास माहितीचे पृथक्करण करून राष्ट्रीय उत्पन्न ढरविणे कठीण असते.

५) काळ्या पैशाची समांतर अर्थव्यवस्था :-

अर्थव्यवस्थेमध्ये कर चुकविणे व कर बुडविणे; तस्करी; बेकायदेशीर व्यवहार इ. मुळे काळ्या पैशाची निर्मिती होते. या पैशाची अधिकृतपणे कोठेही नोंद नसते. एका पाहणीनुसार भारतामध्ये काळ्या पैशाची समांतर अर्थव्यवस्था अस्तित्वात आहे. हा काळा पैसा राष्ट्रीय उत्पन्नात येत नसल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाची आकडेवारी अचूक असत नाही.

६) विदेशातून मिळणारे उत्पन्न :-

राष्ट्रीय या शब्दामध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्यात अडचण आहे. कारण राष्ट्र म्हणजे राष्ट्राच्या मालकीच्या असलेल्या विशिष्ट भौगोलिक सीमा ज्यांना राजकीय दृष्ट्या मान्यता असते असा भू-प्रदेश होय. अशा राष्ट्रातील उत्पन्नाला राष्ट्रीय उत्पन्न असे म्हणतात. परंतु राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये देशातील लोकांनी विदेशात जावून मिळविलेल्या उत्पन्नाचाही समावेश होतो. त्यामुळे त्याला राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणता येईल का? परंतु आधुनिक अर्थव्यवस्थेत विदेशातून मिळविलेल्या उत्पन्नाला फारच महत्त्व आहे. त्यामुळे त्याचाही समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात करतात.

२.९ किंमत निर्देशांक (Price Indices)

२.९.१ प्रस्तावना :-

निर्देशांक हे महत्त्वाचे आणि सर्व सर्वोपयोगी असे सांख्यिकीय साधन आहे. सुरुवातीला किंमतपातळीमधील बदल मोजण्याच्या दृष्टीने या साधनाचा वापर केला जात असे. परंतु आज या साधनाचा वापर सर्वच क्षेत्रामध्ये होत असलेला आढळून येतो. विशेषतः

अर्थशास्त्रामधील त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. या साधनाच्या साहाय्याने अर्थव्यवस्थेतील एखाद्या चलाच्या बाबतीत दोन भिन्न कालखंडात किंवा दोन भिन्न ठिकाणी होत असलेला बदल समजण्यास मदत होते. किंमत पातळीतील बदलाबरोबरच औद्योगिक उत्पादन; देशातील गुन्हे; बेकारी; बचत; उत्पन्न व उपभोग इ. मधील बदलाच्या संदर्भात निर्देशांक तयार करता येतो.

२.१.२ किंमत निर्देशांकाची व्याख्या (Definition of Price Index) :-

निर्देशांकांच्या वेगवेगळ्या लेखकांनी वेगवेगळ्या व्याख्या दिलेल्या आहेत. त्यातील महत्त्वाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

- १) "निर्देशांक म्हणजे सापेक्ष किंवा तुलनात्मक बदल मोजण्याचे सांख्यिकीय साधन होय." प्रा. क्रॉक्सटोन व प्रा. क्राऊडेन
- २) "निर्देशांक म्हणजे आकड्यांची माला होय; की जिच्याद्वारे वेळोवेळी किंवा विभिन्न ठिकाणी आर्थिक घटनांच्या आकारातील बदलांचे मापन केले जाते."
"Index numbers are thus series of figures by which changes in the size of an economic phenomenon are measured from time to time or from place to place."
- ३) "निर्देशांक म्हणजे विशिष्ट प्रकारचे माध्य होय." प्रा. ब्लेयर
"Index numbers are specialised type of averages".
-Prof. Bleyer.
- ४) "निर्देशांक म्हणजे आधार वर्षाच्या तुलनेत दुसऱ्या काळातील किंमतीच्या प्रमाणात किती सरासरी बदल झाला ते दर्शविणारा आकडा होय." प्रा. चांदलर

२.१.३ निर्देशांकाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Indices) :-

वरील वेगवेगळ्या व्याख्यांच्या आधारे निर्देशांकांची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) निर्देशांक हे विशिष्ट प्रकारची माध्ये (Averages) असतात.
- २) निर्देशांक प्रतिशत पद्धतीने मांडले जातात.
- ३) ज्या बदलांचे प्रत्यक्ष मापन करता येत नाही असे बदल निर्देशांकांच्या साहाय्याने मोजता येतात.
- ४) निर्देशांकांचा वापर तुलनेसाठी केला जातो.
- ५) निर्देशांक बदलांची पातळी मोजतात.
- ६) काळाच्या अनुषंगाने घडून येणारे बदल निर्देशांकांच्या स्वरूपात मोजले जातात.
- ७) निर्देशांक प्रतिनिधीक स्वरूपाचे असतात.

२.९.४ निर्देशकांचे प्रकार (Types of Indices) :-

निर्देशकांचे प्रमुख चार प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत :

- १) किंमत निर्देशांक - Price Index Numbers
- २) परिणाम निर्देशांक - Quantity OR Volume Index Numbers
- ३) मूल निर्देशांक - Value Index Numbers
- ४) सहेतूक / विशिष्ट उद्दिष्टांचा निर्देशांक - Special Purpose Index Numbers

निर्देशांक कोणत्या समस्येचा अभ्यास करण्यासाठी किंवा कोणत्या क्षेत्राची माहिती घेण्यासाठी तयार करावयाचा त्यानुसार निर्देशकांचा प्रकार निश्चित केला जातो.

२.९.५ निर्देशकांची रचना (construction of Index Numbers) :-

निर्देशांक तत्त्व जरी सोपे असले तरी त्याची रचना करणे अतिशय अवघड असते. निर्देशांकाचा उपयोग वेगवेगळ्या क्षेत्रात होत असला तरी मुख्यतः तो किंमतीच्या प्रश्नाशी निगडित असतो. निर्देशकांच्या आधारे योग्य निष्कर्ष काढता योग्य म्हणून निर्देशकांच्या आधारे योग्य निष्कर्ष काढता यावेत म्हणून निर्देशांकाची रचना करताना पुढील बाबींचा विचार करणे आवश्यक आहे.

१) निर्देशकांचा हेतू निश्चित करणे :-

निर्देशांक कोणत्या समस्येचा संदर्भात किंवा कोणत्या क्षेत्राच्या अभ्यासासाठी तयार करावयाचा हे निश्चित झाल्यास त्याला मर्याद प्राप्त होवून त्याची उपयोगिता वाढू शकते. यासाठी आवश्यक ती माहिती गोळा करणे सोपे जाते.

२) आधारभूत वर्षाची निवड करणे/मूल वर्षाची निवड करणे (Selection of Base Year) :-

आधारभूत वर्ष हे फार काळजीपूर्वक निवडावे लागते. हे वर्ष सर्वसाधारण म्हणजेच कोणत्याही प्रकारची नैसर्गिक; सामाजिक; राजकीय; आर्थिक किंवा युद्धासारखी आपत्ती आलेले नसावे. कारण आधारभूत वर्ष हे एखाद्या चलातील दोन काळातील तुलना करण्यासाठी पायाभूत (मूल) वर्ष मानले जाते. तसेच हे वर्ष फार लांबचे किंवा जवळचे असू नये. उदा. भारतामध्ये सध्या २०००-२००१ हे वर्ष आधारभूत मानले जाते. तसेच आधारभूत वर्षातील सर्वच वस्तू व सेवांचा निर्देशांक १०० मानला जातो.

३) वस्तू आणि सेवांची निवड (Selection of Goods & Services) :-

निर्देशांकाचा हेतू व आधार वर्षाची निवड केल्यानंतर वस्तू आणि सेवांची निवड केली जाते. पैशाच्या साहाय्याने अनेक वस्तू व सेवांचे खरेदी केली जावू शकते. परंतु त्या सर्वांची

निवड करणे अशक्य असल्यामुळे वस्तूंच्या निवडीचा प्रश्न सोडवितांना पुढील बाबींचा विचार केला जातो.

- १) प्रमाणित आणि दर्जेदार वस्तू
- २) वस्तूंची संख्या
- ३) सामान्य उपभोगाच्या वस्तू
- ४) सामाजिक रुढी; परंपरा; फॅशन्स; आवडीनिवडी इ.

समजा श्रमिकांच्या राहणीमानाचा निर्देशांक तयार करावयाचा असेल तर श्रमिक वर्ग ज्या जीवनावश्यक वस्तूंचा जास्तीत जास्त वापर करतो अशाच वस्तू आणि सेवांची निवड करावी. तर वसतीगृहात राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या राहणीमानाचा निर्देशांक तयार करतांना वस्तू व सेवांची संख्या व प्रकार भिन्न राहिल. तसेच वस्तूंची संख्या फार कमी किंवा फार जास्त असू नये.

४) वस्तूंच्या किमतींची निवड करणे (Selection of Prices of Goods & Services [WPI]) :-

कोणत्याही वस्तूंच्या किमती प्रामुख्याने दोन स्वरूपात व्यक्त केल्या जातात. १) किरकोळ व २) धावूक. साहजिकच निर्देशांक देखील दोन प्रकारचे आढळून येतात.

- १) धावूक किंमत निर्देशांक
- २) किरकोळ किंमत निर्देशांक

१) धावूक किंमत निर्देशांक (Wholesale Price Index [RPI]) :-

या निर्देशांकाच्या साहाय्याने देशातील सर्वसाधारण किंमत पातळीतील बदल मोजला जातो. सर्वसाधारण किंमत पातळीमध्ये उपभोग्य वस्तू; औद्योगिक उत्पादने; साधनसामुग्री इ. प्रकारच्या वस्तूंचे प्रतिनिधीत्व असते. म्हणूनच धावूक किंमत निर्देशांक हे अधिक व्यापक किंवा सर्वसमावेशक मानले जातात.

२) किरकोळ किंमत निर्देशांक (Retail Price Index) :-

या प्रकारच्या निर्देशांकामध्ये अनेक प्रकारच्या वस्तूंच्या किरकोळ किंमतीत दोन भिन्न काळात घडून आलेल्या बदलांची नोंद घेतली जाते. यामध्ये प्रामुख्याने उपभोग्य वस्तू; समभाग; कर्जरोखे इ. साठी निर्देशांक तयार केला जातो.

५) सापेक्ष किंमतीचे मापन (किमतीची सरासरी काढणे) :-

सर्वसाधारणपणे आधारभूत वर्षातील किंमती १०० गृहित धरून चालू वर्षातील वस्तूंच्या किंमती काढल्या जातात. यालाच सापेक्ष किंमती असे म्हटले जाते. या किंमती काढण्यासाठी पुढील सूत्राचा उपयोग केला जातो.

सूत्र :- $= \text{—————} \times$

उदा. समजा आधारभूत वर्षातील गव्हाची किंमत १००० रु. प्रति क्विंटल आहे. चालू वर्षातील गव्हाची किंमत १५०० रु. प्रति क्विंटल आहे. यावरून सापेक्ष किंमत काढता येते. वरील सूत्रावरून,

$$= \text{————} \times =$$

अशाप्रकारे सापेक्ष किंमत काढली जाते.

६) भारांक ठरविणे :-

निर्देशांक तयार करण्यासाठी ज्या वस्तूंची निवड केलेली असते. त्या वस्तूंचे महत्त्व कमी जास्त असते. निवडलेल्या वस्तूंचे महत्त्व लक्षात घेणे यालाच "भार" असे म्हणतात. तथापि असा भार ठरविणे अवघड असते. कारण वस्तूंचे महत्त्व हे व्यक्ती व देश सापेक्ष असते. उदा. मद्य हे पाश्चिमात्य देशामध्ये जीवन जगण्यास आवश्यक असल्यामुळे त्याचा भार तेथे जास्त राहिल. परंतु भारतामध्ये मात्र मद्य ही चैनीची व अनावश्यक गोष्ट असल्यामुळे तिला भारतात कमी महत्त्व राहून तिला कमी भार दिला जाईल.

आपली प्रगती तपासा

१. राष्ट्रीय उत्पन्न मापनात येणाऱ्या संकल्पनात्मक अडचणींची कारणे द्या.
२. राष्ट्रीय उत्पन्न मापनात येणाऱ्या संख्यात्मक अडचणी कोणत्या ते सांगा.
३. किंमत निर्देशांकाची व्याख्या सांगा.
४. किंमत निर्देशांकाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
५. निर्देशांकाचे प्रमुख प्रकार कोणते ते सांगा.

२.१० निर्देशांक तयार करतांना येणाऱ्या अडचणी (Problems in Construction of Index Numbers)

निर्देशांक तयार करतांना अनेक प्रकारच्या अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्यातील प्रमुख अडचणी खालीलप्रमाणे आहेत :

१) हेतू निश्चित करणे (Determination of Purpose) :-

वेगवेगळ्या कारणासाठी तयार केलेला निर्देशांक हेतूच्या दृष्टीने सारखे नसतात. उदा. धावूक किंमतीचा निर्देशांक हा किरकोळ किंमतीच्या निर्देशांकापेक्षा भिन्न असतो. त्याचप्रमाणे निर्देशांक कोणासाठी तयार करावयाचा याचा हेतू स्पष्ट न झाल्यामुळे बऱ्याच बेळा चूकीचे निर्देशांक तयार केले जातात.

२) आधार वर्षाची निवड करण्यातील अडचण :-

आधारवर्ष हे सर्वसाधारण वर्ष म्हणजेच सर्वच दृष्टीकोनातून स्थिरतेचे वर्ष असले पाहिजे. परंतु अर्थव्यवस्थेत नेहमीच काही ना काही घटना घडत असतात. त्यामुळे अशा वर्षाची निवड करणे कठीण असते.

३) प्रतिनिधीक वस्तूंची निवड करणे कठीण असते :-

काळानुरूप वस्तूंच्या दर्जात व गुणवत्तेत फरक पडत असतो. तसेच फॅशन्स व आवडीनिवडीतील बदलामुळे उपभोगाचा आकृतीबंध बदलतो. त्यामुळे योग्य वस्तूंची निवड करणे कठीण होते. उदा. मुंबईतील कामगारांच्या संदर्भात तयार करण्यात आलेला राहणीमानाचा निर्देशांक इतर शहरातील कामगारांना लागू पडेल हे ठामपणे सांगता येत नाही.

४) किंमतीविषयी माहिती जमा करण्यातील अडचण :-

वस्तूंच्या किंमतीमध्ये प्रदेशानुसार व काळानुसार बदल होत असतात. विशेषतः निर्देशांक तयार करण्यासाठी धावूक आणि किरकोळ किंमती विचारात घेतल्या जातात. परंतु राहणीमानाचा निर्देशांक तयार करण्यासाठी किरकोळ किंमती मिळविणे कठीण असते. तसेच किंमतीमध्ये सातत्याने बदल होत असल्यामुळे तयार करण्यात आलेले निर्देशांक विश्वसनीय ठरत नाहीत.

५) भार देतांना येणाऱ्या अडचणी :-

वस्तू व सेवांचे महत्त्व हे व्यक्तीसापेक्ष असते. एखादी वस्तू ज्या व्यक्तीला महत्त्वाची वाटते तीच वस्तू दुसऱ्या व्यक्तीला महत्त्वाची वाटेलच असे ठामपणे सांगता येत नाही. त्यामुळे वस्तूला भार देणे कठीण होवून असे निर्देशांक अचूक नसतात.

६) सरासरी काढण्याचे सूत्र ठरविणे अवघड :-

सरासरी काढण्याची व निर्देशांक बनवण्याची अनेक सूत्रे वापरली जातात. तसेच या सूत्रांच्या साहाय्याने साधे व भारान्वित निर्देशांक बनविले जातात. विशेषतः प्रा. फिशर, प्रा. बाऊले इ. नी अनेक सूत्रे दिलेली आहेत. यापैकी नेमके कोणते सूत्र निवडायचे ही एक महत्त्वाची समस्या असते.

२.११ निर्देशांकाच्या मर्यादा / दोष (Limitations of Index Numbers)

निर्देशांक तयार करण्याच्या अडचणीबरोबरच निर्देशांकाच्या काही मर्यादा किंवा दोष पुढीलप्रमाणे आहेत :

१) निर्देशांक अनुमानावर आधारित असतात :-

बरेचसे निर्देशांक हे अनुमानावर आधारित असल्यामुळे ते विश्वसनीय वाटत नाहीत. जर जमा केलेल्या माहितीमध्ये गणितीयदृष्ट्या दोष असेल तर निर्देशांक योग्य ठरतात.

२) निर्देशांक धावूक किंमतीवर आधारित असतात :-

बऱ्याच वेळा तयार करण्यात आलेले निर्देशांक हे धावूक किंमतीवर अवलंबून असतात. याचा परिणाम म्हणजे ते श्रमिकांच्या व सामान्य जनतेच्या जीवनमानाचा निर्देशांक काढण्यासाठी उपयुक्त ठरत नाहीत. म्हणजेच निर्देशांक प्रातिनिधीक स्वरूपाचे नसून ते प्रवृत्ती दर्शक ठरतात.

३) आंतरराष्ट्रीय तुलना करण्यास अयोग्य :-

वेगवेगळ्या देशांमध्ये तयार करण्यात आलेल्या निर्देशांकाचा आधार वेगवेगळा असतो. तसेच वेगवेगळ्या देशातील वस्तूंमध्ये गुणात्मक फरक आढळून येतो. त्यामुळे एका देशातील निर्देशांक दुसऱ्या देशात उपयुक्त ठरत नाही.

४) दोन कालावधीची तुलना करण्यास अयोग्य :-

निर्देशांकाच्या साहाय्याने वेगवेगळ्या कालखंडाची तुलना करता येत नाही. कारण प्रारंभी ज्या वस्तू लोकप्रिय असतात त्या नंतरच्या काळात लोकप्रिय राहत नाहीत.

५) भार देण्याची दोषमय पद्धत :-

वस्तूंच्या महत्त्वानुसार त्यांना भार दिला जातो परंतु त्यामध्ये व्यक्तीसापेक्षता आढळते. तसेच भिन्न काळात वस्तूंना दिला जाणारा भार समान आढळत नाही. त्यामुळे निर्देशांकाच्या मूल्यावर परिणाम घडून येतो.

६) मर्यादित उपयोग :-

निर्देशांक विशिष्ट उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून तयार केले जातात. त्यामुळे श्रमिकांच्या जीवनमानाचा अभ्यास करण्यासाठी तयार करण्यात आलेला निर्देशांक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या जीवनमानाचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने निरुपयोगी ठरतो.

२.१२ निर्देशांकाचे महत्त्व (Importance of Index Numbers)

सध्या निर्देशांकाचा वापर अनेक क्षेत्रांच्या अभ्यासासाठी केला जातो. निर्देशांकाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) वेगवेगळ्या क्षेत्रांच्या प्रवृत्तीचा अभ्यास करता येतो :-

निर्देशांकाच्या साहाय्याने अर्थव्यवस्थेतील शेती; उद्योग; व्यापार; किंमत पातळी; राष्ट्रीय उत्पन्न; बेकारी इ. मधील बदलाच्या प्रवृत्तीचा अभ्यास करता येतो.

२) आर्थिक धोरण ठरविण्यासाठी सरकारला उपयुक्त :-

सरकारी कर्मचाऱ्यांना देण्यात येणाऱ्या महागाई भत्त्याची रक्कम ठरविण्यासाठी राहणीमान निर्देशांक व किंमत निर्देशांक यांचा उपयोग सरकारमार्फत केला जातो. तसेच सरकारला वेगवेगळ्या क्षेत्रांचे विकासाचे धोरण ठरविण्यासाठी निर्देशांक उपयुक्त ठरतात.

३) पैशाच्या मूल्यातील बदल मोजता येतात :-

किंमत पातळीतील बदल व पैशाचे मूल्य यामध्ये परस्पर विरुद्ध दिशेचे संबंध असतात. किंमत पातळी वाढ झाल्यास पैशाचे मूल्य कमी होते. किंमती दोन पटीने वाढल्यास पैशाचे मूल्य $\frac{1}{2}$ पट होते.

४) सरकारला कर आकारण्यास उपयुक्त :-

सरकार कर आकारली करतांना गरीब लोकांच्या जीवनामावावर विपरीत परिणाम होणार नाही याची दक्षता घेते. यासाठी शक्यतो जीवनावश्यक वस्तूवर कमी कर आकारणी व चैनीच्या वस्तूवर जास्त कर आकारणी करून आर्थिक विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

५) आंतरराष्ट्रीय व्यापारास उपयुक्त :-

देशाच्या आयात व निर्यात व्यापाराच्या निर्देशांकावरून देशाचा व्यवहारशेष कसा आहे याची कल्पना येण्यास मदत होते. त्यानुसार निर्यात वृद्धीचे व आयात कमी करण्याची प्रयत्न केले जातात.

६) इतर उपयोग :-

- १) क्लिष्ट आकडेवारीला सरळ व सोपे रूप देता येते.
- २) मौद्रिक व वास्तव वेतनातील बदल मोजता येतात.
- ३) व्यवसायाची स्थिती समजून येते.

- ४) पूर्वानुमान काढण्यासाठी उपयुक्त.
- ५) सरकारला आर्थिक धोरण आखण्यास व त्याचे मूल्यमापन करण्यास उपयुक्त.
- ६) आर्थिक नियोजनामध्ये समन्वय साधण्यास उपयुक्त.
- ७) अर्थव्यवस्थेतील सर्व क्षेत्रांची स्थिती समजून घेण्यास मदत.

२.१३ सारांश

स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात पुढील गोष्टींचा विचार केला जातो.

- १) उपभोग्य वस्तू व सेवांचे मूल्य / खर्च - C
- २) गुंतवणूकीस योग्य असलेल्या भांडवली वस्तूंचे मूल्य / खर्च - I
- ३) सरकारकडून विशिष्ट सेवा (रस्ते; वीज; पाणी इ.) पुरविण्यासाठी केलेला खर्च - G
- ४) निव्वळ निर्यात मूल्य (निर्यात-आयात) - (X-M)
- ५) विदेशातून मिळालेले निव्वळ उत्पन्न (प्राप्ती - देणी) - (R-P)

वरील सर्व घटकांचा एकत्रित विचार करुन बाजारकिंमतीनुसार स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन सूत्ररूपाने पुढीलप्रमाणे मांडता येईल :

सूत्र :- $GNP = C + I + G + (X - M) + (R - P)$

राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याच्या वरील तीनही पद्धती एकमेकांना परस्पर पूरक आहेत. प्रत्येक पद्धतीच्या काही मर्यादा व दोष आहेत. म्हणूनच कोणत्याही एका पद्धतीवर सर्वस्वी अवलंबून राहणे योग्य होणार नाही. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मोजमाप करतांना गरजेनुसार व वेगवेगळ्या क्षेत्रांच्या परिस्थितीनुसार तीन्ही पद्धतींचा एकाच वेळी वापर करणे योग्य ठरेल. विशेषतः भारतामध्ये अर्थव्यवस्थेची विभागणी प्रामुख्याने दोन गटामध्ये केलेली आहे. पहिल्या गटात शेती; खाणकाम; जंगले; मच्छिमारी; शिकार इ. समावेश केला असून या क्षेत्रापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे मोजमाप करण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याची उत्पादन पद्धती अवलंबली आहे. दुसऱ्या गटामध्ये उद्योगधंदे; व्यापार; वाहतूक; सार्वजनिक सेवा; प्रशासकीय सेवा; घरगुती सेवा इ. चा समावेश केला आहे. या क्षेत्रातील उत्पन्नाची मोजदार करण्यासाठी उत्पन्न पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आधारे देशाच्या आर्थिक विकासाचे मोजमाप केले जात असल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे जेवढे काटेकोर मापन करता येईल त्यावरती आर्थिक नियोजनाचे यश अवलंबून असते.

निर्देशांक एक सांख्यिकीय संकल्पना असून तिची अर्थशास्त्रातील उपयुक्तता सर्वमान्य झाली आहे. निर्देशांकाच्या काही मर्यादा असल्या तरी निर्देशांकाचे अनेक उपयोग आहेत.

२.१४ प्रश्न

- १) राष्ट्रीय उत्पन्नाची व्याख्या; वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- २) राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह स्पष्ट करा.
- ३) राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वेगवेगळ्या संकल्पना स्पष्ट करा.
- ४) राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याच्या पद्धती सांगा.
- ५) राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्यातील अडचणी सांगा.
- ६) टीपा लिहा :-
 - अ) स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन
 - ब) निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन
 - क) स्थूल घरगुती उत्पादन
 - ड) वैयक्तिक उत्पन्न
 - इ) खर्चयोग्य उत्पन्न
 - ई) राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याची उत्पादन पद्धत
 - च) राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याची उत्पन्न पद्धत
 - छ) राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह
- ७) निर्देशांकाची व्याख्या सांगून निर्देशकांचे प्रकार स्पष्ट करा.
- ८) निर्देशांकाची रचना स्पष्ट करा.
- ९) निर्देशांकाच्या अडचणी सांगून त्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.

प्रकरण २

रोजगार निश्चिती केन्सच्या रोजगार विषयक प्रमुख संकल्पना

घटक रचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ 'से' चा बाजारपेठेचा नियम
- ३.३ केन्सचा रोजगार सिद्धांत
- ३.४ प्रभावी मागणीचे तत्त्व
- ३.५ उपभोग फलन
- ३.६ सारांश
- ३.७ शब्दकोश
- ३.८ संदर्भसूची
- ३.९ प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

२० शतकाच्या चौथ्या दशकापासून आर्थिक विवेचनावर जे. एम. केन्स यांच्या विचारसरणीचा लक्षणीय प्रभाव जाणवतो. १९३० च्या जागतिक महामंदीने सनातनवादी अर्थसिद्धांताना मोठा धक्का दिला. मंदीजन्य बेकारीवर उपाय सुचवण्यासाठी नवीन आर्थिक विवेचनाची गरज निर्माण झाली. या पाठात आपण सनातनवादी रोजगार सिद्धांत तसेच केन्सच्या रोजगार सिद्धांताच्या प्रमुख संकल्पनांचा अभ्यास करणार आहोत. या पाठाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे :-

१. जे. बी. से. यांचा रोजगार सिद्धांत अभ्यासणे.
२. प्रभावी मागणीचे तत्त्व अभ्यासणे.
३. उपभोगफलन या संकल्पनेचा सविस्तर अभ्यास करणे.

३.१ प्रस्तावना

सनातनी अर्थतज्ञांच्या मते, अर्थव्यवस्थेत नेहमी पूर्ण रोजगाराची परिस्थिती असते व त्या स्थितीत योग्य असे उत्पादन होत असते. सनातनवादी अर्थतज्ञांच्या मते, पूर्ण रोजगाराच्या

परिस्थितीत बेकारी निर्माण होणे असंभवणीय गोष्ट आहे. त्यांच्या मते, किंमती आणि वेतनदर लवचिक असल्यामुळे अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगाराची परिस्थिती निर्माण होते. या विचारसरणीला सनातनवाद्यांचा हा सिद्धांत 'से' च्या बाजारपेठेच्या सिद्धांतावर आधारलेला आहे. समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात केन्सने मांडलेल्या रोजगारासंदर्भातील प्रभावी, मागणीचे तत्त्व, उपभोग फलन / उपभोग प्रवृत्ती, गुंतवणूक - फलन, गुणक या संकल्पना अत्यंत महत्त्वाच्या ठरल्या आहेत.

३.२ 'से' चा बाजारपेठेचा नियम

३.२.१ प्रस्तावना :-

सनातनवादी अर्थशास्त्राज्ञांच्या विचारास मुलाधार ठरलेला सिद्धांत 'से' चा बाजारपेठेचा नियम (Says Law of Markets) या नावाने ओळखला जातो. जॉन बापटीस्टा सॅ (John Baptista Say) या फ्रेंच अर्थशास्त्राज्ञाने आपल्या ट्रेटेड इकॉनॉमिक पॉलिटिक (Traited Economic Politique) या अर्थशास्त्रातील ग्रंथात १८०३ मध्ये हा नियम प्रथम मांडला आणि तो 'से' चा बाजारपेठेचा नियम म्हणून प्रसिद्ध झाला.

जे. बी. से यांनी आपल्या बाजारपेठेच्या सिद्धांतात असे प्रतिपादन केले आहे की, पुरवठा आपली मागणी निर्माण करतो म्हणजेच अर्थव्यवस्थेत ज्या वस्तूचे उत्पादन घेऊन बाजारपेठेत पुरवठा केला जातो त्या सर्व वस्तूंना मागणी केली जाते. जर वस्तूचा पुरवठा वाढला तर वस्तूची मागणी सुद्धा वाढते. से चा बाजारपेठेचा नियम मुख्यतः वस्तूविनिमय अर्थव्यवस्थेशी संबंधीत आहे.

जे. बी. से यांनी पुढील तीन बाजारपेठेविषयी नियम मांडले आहेत :

- १) वस्तूविनिमय अर्थव्यवस्थेतील से चा नियम (Says Law in Border Economy)
- २) मौद्रिक अर्थव्यवस्थेतील से चा नियम (Says Law in Money Economy)
- ३) श्रमिक बाजारपेठेत से चा नियम (Says Law in Labour-market-Pigous Version)

३.२.२ से च्या नियमाची गहितके (Assumption of Say's Law) :-

से चा बाजारपेठेचा नियम खालील गहितांवर आधारलेला आहे.

- १) अर्थव्यवस्थेत खुली बाजारपद्धती असते.
- २) वस्तूबाजारात व घटक बाजारात पूर्ण स्पर्धा असते.
- ३) सरकार आर्थिक व्यवहारात कसल्याही प्रकारचा हस्तक्षेप करीत नाही.
- ४) मागणी व पुरवठा यांच्या पूर्ण समतोलद्वारे घटक आणि वस्तूच्या किंमती ठरतात.
- ५) अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगाराची स्थिती असते.
- ६) बचत आणि गुंतवणूक यांच्यात समानता असते.
- ७) किंमत, वेतनदार आणि व्याजदर यांच्यात लवचिकता असते.
- ८) अर्थव्यवस्थेतील समतोल हा दीर्घकालीन असतो.

३.२.३ से चा बाजारपेठाविषयीचा नियम :-

से च्या बाजारपेठेच्या नियमांस तार्किक आणि व्यावहारिक आधार आहे. तो स्पष्ट करण्यासाठी उत्पादन प्रक्रियेतून उगम पावणारे दोन परस्परपूरक प्रवाह समजून घेणे आवश्यक आहे.

वस्तू आणि सेवांचा पुरवठा :- वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन हेच कोणत्याही उत्पादन प्रक्रियेतून अर्थातच पुरवठा (उत्पादन प्रवाह) निर्माण होतो. ह्या वस्तू ग्राहक आपल्या गरजा भागविण्यासाठी खरेदी करतात.

वस्तू आणि सेवांची मागणी वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनासाठी भूमी, श्रम, भांडवल आणि संयोजन ह्या उत्पादन घटकांची गरज असते. हे घटक ग्राहकांच्या मालकीचे असतात. अर्थातच त्यांना ह्या घटकांचा मोबदला म्हणून खंड, वेतन, व्याज आणि नफा ह्या स्वरूपात उत्पादन प्राप्त होते. म्हणजे उत्पादन प्रक्रियेतून उत्पन्नाचा प्रवाह (मागणी) निर्माण होते.

सारांश उत्पादन प्रक्रियेतून पुरवठा आणि मागणी प्रवाह एकाचवेळी निर्माण होतात. शिवाय उत्पादित संपत्तीच्या मूल्याएवढी रक्कम उत्पन्न स्वरूपात ग्राहकांच्या हाती पडते. ह्यावरून,

उत्पादनाचे मूल्य = उत्पादन घटक मोबदला

∴ पुरवठा = मागणी

ह्यावरून से च्या सिद्धांतातील वास्तव स्पष्ट होते. से चा सिद्धांत वस्तूविनिमय (Barter) आणि चलन माध्यमातील विनिमय (Monetized) ह्या दोन्ही परिस्थितीत लागू पडतो.

वस्तूविनिमय :- व्यक्ती अनेक वस्तूंचा उपयोग घेत असली तरी श्रमविभागणीमध्ये ती एखाद दुसऱ्या वस्तूंचेच उत्पादन करित असते. सुतार, लोहार, विणकर, इत्यादी पूर्वीच्या खेड्यातील बलुतेदार आपापल्या व्यवसायाचे विशेषीकरण करतात आणि आपण बनवलेल्या वस्तूंच्या मोबदल्यात इतरांकडून आवश्यक त्या वस्तू आणि सेवा प्राप्त करतात. अन्न धान्याचे उत्पादन अन्न धान्याला मागणी (इतर व्यावसायिकांची) निर्माण करते. म्हणजेच पुरवठा आपली मागणी स्वतःच निर्माण करतो.

वस्तूविनिमय पद्धतीत अतिरिक्त अथवा न्यून उत्पादनाची उपभोगासाठी आवश्यक तेवढेच उत्पादन करतो. ह्या ठिकाणी स्वयंपुयोग ही संकल्पना दोन अर्थानी वापरली आहे.

१) स्वयंनिर्मित वस्तूंचा उपभोग

२) इतर वस्तूंचा वस्तूविनिमयद्वारे उपभोग

चलनाधिष्ठित विनिमय :- चलनाधिष्ठित विनिमय व्यवहारात थोड्या वेगळ्या पद्धतीने से च्या पुरवठा आपली मागणी निर्माण कातो ह्या युक्तीवादाचा प्रत्यय येतो. ह्या पद्धतीत पैसा हे विनिमय माध्यम तसेच मूल्य मोजण्याचे साधन म्हणून कार्य करते. अर्थातच वस्तूंचे विनिमयमूल्य किंमतीच्या स्वरूपात तर घटक मोबदला घटकमूल्याच्या स्वरूपात(खंड, वेतन,इ.) किंमत यंत्रणेच्या माध्यमातून प्रस्थापित होतो.

से ने आपल्या विवेचनात एकूण पुरवठा आणि एकूण मागणी ह्यांचा विचार केला आहे. ह्या दृष्टीने ही समष्टी विचारसरणी होती हे स्पष्ट होते.

३.२.४ से च्या नियमावरील केन्सची टीका (Keynes Criticism on Say's Law) :

उत्पादन आणि रोजगार यांच्याबाबतच्या सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या भूमिकेवर केन्सने टीका केल.

१) अतिरिक्त उत्पादन व बेरोजगारीची शक्यता असते (Possibility of Excess Production and Employment) :- सनातनवाद्यांचा सिद्धांतानुसार पुरवठा आपली मागणी निर्माण करतो परंतु केन्सच्या मते, हे चुकीचे आहे. कारण मजुरांना मिळालेले सर्व उत्पन्न ते खर्च करीत नाही. त्यातील काही रक्कम ते बचत करतात. बचतीच्या प्रमाणात वस्तूची मागणी घटते. त्यामुळे उत्पादित सर्व वस्तू खपत नाहीत. त्यामुळे उत्पादनात घट केली तर मजुरांची कपात केली जाईल पर्यायाने बेकारी वाढेल.

२) पूर्ण रोजगार स्थिती आपोआप येत नाही :- सनातनवाद्यांनी असे प्रतिपादन केले होते की भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील अंगभूत गुणामुळे पूर्ण रोजगार पातळी कोणतेही उपाय योजल्याशिवाय आपोआप गाठली जाते. ह्या मतावर टीका करताना केन्सने आपल्या रोजगार सिद्धांताद्वारे असे स्पष्ट केले की बेकारी निर्मूलनासाठी मागणीत वाढ करावी लागते. ह्यासाठी सरकारला योग्य ती उपाययोजना करावी लागते. उपभोग खर्च आणि गुंतवणूक खर्च ह्यात वाढ केल्याशिवाय म्हणजेच प्रभावी मागणीत वाढ केल्याशिवाय पूर्ण रोजगार पातळी गाठता येत नाही.

३) दीर्घकालीन विवेचन अव्यावहारिक :- सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञानी दीर्घकालाचा विचार करताना अल्पकालीन वास्तवाकडे दुर्लक्ष केले. केन्सच्या मते, दीर्घकालात आपण सर्वच मृत असतो. ह्यासाठी अल्पकालाचा विचार करणे आवश्यक असते. पूर्ण रोजगार निर्माण करण्यासाठी योग्य ते धोरणात्मक निर्णय घ्यावे लागते.

४) वेतन कपात हे दुधारी शस्त्र :- सनातनवाद्यांनी वेतन कपात ही बेकारी नष्ट करण्याचे साधन मानले. ह्याविरुद्ध असे प्रतिपादन केले गेले की वेतनकपात हे दुधारी शस्त्र आहे ते एका बाजूने खर्च कमी करतो तर दुसऱ्या बाजूने उत्पन्न घटवते. उत्पन्न घटल्यामुळे मागणी घटते व त्यातून बेकारी निर्माण होते.

आपली प्रगती तपासा

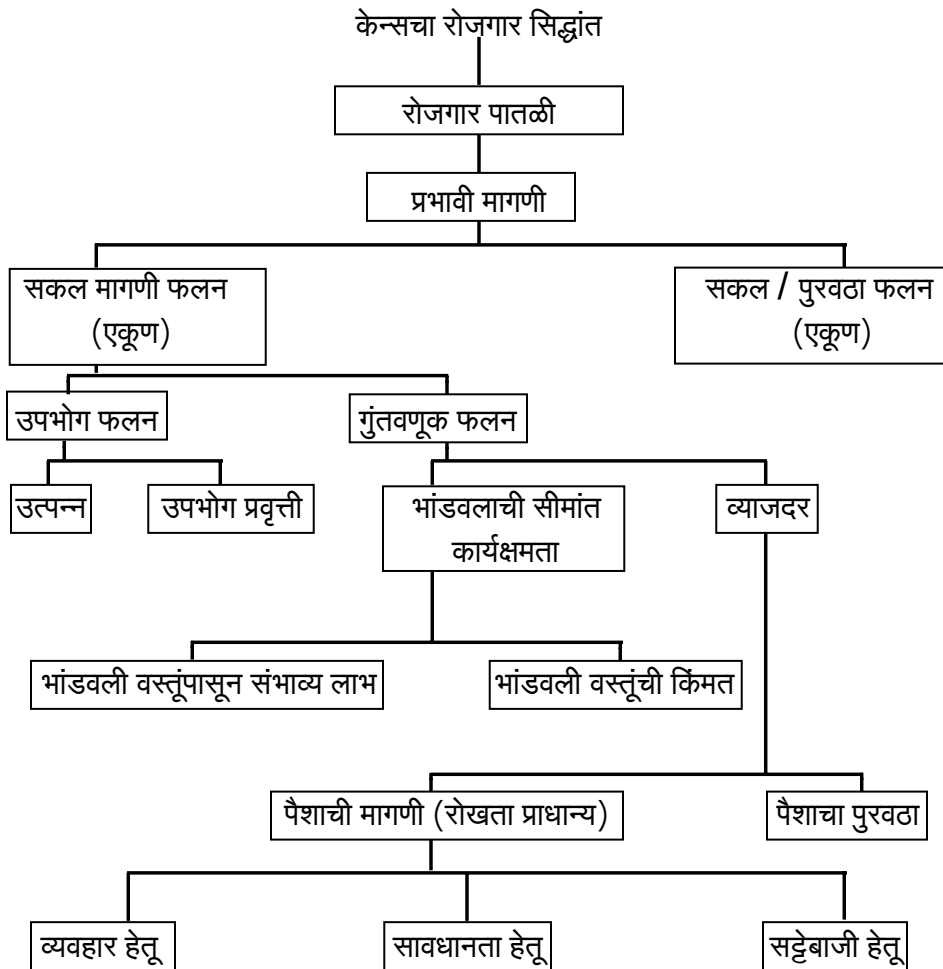
१) प्र. जे. बी. से यांचा बाजारपेठेचा नियम स्पष्ट करा.

३.३ केन्सचा रोजगार सिद्धांत

केन्सच्या सिद्धांताची रूपरेखा :- केन्सच्या प्रभावी मागणी, उपभोग आणि गुंतवणूक फलन इत्यादी विविध संकल्पनांचे तपशिलवार विवेचन करण्यापूर्वी त्याच्या सिद्धांताचे स्थूल स्वरूप समजावून घेणे आवश्यक आहे. आपल्या सिद्धांतास केन्सने बेरोजगारीच्या समस्येचा विचार करून तिचे स्वरूप, कारणे, उपाययोजना इत्यादी विविध अंगांचे सखोल विवेचन आढळते.

एकूण रोजगार आणि आर्थिक व्यवहार यांचे योग्य स्पष्टीकरण लॉर्ड केन्स यांनी 'रोजगार, व्याज आणि मुद्रेचा सार्वत्रिक सिद्धांत, १९३६' (General Theory of Employment, Interest & Money, 1936) या आपल्या ग्रंथात दिलेले आहे. लॉर्ड केन्सच्या आर्थिक विवेचनातील सर्वात महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे प्रभावी मागणी होय. सर्वप्रथम केन्सचा रोजगारविषयक सिद्धांताचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

पुढील तक्त्याच्या आधारे केन्स यांचा रोजगाराचा सिद्धांत :

- १) केन्सच्या मते उत्पन्न, उत्पादन आणि रोजगार ह्यांची पातळी प्रभावी मागणीवरून ठरते. प्रभावी मागणी व रोजगार पातळी ह्यात प्रत्यक्ष स्वरूपाचा संबंध (Direct Relationship) असते. म्हणजे प्रभावी मागणीच्या न्यूनतेमुळे बेकारी निर्माण होते.
- २) एकूण मागणी फलन व एकूण पुरवठा फलन हे प्रभावी मागणी ठरविणारे घटक आहेत.
- ३) एकूण पुरवठा फलन अल्पकाळात स्थिर असल्याने एकूण मागणी फलन हा प्रभावी मागणीचा निर्णायक घटक असतो.
- ४) एकूण अथवा सकल मागणी फलन, उपभोग फलन आणि गुंतवणूक फलन ह्यावरून ठरते.
- ५) उत्पन्न पातळी आणि उपभोग प्रवृत्ती ह्यावरून उपभोग फलन निश्चित होते.
- ६) गुंतवणूक फलनावर, भांडवलाची सीमान्त कार्यक्षमता आणि व्याजदर ह्यांचा परिणाम होतो.
- ७) भांडवलाची सीमान्त कार्यक्षमता, भांडवली वस्तूंची किंमत आणि भांडवली वस्तूंपासूनचे संभाव्य लाभ ह्यावरून ठरते.
- ८) पैशाची मागणी व पुरवठा यावर व्याजदर ठरतो.
- ९) पैशाची मागणी म्हणजे रोखता प्राधान्य, व्यवहार, सावधानता आणि सट्टेबाजी ह्या तीन हेतूंवरून ठरते.
- १०) केन्सच्या रोजगार सिद्धांतात वरील संकल्पना अंतर्भूत आहेत.

केन्सच्या मते, "वाढत्या उत्पन्नाबरोबर उपभोग वाढतो, पण ती वाढ उत्पन्न वाढीपेक्षा संथ असते, त्यामुळे प्रभावी मागणी घटून बेरोजगारी निर्माण होते. ही बेकारी दूर करण्यासाठी गुंतवणूकीत वाढ व्हावी लागते. ही वाढ करण्यासाठी सरकारा योग्य ती उपाय योजना करावी लागते."

आपली प्रगती तपासा

१. केन्सचा रोजगार सिद्धांत स्पष्ट करा.

३.४ प्रभावी मागणीचे तत्त्व (Principle of Effective Demand)

या प्रकरणात आपण केन्सच्या रोजगार विषयक सिद्धांताचा परामर्श घेणार आहोत. केन्सच्या मते, सनातनवाद्यांचा सिद्धांत एकूण उत्पादन, एकूण रोजगार आणि आर्थिक व्यवहार यांचे समाधानकारक स्पष्टीकरण देत नाही.

अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न व उत्पादनाची पातळी ही रोजगाराच्या पातळीवरही अवलंबून असते आणि रोजगाराची पातळीही प्रभावी मागणीवर अवलंबून असते. केन्सच्या मते, अर्थव्यवस्थेत जर प्रभावी मागणीची कमतरता असल तर बेकारी निर्माण होते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील बेकारी दूर करण्यासाठी प्रभावी मागणीत वाढ करणे हा एकमेव उपाय आहे.

प्रभावी मागणी म्हणजे सर्व समाजाची वस्तू व सेवांना असलेली एकूण मागणी होय. त्यामुळे समाजातील लोकांचा वस्तू व सेवांच्या खरेदीवर झालेला एकूण खर्च म्हणजे प्रभावी होय.

३.४.१ (Effective Demand = एकूण खर्च) प्रभावी मागणी (Total Expenditure) :-

समाजाने विविध वस्तू व सेवांच्या खरेदीसाठी खर्च केलेला पैसा हा वस्तू व सेवांचे उत्पादन करणाऱ्या समाजातील उत्पादक घटकांच्या हाती वेतन, व्याज, खंड व नफा या रूपाने जातो. अशा प्रकारे समाजातील सर्व उत्पादक घटकापासून सर्व उत्पन्न मिळते. त्यास राष्ट्रीय उत्पन्न असे म्हणतात.

त्यामुळे प्रभावी मागणी = राष्ट्रीय उत्पन्न होय.

समाजाची जेवढ्या प्रमाणात वस्तू व सेवांना प्रभावी मागणी असते तेवढ्या प्रमाणात उत्पादन निर्माण केले जाते.

त्यामुळे प्रभावी मागणी = एकूण उत्पादन होय.

प्रभावी मागणीमुळे एकूण उत्पादन होते आणि एकूण उत्पादन निर्माण करण्यासाठी रोजगाराची आवश्यकता असते.

त्यामुळे प्रभावी मागणी = रोजगार होय.

वरील विवेचनावरून प्रभावी मागणी ही कोणकोणत्या गोष्टींवर अवलंबून असते हे पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

$$\begin{aligned} \text{प्रभावी मागणी} &= \text{मागणी एकूण खर्च} \\ &= \text{राष्ट्रीय उत्पन्न} \\ &= \text{एकूण उत्पादन} \\ &= \text{रोजगार} \end{aligned}$$

केन्सच्या मते, एकूण खर्च हा उपभोग खर्च (Consumption Expenditure) आणि गुंतवणूक खर्च (Investment Expenditure) यांच्यावर होत असतो.

त्यामुळे प्रभावी मागणी = एकूण खर्च, आणि

$$\text{एकूण खर्च} = \text{उपभोग खर्च} + \text{गुंतवणूक खर्च}$$

सूत्ररूपांतर : $ED = C + I$

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, सरकारचा खर्च (Government Expenditure) सुद्धा प्रभावी मागणीतील एक महत्त्वाचा घटक आहे म्हणून

$$ED = C + I + G$$

ED = प्रभावी मागणी

C = उपभोग खर्च

I = गुंतवणूक खर्च

G = सरकारचा खर्च

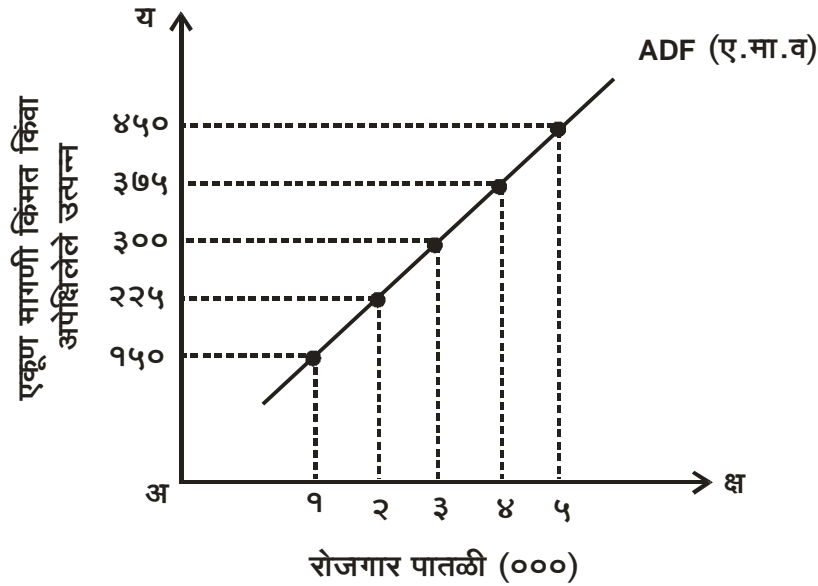
वरील विवेचनावरून आपणांस असा निष्कर्ष काढता येईल की, रोजगार हा प्रभावी मागणीवर अवलंबून असतो.

३.४.२ प्रभावी मागणी ठरविणारी घटक (Determinants of Effective Demand) :- प्रभावी मागणी ठरविणारे दोन घटक आहेत, ते म्हणजे :

१) एकूण मागणी फलन (Aggregate Demand Function) :-

अर्थव्यवस्थेत रोजगाराच्या विविध पातळ्यांना होणारे उत्पादन विकून सर्व उत्पादन जेवढे महत्तम उत्पन्न विक्रीपासून अपेक्षितात ते दर्शविणारे कोष्टक म्हणजे एकूण (सकल) मागणी फल होय.

रोजगारांची पातळी जसजसी वाढत जाते तसतशी एकूण मागणी किंमतसुद्धा वाढते. याउलट रोजगाराची पातळी जसजसी कमी होते तसतशी एकूण मागणी किंमत सुद्धा कमी होते. म्हणून रोजगाराची पातळी व एकूण मागणी किंमत यांच्यामध्ये परस्पर घनात्मक संबंध आहे हे पुढील आकृतीवरून स्पष्ट होते.

आकृती क्रं. ३.१

आकृतीमध्ये रोजगाराची पातळी x अक्षावर आणि एकूण (सकल) मागणी (अपेक्षित उत्पन्न) y अक्षावर दर्शविलेले आहे.

ADF (ए. मा. व) वक्र हा एकूण मागणीवक्र असून तो रेखीय असा आहे. ADF वक्र हा अरेखीय सुद्धा असू शकतो. ADF वक्र हा डावीकडून उजवीकडे, वरच्या बाजूस चढत जाणारा (धनात्मक) असतो. म्हणजेच जसजशी रोजगाराची पातळी मागणीवक्र हा डावीकडून उजवीकडे उतरत्या क्रमाने चढत जाणारा असतो.

$$\text{सूत्ररुपांतर : ADF} = f(N)$$

यात ADF = एकूण मागणी फल

f = कार्यात्मक फलन

N = रोजगार

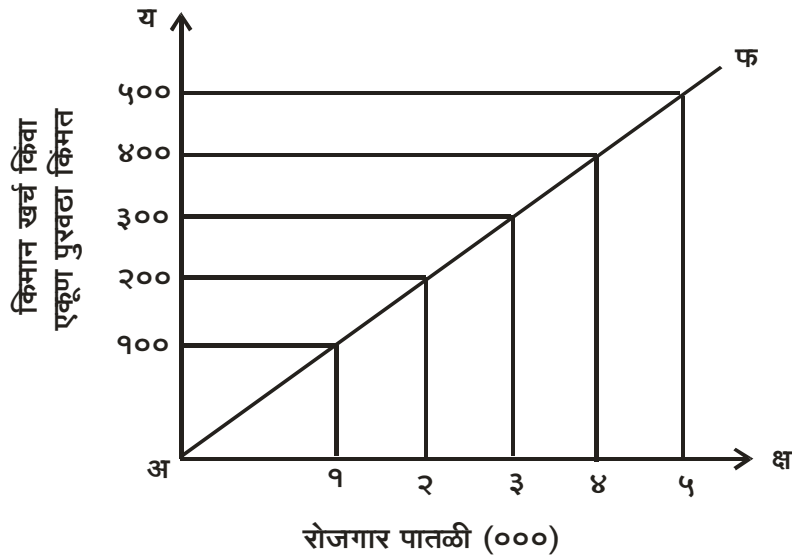
एकूण मागणी किंमत आणि रोजगार पातळी यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध असतो.

२) एकूण पुरवठा फलन (Aggregate Supply Function) :-

वस्तूचे उत्पादन करण्यास उत्पादकास उत्पादन खर्च येतो. उत्पादकाने केलेला कमीत-कमी उत्पादन खर्च तरी उत्पादन केलेल्या वस्तूपासून निघणे गरजेचे असते.

वेजगार आणि उत्पादनाच्या ज्या पातळीला सर्व उद्योजकास आवश्यक असणारी कमीत-कमी विक्री उत्पन्नाची रक्कम म्हणजे एकूण पुरवठा किंमत होय. या पुरवठा किंमतीवरून एकूण पुरवठा फल तयार करता येते.

व्याख्या :- अर्थव्यवस्थेत रोजगाराच्या विविध पातळ्यांना होणारे उत्पादन विकून सर्व उत्पादकास जेवढे कमी कमी उत्पन्न मिळणे आवश्यक असते ते दर्शविणारे कोष्टक एकूण पुरवठा फल होय.

आकृती क्रं. ३.२

आकृति मध्ये रोजगाराची पातळी x अक्षावर किमान खर्च (एकूण पुरवठा किंमत) y अक्षावर दर्शविलेली आहे. ASF (ए.पु.व) वक्र हा रेखीय आकाराचा दर्शविलेला आहे. कारण

येथे आपण वेतन दर स्थिर असावा असे गृहीत धरले आहे. जर वेतन दर बदलणारा असेल तर वक्र हा अरेखीय असू शकतो.

केन्सच्या मते, एकूण पुरवठा फलन हे रोजगाराच्या पातळीचे वाढते फलन आहे.

$$\text{सूत्ररूपाने : ASF} = f(N)$$

ASF = एकूण पुरवठा फलन

f = कार्यात्मक फलन

N = रोजगार

३.४.३ रोजगार पातळीचा समतोल किंवा परिणामकारक मागणीची निश्चिती (Equilibrium Level of Employment or Determination of Effective Demand) :-

केन्सच्या मते संतुलन हे पूर्ण रोजगाराच्या पातळी साधणे आवश्यक आहे असे नाही, तर संतुलन हे कोणत्याही रोजगाराच्या पातळीस साधले जाते.

रोजगार आणि उत्पन्नाची पातळी ही एकूण मागणीवक्र आणि एकूण पुरवठा वक्र यांच्या छेदनबिंदू वरून ठरते.

प्रत्येक रोजगाराच्या पातळीस उद्योजकाने अपेक्षिलेले कमाल उत्पन्न एकूण मागणी कोष्टक तर किमान खर्च एकूण पुरवठा कोष्टक दर्शविते.

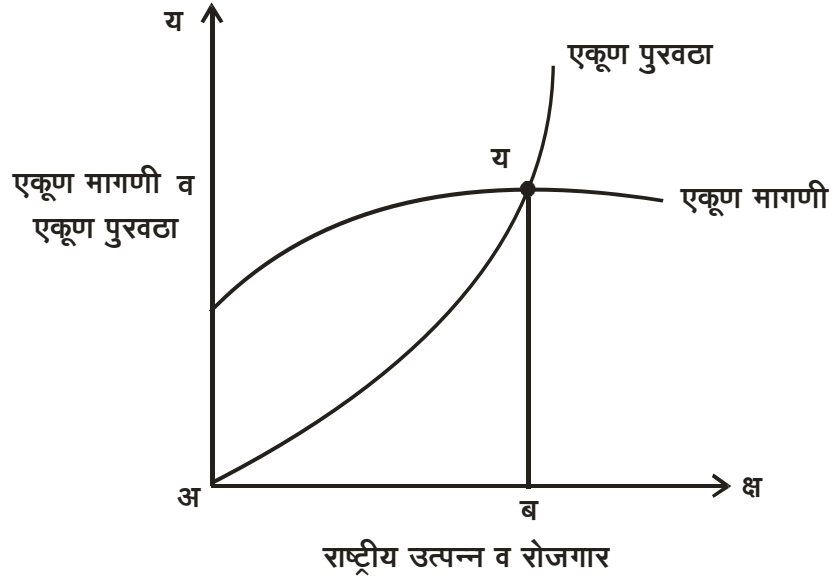
तक्ता क्र. ३.१

रोजगाराच्या पातळीचा समतोल

रोजगार पातळी (N) हजार	एकूण मागणी किंमत (ADF) लाख रुपयात	एकूण पुरवठा किंमत (ASF) लाख रुपयात	तुलना	वेजगार पातळीस दिशेतील बदल
१	१५०	१००	ADF > ASF	वाढ
२	२२५	२००	ADF > ASF	वाढ
३	३००	३००	ADf = ASF	संतुलन
४	३७५	४००	ADf < ADF	घट
५	४५०	५००	ADf < ASF	घट

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की, जेव्हा एकूण मागणी किंमत (ADF) आणि एकूण पुरवठा किंमत (ASF) समान असतात तेव्हा रोजगाराच्या पातळीचे संतुलन साधने.

वेजगार पातळीचा समतोल हा पुढील आकृतीच्या द्वारेही स्पष्ट करता येईल. अशी समतोल अवस्था एकूण मागणी आणि पुरवठा वक्र यांच्या छेदनबिंदूपाशी प्रस्थापित होतो. पुढील आकृतीवरून समतोल स्थिती म्हणजे प्रभावी मागणीची निश्चित स्थिती स्पष्ट होते.

आकृती क्रं. ३.३

विशिष्ट उत्पादन पातळीला एकूण मागणी व पुरवठा समान होतात. हे उत्पादन म्हणजेच समतोल राष्ट्रीय उत्पादन / उत्पन्न होय. हे वरिल आकृतीत स्पष्ट होते. वरिल आकृतीत 'स' हा समतोल बिंदू आहे. 'ब' हे राष्ट्रीय उत्पन्न तसेच रोजगार पातळी दर्शविणारे स्थान आहे.

आपली प्रगती तपासा :-

१. प्रभावी मागणीची संकल्पना स्पष्ट करा.
२. रोजगार पातळीचा समतोल म्हणजे काय ?

३.५ उपभोग फलन / उपभोग प्रवृत्ती (Consumption Function)

केन्सने उपभोग हा शब्द उपभोग खर्च या अर्थाने वापरला आहे. उपभोग खर्च म्हणजे उत्पन्नाची एक विशिष्ट पातळी असताना त्या उत्पन्नातून उपभोगावर केला जाणारा खर्च एकूण उपभोग खर्च हा समाजातील व्यक्ती, कुटुंबे आणि संस्था यांनी उपभोगावर केलेल्या खर्चावरून ठरतो.

३.५.१ उपभोग फलन / उपभोग प्रवृत्ती (Consumption Function / Propensity to Consume) :-

उपभोग फलन ही संकल्पना सर्वप्रथम केन्स यांनी मांडली. केन्सच्या मते, उपभोग खर्चाचा उत्पन्नाशी जो संबंध असतो. त्याला उपभांग प्रवृत्ती असे म्हणतात. तसेच वस्तूची मागणी जशी वस्तूच्या किंमतीवर अवलंबून असते. त्याचप्रमाणे उपभोग हा उत्पन्नावर अवलंबून असतो. म्हणजेच उपभोग हे उत्पन्नाचे फलन आहे.

सूत्ररूपाने,

$$C = F(Y)$$

C = उपभाग

F = कार्यात्मक संबंध

Y = उत्पन्न

उपभोग फलन ही संकल्पना निट समजून घेण्यासाठी

१) सरासरी उपभोग प्रवृत्ती २) सीमांत उपभोग प्रवृत्ती ह्या संज्ञा लक्षात घ्यावयास हव्यात.

१) सरासरी उपभोग प्रवृत्ती (APC):-

एकूण उपभोग खर्च आणि एकूण उत्पन्न यांचे गुणोत्तर म्हणजे सरासरी उपभोग प्रवृत्ती होय. म्हणजेच आपण जर एकूण उपभोग खर्चास एकूण उत्पन्नाचे लागले तर आपणास सरासरी उपभोग प्रवृत्ती मिळते.

सुत्ररूपाने,

$$APC = \frac{C}{Y} \quad \text{किंवा}$$

$$\text{सरासरी उपभोग प्रवृत्ती (APC)} = \frac{\text{एकूण उपभोग प्रवृत्ती (C)}}{\text{एकूण उत्पन्न (Y)}}$$

२) सीमांत उपभोग प्रवृत्ती (MPC) :-

एकूण उपभोग खर्चात होणारा बदल आणि एकूण उत्पन्नात होणारा बदल यांचे गुणोत्तर म्हणजे सीमांत उपभोग प्रवृत्ती होय. म्हणजेच बदल झालेल्या उपभोग खर्चास बदल झालेल्या उत्पन्नाने भागले तर आपणास सीमांत उपभोग प्रवृत्ती मिळते.

सुत्ररूपाने,

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y} \quad \text{किंवा}$$

$$\text{सरासरी उपभोग प्रवृत्ती (MPC)} = \frac{\text{उपभोग खर्चात होणारा बदल (\Delta C)}}{\text{उपभोग होणारा बदल (\Delta Y)}}$$

केन्सच्या मते, सीमांत उपभोग प्रवृत्ती (MPC) नेहमीच धन असते. परंतु एककापेक्षा कमी असते $[0 < MPC < 1]$

३.५.२ उपभोगाचा मानसशास्त्रीय नियम (Psychological Law of Consumption) :-

केन्सची उपभोग फलाची संकल्पना, उपभोगाच्या मानसशास्त्रीय नियमावर आधारित आहे. मानवी स्वभावाचे आणि त्यासंबंधी प्रत्यक्ष अनुभव ह्यावरून केन्सने असे प्रतिपादन केले की, सर्वसाधारणतः व्यक्तीचे उत्पन्न वाढले की, उपभोग वाढवण्याची तिची प्रवृत्ती असते. पण उपभोगातील वाढ ही उत्पन्नातील वाढीएवढी नसते. म्हणजेच त्यापेक्षा कमी असते. याचा अर्थ उपभोगातील वाढीएवढी नसते. म्हणजेच त्यापेक्षा कमी असते. याचा अर्थ उपभोगातील बदल (ΔC) आणि उत्पन्नातील बदल (ΔY) यांचे गुणोत्तर धन असते व त्याचे मूल्य एकापेक्षा कमी असते.

$$\text{म्हणजेच, } \frac{\Delta C}{\Delta Y} (+ \text{Positive}) < 1$$

केन्सच्या वरील नियमावरून पुढील गोष्टींचे ज्ञान होते.

१. सर्वसाधारण परिस्थितीत एकूण उत्पन्नातील वाढीबरोबर उपभोगखर्च वाढतो. परंतू त्या वाढीचे प्रमाण उत्पन्नवाढीपेक्षा कमी असते. अपवादात्मक परिस्थितीत उपभोग खर्च उत्पन्नापेक्षा अधिक असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.
२. उपभोग खर्चातील बदलीचे प्रमाण उत्पन्नातील बदलांच्या प्रमाणाहून कमी असल्याने वाढीव उत्पन्नापैकी काही भाग हा बचतीच्या स्वरूपात दिसतो म्हणजे उत्पन्न वाढीबरोबर उपभोग आणि बचत ह्या दोहोंमध्ये वाढ होते.

केन्सने उपभोगासंबंधी वरील नियम अनेक गृहितांवर आधारित आहे. ती गृहिते म्हणजे

- १) सामाजिक व मानसिक घडण स्थिर आहे.
- २) अर्थव्यवस्थेत साधारण परिस्थिती असते.
- ३) मुक्त अर्थव्यवस्था अस्तित्वात आहे.

वरील नियम अथवा सिद्धांत पुढील अनेक गोष्टींचे स्पष्टीकरण देतो.

- १) गुंतवणूकीचे महत्त्व
- २) भांडवालशाहीतील अत्युत्पादनाचा धोका
- ३) अतिबचत पोकळी
- ४) व्यापारचक्राच्या वळणबिंदूचे स्पष्टीकरण

आपली प्रगती तपासा :-

१. केन्सचा उपभोगाचा मानसशास्त्रीय नियम स्पष्ट करा.

३.५.३ उपभोग फलन ठरविणारे घटक (Factors Determining Consumption function) :-

समाजाची उपभोगप्रवृत्ती ठरविणारे अनेक घटक आहेत. यातील काही घटक व्यक्तिनिष्ठ आहेत तर काही घटक वस्तूनिष्ठ आहेत. हे घटक उत्पन्नातील उपभोग प्रवृत्तीचे व बचतप्रवृत्तीचेसुद्धा निर्धारण करतात.

अ) व्यक्तिनिष्ठ घटक (Subjective Factors) :-

उपभोग प्रवृत्तीवर परिणाम करणारे व्यक्तीसापेक्ष घटक हे प्रामुख्याने मानसिकता आणि संस्थात्मक या स्वरूपाचे असतात. ह्यामध्ये फलनावर परिणाम करणारे घटक व्यक्तिनिष्ठ घटक पुढीलप्रमाणे आहेत :

- १) दूरदृष्टीचा हेतू
- २) तरतूदीचा हेतू
- ३) हिशेबी हेतू
- ४) आर्थिक स्वावलंबन व स्वातंत्र्याची इच्छा
- ५) व्यावसायिक प्रकल्पासाठी तरतूद
- ६) सामाजिक प्रतिष्ठा हेतू
- ७) शुद्ध कंजुषपणा
- ८) व्याजप्राप्ती
- ९) अभिमान हेतू

केन्सच्या मते, अल्पकाळात व्यक्तिनिष्ठ घटकात फारसा बदल होत नाही. म्हणून अल्पकाळात उपभोगावर परिणाम करणाऱ्या वस्तूनिष्ठ घटकांची विचार करणे आवश्यक आहे.

ब) वस्तूनिष्ठ घटक (Objective Factors) :-

वर उल्लेख केलेल्या व्यक्तिनिष्ठ अथवा अंतर्गत घटकांबरोबर अनेक मनुष्य बाह्य परिस्थितीजन्य घटकांचा उपभोगावर प्रभाव पडतो. ह्यांना वस्तूनिष्ठ घटक असे म्हणतात. ह्या घटकांत पुढील महत्त्वाच्या घटकांचा अंतर्भाव होतो.

- १) अनपेक्षित लाभ
- २) व्याजदर
- ३) अंदाजपत्रकीय धोरण
- ४) किंमतपातळी
- ५) भावी उत्पन्नाचे अंदाज
- ६) उत्पन्नाचे वितरण
- ७) राजकोषीय धोरण
- ८) महामंडळाची वित्तीय धोरणे
- ९) बचत करण्याची प्रवृत्ती
- १०) उयसेन बरीचा अनुकरण परिणाम

अल्विन हॅन्सनच्या मते, उपभोग खर्च वक्राचे स्वरूप, त्याचा उतार आणि स्थिती इत्यादींचे यथायोग्य स्पष्टीकरण करणारी उपभोग फलन ही केन्सची संकल्पना आर्थिक विचारांच्या इतिहासातील मैलाचा दगड आहे.

आपला प्रगती तपासा

१) उपभोगफलन ठरविणारे व्यक्तिनिष्ठ व वस्तूनिष्ठ घटक कोणते ?

३.६ सारांश (Summary)

- १) पूर्ण रोजगारपरिस्थिती या संदर्भात सनातनवादी व आधुनिक अर्थतज्ञांनी वेगवेगळे विचार सिद्धांताच्या रूपाने मांडले आहेत. पूर्ण रोजगाराच्या संदर्भातील जे.बी.से.यांचा बाजारपेठेचा नियम किंवा सिद्धांत महत्त्वाचा आहे.
- २) जे.बी.से. यांच्या बाजारपेठेच्या नियमानुसार, "प्रत्येक पुरवठा आपली स्वतःची मागणी निर्माण करतो." 'से' यांचा बाजारपेठ नियम वस्तूविनिमय अर्थव्यवस्थेशी संबंधीत आहे.
- ३) समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात केन्स यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. लॉर्ड केन्स यांनी रोजगार, व्याज आणि मुद्रेचा सार्वत्रिक सिद्धांत १९३६ मध्ये प्रसिद्ध झाला.
- ४) केन्सने आपल्या आर्थिक विश्लेषणात ज्या संकल्पना मांडल्या त्यामध्ये परिणामकारक (प्रभावी) मागणीची संकल्पना सर्वात महत्त्वाची समजली जाते.
- ५) केन्सच्या मते प्रभावी मागणी म्हणजे सर्व समाजाची वस्तू व सेवांना असलेली एकूण मागणी होय. त्यामुळे समाजातील लोकांचा वस्तू व सेवांच्या खरेदीवर झालेला एकूण खर्च म्हणजे परिणामकारक किंवा प्रभावी मागणी होय. [प्रभावी मागणी (ED) = उपभोग (C) + गुंतवणूक (I) + सरकारी खर्च (G)]
- ६) केन्सच्या मते प्रभावी मागणी ही दोन घटकांवर अवलंबून असते. ते घटक म्हणजे १) उपभोग (Consumption Function) आणि २) गुंतवणूक फलन (Investment Function). तसेच रोजगाराची पातळी प्रभावी मागणीमुळे ठरली जाते.
- ७) केन्सच्या मते उपभोग फलन म्हणजे उपभोग खर्चाचा उत्पन्नाशी असलेला संबंध होय. [C = f(y)]

- ८) केन्सचे उपभोगफलन हे अरेखीय उपभोगफलन आहे. उपभोगफलन ही संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी केन्स यांनी सरासरी उपभोग प्रवृत्ती $\left(APC = \frac{C}{Y} \right)$ आणि सीमांत उपभोग प्रवृत्ती $\left(MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y} \right)$ या दोन संकल्पनांचा विचार केला आहे.
- ९) उपभोग फलन हे व्यक्तिनिष्ठ व वस्तूनिष्ठ घटकांवर अवलंबून असते.

३.७ शब्दकोष

- १) परिणामकारक मागणी - प्रभावी मागणी (Effective Demand) अर्थव्यवस्थेतील एकूण उपभोग खर्च, गुंतवणूक खर्च व सरकारी खर्च यांची बेरीज.
- २) समग्रलक्षी अर्थशास्त्र - स्थूल / समष्टी अर्थशास्त्र (Macro Economics) एकूण आर्थिक चलांचा अभ्यास
- ३) उपभोगफलन - उपभोग प्रवृत्ती (Consumption function) / Propensity to Consume (गणिती मांडणी)

उत्पन्नावर अवलंबून असणारे उपभोगाची प्रमाण.

३.८ संदर्भसूची

- १) डॉ. गोविलकर 'आर्थिक संकल्पना' डायमंड प्रकाशन, पुणे.
- २) एन. बी. कुलकर्णी, "नेट. सेट मार्गदर्शिका - अर्थशास्त्र" लीना प्रकाशन, नाशिक. बीना प्रकाशन, नाशिक.
- ३) प्रा. गोडबोले, "अर्थशास्त्र शब्दकोश", डायमंड प्रकाशन, पुणे.

३.९ प्रश्न

- १) जे.बी.से. यांचा बाजारपेठेविषयीचा नियम स्पष्ट करा.
- २) प्रत्येक पुरवठा आपली स्वतःची मागणी निर्माण करतो. चर्चा करा.
- ३) योग्य तक्त्याच्या आधारे केन्सचा रोजगार सिद्धांत स्पष्ट करा.
- ४) केन्स यांचे प्रभावी मागणीचे तत्त्व स्पष्ट करा.
- ५) केन्सचा उपभोगाविषयीचा मानसशास्त्रीय नियम थोडक्यात स्पष्ट करा.
- ६) उपभोगफलन म्हणजे काय? उपभोग फलनावर परिणाम करणारे विविध घटक कोणते?
- ७) प्रभावी मागणीची निश्चिती किंवा रोजगार पातळीचा सिद्धांत आकृतीच्या आधारे स्पष्ट करा.
- ८) उपभोगफलन संदर्भातील विविध संकल्पना करा.

बचत - गुंतवणूक आणि चलनवाढ

घटक रचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ गुणकाचा सिद्धांत
- ४.३ बचत व गुंतवणूक
- ४.४ प्रवेग तत्त्व
- ४.५ चलनवाढ
- ४.६ सारांश
- ४.७ शब्दकोष
- ४.८ संदर्भसूची
- ४.९ प्रश्न

४.० उद्दिष्टे

समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात जॉन मेनॉर्ड केन्स या अर्थतज्ञांचे मोलाचे योगदान आहे. लॉर्ड केन्स यांनी स्थूल अर्थशास्त्रात रोजगार संदर्भातील प्रभावी मागणी, उपभोग प्रवृत्ती, गुणक, बचत व गुंतवणूक, प्रवेश किंवा त्वरण तत्त्व अशा महत्त्वाच्या संकल्पना मांडल्या. या पाठात आपण वरिष्ठ केन्सच्या सर्व संकल्पनांचा अभ्यासाच्या दृष्टीने विचार करणार आहोत. या पाठाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. गुंतवणूक फलन, गुंतवणूक गुणक या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
२. बचत फलन व बचतीचा विरोधाभास ह्या संकल्पना अभ्यासणे.
३. प्रवेशक किंवा त्वरण तत्त्व अभ्यासणे.
४. चलनवाढ ही संकल्पना सविस्तरपणे अभ्यासणे.

४.१ प्रस्तावना

स्थूलअर्थशास्त्रात गुंतवणूक फलन, गुणक या संकल्पना अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. व्यापारचक्राच्या अवस्था समजण्यासाठी गुणकाची संकल्पना महत्त्वाची असते. आर्थिक विश्लेषणाचे एक साधन म्हणून तसेच आर्थिक धोरणाचा मार्गदर्शक म्हणून गुणकाला फार महत्त्व आहे या प्रकरणात आपण गुंतवणूक गुणक, रोजगार गुणक, बचत व गुंतवणूक, बचत व गुंतवणूक सहसंबंध तसेच प्रवेग किंवा त्वरणतत्त्व इ. संकल्पनांचा सविस्तरपणे अभ्यास करणार आहोत.

मार्शलच्या अर्थशास्त्रात जसे मागणी-पुरवठा वक्रांना महत्त्व आहे तसेच केन्सच्या अर्थशास्त्रात (उत्पन्न सिद्धांतात) बचत-गुंतवणूक, गुणक यांना महत्त्व आहे.

४.२ गुणकाचा सिद्धांत

गुंतवणूक गुणक ही केन्सच्या सार्वत्रिक सिद्धांतातील समग्रलक्षी अर्थशास्त्राची महत्त्वाची संकल्पना आहे. एकूण मागणीत झालेल्या बदलामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाच्या पातळीत अशाप्रकारे बदल घडून येतात याचे स्पष्टीकरण गुंतवणूक सिद्धांत सांगतो.

सुरुवातीस गुणकाची संकल्पना आर. एफ. काहन/कान (R.F.Kahn) यांनी १९३१ साली इकॉनॉमिक जर्नल मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या 'The Relation of home investment to unemployment' या प्रसिद्ध लेखात मांडली कान यांची गुणकाची संकल्पना ही रोजगार गुणक (Employment Multiplier) स्वरूपाची होती. कानच्या संकल्पनेचा विस्तार करुन केन्सने स्वतःचा गुंतवणूक गुणक (Investment Multiplier) सिद्धांत मांडला. केन्सचा गुंतवणूक सिद्धांत हा रोजगार गुणक सिद्धांतावर आधारलेला आहे.

गुंतवणूक गुणकाचा अर्थ आणि व्युत्पत्ती (Meaning & Derivation of Investment Multiplier) :-

केन्सच्या मते गुणकाचा सिद्धांत हा रोजगाराबाबतच्या सिद्धांताचा आधारस्तंभ आहे. केन्सच्या गुणकाचा सिद्धांतास गुंतवणूक गुणक किंवा उत्पन्न गुणक असे म्हणतात.

गुंतवणूकीस आरंभी करण्यात आलेली वाढ व त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात झालेली अंतिम वाढ या दोहोतील संबंध स्पष्ट करणारी कल्पना म्हणजे गुणक होय. - आर.एच.गॉडविन

म्हणजेच गुंतवणूकीत वाढ झाली असता एकूण उत्पन्नात किती वाढ होईल हे शोधून काढण्याचे गुणक हे एक साधन आहे.

केन्सच्या मते सरकारच्या रोजगार योजनेसाठी सरकार जो खर्च किंवा गुंतवणूक करते त्याच्या काही पटींनी राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते. या प्रक्रियेचा खुलासा पुढीलप्रमाणे करता येईल :

गुणकाचे कार्य :-

समजा बेकारी दूर करण्यासाठी सरकारने दरवर्षी रस्ते बांधण्यावर दरवर्षी १०० कोटी रुपये खर्च करण्याचे ठरविले या खर्चातून पहिल्यावर्षी १०० कोटी रुपयाचे उत्पन्न लोकांच्या हातात जाईल. लोक वाढीव उत्पन्नातून ठराविक भाग खर्च करतात असे मानले (सिमांत उपभोग प्रवृत्ती स्थिर आहे असे मानून) तर दुसऱ्या वर्षी या रकमेचा ठराविक भाग लोक उपभोगखर्चासाठी वापरतील. समजा हे प्रमाण ५० टक्के आहे तर पहिल्या वर्षात लोकांच्या हाती आलेल्या १०० कोटी रुपयातून दुसऱ्या वर्षी नवीन १०० कोटी रुपये रस्ते बांधण्यावर खर्च होतील. मूळ उत्पन्नापेक्षा पहिल्यावर्षी उत्पन्न १०० कोटी रुपयांनी जास्त होते तर दुसऱ्या वर्षी १५० कोटी रुपये नव्याने रस्ते बांधणीसाठी सरकार खर्च करेल. त्याशिवाय, दुसऱ्या वर्षी वाढलेल्या १५० कोटी रुपयांच्या उत्पन्नातून नवीन ७५ कोटी रुपये उपभोग खर्च केला जाईल.

अशा रीतीने तिसऱ्या वर्षीचे उत्पन्न मूळ उत्पन्नापेक्षा १७५ कोटी रुपयांनी जास्त झालेले असेल उत्पन्नातील वाढ मंदावत जाऊन शेवटी उत्पन्न स्थिरावेल तेव्हा मूळ उत्पन्नापेक्षा २०० कोटी रुपयांनी उत्पन्न वाढलेले असेल. म्हणजेच सरकारने दरवर्षी १०० कोटी रुपये खर्च केल्याने अर्थव्यवस्थेत उत्पन्न दुप्पट म्हणजे २०० कोटी रुपयांनी वाढले. येथे गुणक २ आहे असे म्हणता येईल. यालाच गुंतवणूक गुणक किंवा उत्पन्न गुणक असे म्हणतात. सीमांत उपभोग प्रवृत्ती जितकी जास्त तितका गुंतवणूक गुणक किंवा उत्पन्न गुणक जास्त असतो.

सुत्ररूपाने,

$$\text{गुंतवणूक गुणक} = \frac{१}{१ - \text{सीमांत उपभोग प्रवृत्ती}}$$

गुणक प्रक्रिया अतिशय सोप्या पद्धतीने स्पष्ट केलेली आहे. याप्रमाणे व्यवहारात परिणाम होतातच असे नाही. लोकांनी वाढीव उत्पन्न खर्चासाठी न वापरता कर्जफेड व बचत यासाठी वापरले तर परिणाम दिसणार नाही. तसेच जोपर्यंत सरकारी खर्च चालू आहे तोपर्यंत उत्पन्न वाढत राहिल. सरकारी खर्च थांबल्यास उत्पन्न कमी होऊ लागले. याशिवाय ही प्रक्रिया दीर्घकाळ चालणारी आहे हे ही लक्षात ठेवले पाहिजे.

आपली प्रगती तपासा

१) गुंतवणूक गुणक म्हणजे काय ?

४.३ बचत व गुंतवणूक

४.३.१ बचत :-

केन्सच्या मते उपभोगावर खर्च केल्या जाणाऱ्या रकमेपेक्षा जितक्या रकमेने उत्पन्न अधिक असते. त्याला बचत म्हणतात. याचाच अर्थ एकूण, उत्पन्न व सेवनीय वस्तूवर होणारा खर्च यातील फरक म्हणजे बचत होय.

समीकरणाद्वारे बचत म्हणजे

$$S = Y - C$$

S = बचत (Saving)

Y = उत्पन्न (Income) आणि

C = उपभोग

हे समीकरण व्यक्तीच्या व संपूर्ण समाजाच्या बाबतीत खरे ठरते. केन्सच्या मते बचत उत्पन्नावर अवलंबून असते किंवा बचत म्हणजे उत्पन्नाचे फलन होय. व्यक्तीच्या उत्पन्नात बदल झाल्यामुळे बचतीत घडून येणारा बदल प्रवृत्तीमुळे कळतो साधारणतः व्यक्तीची बचतप्रवृत्ती दोन प्रकारची असते ती म्हणजे

$$१. \text{ सरासरी बचत प्रवृत्ती (APS)} = \frac{S}{Y}$$

सरासरी बचत प्रवृत्ती म्हणजे एकूण उत्पन्न व बचत केलेली एकूण रक्कम यातील प्रमाण होय.

$$२. \text{ सीमांत बचत प्रवृत्ती (MPS)} = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$$

Δ = बदक. व्यक्तीच्या उत्पन्नात वाढ झाल्यानंतर बचतीमधील वाढीचे उत्पन्न वाढीशी असलेले प्रमाण म्हणजे सीमांत बचत प्रवृत्ती होय. थोडक्यात व्यक्तीचे एकूण उत्पन्न हे उपभोग व बचत यांची बेरीज दर्शविते म्हणजेच

$$Y = C + S$$

४.३.२ बचतफलन :-

उपभोगाप्रमाणे बचतदेखील उत्पन्नपातळीवर अवलंबून असते. उत्पन्न कमी असताना उपभोगात संपूर्ण उत्पन्न खर्च केले जात असल्याने बचत शून्य असते. उत्पन्न त्याहीपेक्षा कमी असल्यास उपभोग खर्च उत्पन्नापेक्षा जास्त असल्यामुळे बचत ऋण (-Negative) असते. उत्पन्न विशिष्ट पातळीच्या वर गेल्यावरच बचत निर्माण होते. थोडक्यात उत्पन्न आणि बचत ह्यामध्ये फलनात्मक संबंध असतो. बचतफलन पुढीलप्रमाणे व्यक्त करता येते.

$$\text{बचत} = f(p)$$

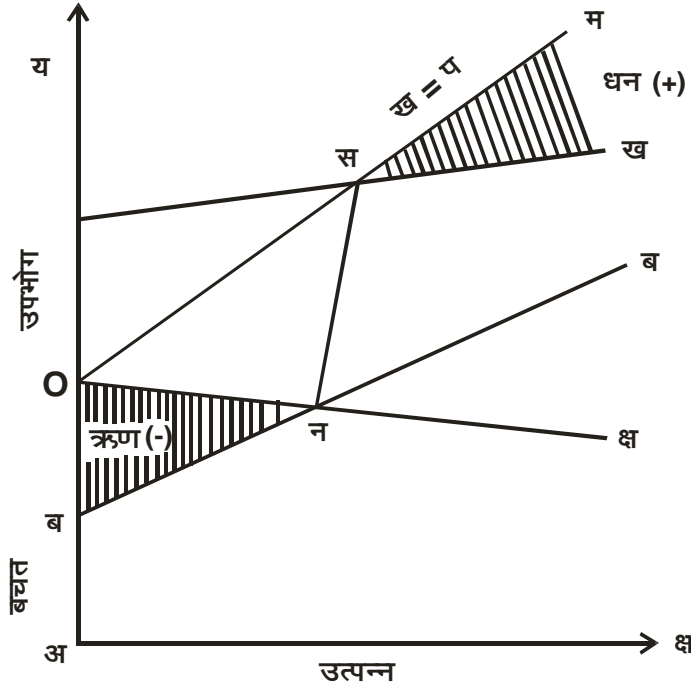
$$\text{Saving } S = f(y)$$

ह्यामध्ये $S = (\text{Saving})$ बचत

$F = (\text{उत्पन्न किंवा प्राप्ती})$

$Y = (\text{कार्यात्मक फलनसंबंध})$

बचतफलन म्हणजे विविध उत्पन्न पातळीवर किती बचत असते हे पुढील आकृतीद्वारे स्पष्ट येईल.

आकृती क्रं. ४.१

वरील आकृतीवरून पुढील गोष्टी स्पष्ट होतात :

१. उत्पन्नापेक्षा उपभोग जास्त असेपर्यंत बचत ऋण (- negative) असते (आकृतीमध्ये बन)
२. उत्पन्न आणि उपभोग समान झाले की (स) बचत शून्य होते 'न' बिंदूत बचतवक्र 'बब_१' उत्पन्न अक्षाला 'क्ष' अक्ष खालून छेदतो.
३. उत्पन्नापेक्षा उपभोग कमी झाल्यावर बचत धन (+ positive) होते (आकृतीमध्ये 'नब_१')

४.३.३ गुंतवणूक :-

अल्पकाळात देशात पूर्ण रोजगाराची परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी प्रभावी मार्ग म्हणून गुंतवणूकीत वाढ करणे हा समजला जातो. पूर्ण रोजगाराच्या अवस्थेला आवश्यक असलेले राष्ट्रीय उत्पन्न निर्माण करण्यासाठी गुणकाच्या साहाय्याने गुंतवणूक परिणाम निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. देशामध्ये पूर्ण रोजगार स्थिती निर्माण करण्यासाठी गुंतवणूकीचे महत्त्व असून प्राप्त रोजगार स्थिती निर्माण करण्यासाठी गुंतवणूकीचे महत्त्व असून प्राप्त केलेली पूर्ण रोजगारपातळी टिकवून ठेवण्यासाठी गुंतवणूकीचे महत्त्व विचारात घेणे आवश्यक ठरते.

लॉर्ड केन्सच्या मते, गुंतवणूक म्हणजे वास्तव गुंतवणूक होय. उत्पादन प्रक्रियेसाठी आवश्यक असलेली यंत्रसामुग्री, कारखाना, इमारत, भांडवलीसाधने इ. साठी केली जाणारी गुंतवणूक म्हणजे वास्तव गुंतवणूक होय. वास्तव गुंतवणूकीमुळे रोजगाराच्या संधीत वाढ होऊन देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. प्रा. केन्सच्या मते वास्तव गुंतवणूक ही रोजगार व उत्पन्न यामध्ये वाढ करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची असते. प्रा. केन्स यांनी गुंतवणूकीचे दोन प्रकार केले आहेत.

१. स्वायत्त गुंतवणूक (Autonomous Investment)
२. प्रेरित गुंतवणूक (Induced Investment)

स्वायत्त गुंतवणूक म्हणजे अशी गुंतवणूक की ज्या गुंतवणूकीवर खाजगी उपभोगाचा कोणताही परिणाम आढळून नाही त्या गुंतवणूकीस स्वायत्त गुंतवणूक म्हणतात. अशी गुंतवणूक स्थिर उपभोग पातळीला होते.

देशातील उपभोग वस्तूंच्या मागणीत वाढ झाल्यामुळे जी गुंतवणूक करण्यात येते त्या गुंतवणूकीस प्रेरित गुंतवणूक म्हणतात. उत्पन्नातील बदलामुळे उपभोगात बदल होतो आणि उपभोगातील बदलामुळे गुंतवणूकीत बदल होतो. प्रेरित गुंतवणूक ही उत्पन्नसापेक्ष असते.

४.३.४ गुंतवणूक फलन :-

गुंतवणूक फलन म्हणजे गुंतवणूकीवर परिणाम करणारे घटक आणि गुंतवणूक यामधील परस्परसंबंधाचे विश्लेषण होय. गुंतवणूक फलन ही संकल्पना भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता, व्याजदर ह्या घटकांचा गुंतवणूक पातळीवर होणारा परिणाम स्पष्ट करते.

सनातनवादी अर्थतज्ञांच्या मते गुंतवणूक हे व्याजदराचे फलन आहे, त्यांच्या मते, व्याजदर आणि गुंतवणूक ह्यात परस्पर विरोधी फलनसंबंध असतो.

लॉर्ड केन्स यांच्या मते, प्रेरित गुंतवणूक ही केवळ बाजारावर अवलंबून नसते. वास्तविक पहाता भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता (MEC) हा गुंतवणूकीवर परिणाम करणारा महत्त्वाचा घटक आहे. केन्सच्या मते, गुंतवणूक फलन म्हणजे, सुत्ररूपाने

$$g = f(b, v)$$

याचा अर्थ $I = F(k, r)$

ह्यामध्ये g (I) = गुंतवणूक

b (k) = भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता (MEC)

v (r) = व्याजदर

f (F) = फलनसंबंध

सारांश गुंतवणूक फलन ही संकल्पना म्हणजे गुंतवणूक पातळी आणि त्यावर परिणाम करणारे घटक म्हणजे भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता (MEC) आणि व्याजदर ह्यामधील फलनात्मक संबंधाचे विश्लेषण होय.

भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता (MEC - Marginal Efficiency of Capital) :-

केन्सच्या मते, "भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता म्हणजे कसरीचा (Discount) असा दर की, ज्यामुळे भांडवली मालमत्तेच्या आयुष्यमानाच्या अपेक्षित परताव्याच्या वर्षासनाच्या श्रेणीचे वर्तमानमूल्य आणि त्या मालमत्तेची पुरवठा किंमत ह्यामध्ये समानता प्रस्थापित होते."

भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता म्हणजे भांडवली मालमत्तेची लाभक्षमता आणि भांडवली मालमत्तेची पुरवठा किंमत ह्यामधील गुणोत्तर होय.

गुंतवणूक आणि भांडवलाची कार्यक्षमता ह्यामधील संबंधाबाबत केन्सने असे मत व्यक्त केले की, विशिष्ट कालावधीमध्ये विशिष्ट प्रकारच्या गुंतवणूकीत वाढ होत असल्यास गुंतवणूकीतील वाढीबरोबर सीमांत कार्यक्षमता घटत जाते. साधारणतः घटने फल, पुरवठा किंमतीतील वाढ, अपेक्षित लाभात घट, गुंतवणूकीतील धोके, आणि वाढती स्पर्धा ही भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता घटण्याची प्रमुख कारणे केन्सने सांगितले आहेत.

४.३.५ बचतीचा विरोधाभास :-

केन्सच्या मते बचत हा वैयक्तिक गुण असला तरी सार्वजनिकदृष्ट्या तो अवगुण ठरण्याची शक्यता असते. व्यक्तीच्या दृष्टीने विचार करता भविष्यकाळाच्या बाबतीतील अनिश्चिततेला आणि सुरक्षिततेला तोंड देण्यासाठी बचत आवश्यक ठरते. त्यामुळे वैयक्तिकरित्या बचत हा मोठा गुण ठरतो. परंतु सार्वजनिकदृष्ट्या बचत करणे हा मोठा दुर्गुण ठरण्याची शक्यता असते हे केन्सने दाखवून दिले सार्वजनिकदृष्ट्या बचत केली तर एकूण मागणी घटते परिणामी खर्च आणि उत्पन्न यातील चक्राकार प्रवाह कमी होतो. सार्वजनिकदृष्ट्या केलेल्या बचतीचा परिणाम वस्तूंचा किंमतीत घट, नफा, गुंतवणूक, रोजगार उत्पादन व उत्पन्न यावर होऊन अर्थव्यवस्थेत घसरण सुरु होते. शेवटी आर्थिक मंदीचे संकट कोसळते. म्हणून व्यक्त्याच्या दृष्टीने विचार करता बचत हा गुण ठरत असला तरी समाजाच्या दृष्टीने बचत धोकादायक ठरू शकते, यालाच बचतीचा विरोधाभास असे म्हटले जाते.

४.३.६ बचत-गुंतवणूक समानता :-

बचत व गुंतवणूक यामधील हिशेबी समानता पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

देशात आढळून येणारी प्रत्यक्षातील बचत आणि प्रत्यक्षातील गुंतवणूक नेहमी समान असतात. कारण देशातील बचत म्हणजे चालू उपभोगापेक्षा उत्पन्न जेवढ्या रकमेने अधिक असते. ती रक्कम होय. त्याचप्रमाणे प्रत्यक्षातील गुंतवणूक म्हणजे देशातील चालू उत्पन्नापैकी जो भाग उपभोगावर खर्च न करता भांडवली वस्तूंच्या उत्पादनासाठी खर्च केला जातो तो भाग होय. म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या मोजणीनुसार 'प्राप्त बचत' व 'प्राप्त गुंतवणूक' नेहमीच समान असतात.

समीकरणाच्या रुपाने,

$$Y = C + S \text{ आणि उत्पादन} = C + I$$

परंतु उत्पादन हेच उत्पन्न असल्यामुळे

$$S = I$$

C - उपभोग S - बचत Y - उत्पन्न I - गुंतवणूक
--

यालाच राष्ट्रीय उत्पन्न गणना दृष्टीकोनातून बचत व गुंतवणूक समान असतात असे केन्सने म्हटले आहे.

अशा प्रकारे बचत आणि गुंतवणूक हे समान असले तरी त्यामध्ये नेहमीच समतोल साधला जाईल असे नाही. अर्थव्यवस्था समतोल स्थितीत असो वा नसो हिशेबाचा दृष्टीने मात्र बचत व गुंतवणूक समान असतात.

आपली प्रगती तपासा

१. गुंतवणूक फलन म्हणजे काय ?
२. बचतीचा विरोधाभास ही संकल्पना स्पष्ट करा.

४.४ प्रवेश तत्त्व (त्वरण तत्त्व) (Acceleration Principle)

जॉन मॉडिस क्लार्क यांनी उपभोग खर्च आणि गुंतवणूक यांच्यातील संबंध दाखविण्यासाठी प्रवेग तत्त्व मांडले. उपभोगखर्चातील वाढीच्या किंवा उपभोग्य वस्तूंच्या मागणी वाढीच्या वेगापेक्षा भांडवली वस्तूंच्या मागणीतील वाढीचा वेग जास्त असतो असे क्लार्क यांनी दाखविले. या परिणामाला प्रवेग परिणाम असे म्हणतात. उपभोग्य वस्तूंच्या मागणीतील वाढीपेक्षा भांडवली वस्तूंची मागणी जास्त वेगाने वाढत असली तरी उपभोग्य वस्तूंच्या मागणीत सातत्याने वाढ न झाल्यास भांडवली वस्तूंची मागणी कमी होऊ शकते. भांडवली वस्तूंची मागणी जास्त अस्थिर असते असे या तत्त्वातून स्पष्ट होते.

प्रवेश तत्त्वामागील गृहिते पुढीलप्रमाणे आहेत :

१. वस्तूंचा अतिरिक्त साठा उपलब्ध नाही. मागणी बदल तर उत्पादन बदलावे लागते.
२. भांडवली वस्तूंपासून ठराविक प्रमाणात उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन मिळू शकते.
३. भांडवली वस्तूंचे आर्थिक आयुष्य निश्चित असते.
४. भांडवली वस्तूंची मागणी जुन्या वस्तू बदलण्यासाठी एकूण भांडवलाच्या ठराविक प्रमाणात आणि उत्पादन वाढवण्यासाठी उपभोग्य वस्तूंच्या उत्पादनाच्या ठराविक प्रमाणात असते.

प्रवेग तत्त्वामुळे भांडवली वस्तूंची मागणी जास्त अस्थिर असते असे तत्त्व मांडले गेले. आणि उत्पन्न वाढत असता उपभोग्य वस्तूंची मागणी सतत वाढत न जाता वाढ मंदावते आणि यातून भांडवली वस्तूंची मागणी व गुंतवणूक कमी होते हे सिद्ध करता आले. प्रवेग व गुणक या प्रक्रियांचा एकत्र विचार केल्यास उत्पन्नाच्या वाढीच्या दीर्घकालीन मार्ग शोधून काढता येतो. यातून व्यापारचक्रे कशी निर्माण होतात हे ही दाखविता येते.

आपली प्रगती तपासा :-

१. प्रवेग किंवा त्वरण तत्त्व म्हणजे काय ?

४.५ चलनवाढ / किंमतवाढ (Inflation)

४.५.१ प्रस्तावना :-

चलनवाढ किंवा भाववाढ ही समग्रलक्षी अर्थशास्त्रातील महत्त्वाची संकल्पना आहे. आधुनिक काळातील मौद्रिक व्यवस्थेचा विचार करता चलनवाढ हे सर्वत्र आढळून येणारे वैशिष्ट्य ठरले आहे. सर्वसाधारणतः किंमतपातळीत फार मोठी जलद व सातत्याने वाढ घडून येणे म्हणजे चलनवाढ असे म्हटले जाते. थोडक्यात अर्थव्यवस्थेतील विविध वस्तू आणि सेवा यांच्या किंमतीत वाढ घडून येण्याची प्रवृत्ती सातत्याने आढळून येत असेल तर त्या अर्थव्यवस्थेचे वर्णन अर्थशास्त्रात मुद्रा स्थिती, भाववाढ, चलनविस्तार, चलनवाढ, चलनतिरेक, चलनवृद्धी व चलन विस्फोट अशा अनेक समानार्थी शब्दांनी केले जाते.

४.५.२ चलनवाढ संकलपनेच्या व्याख्या :-

१. प्रा. क्राउथर :-

"चलनविस्तार म्हणजे किंमती वाढण्याची व चलनमूल्य घडण्याची परिस्थिती होय."
("Inflation is a state in which the value of money is falling i.e. prices are rising.")

२. अँकले :-

"सर्वसाधारण किंमतपातळीत सातत्याने व उल्लेखनीय वाढ होणे म्हणजे चलनविस्तार होय."

३. प्रा. पॉकइंजिंग :-

"चलनवाढ ही अशी असंतुलित अवस्था होय की ज्या अवस्थेत खरेदीशक्तीचा विस्तार झाल्यामुळे वस्तूंच्या किंमती वाढतात त्यामुळे खरेदीशक्तीचा विस्तार होतो."

"Inflation is that state of disequilibrium in which an expansion of purchasing power tend to cause or is the effect of the price level."

४. प्रा. कोलबर्न :-

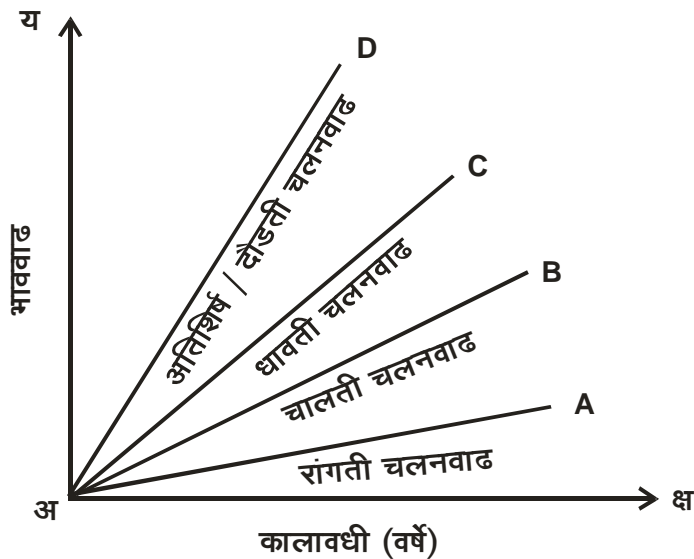
"चलनवाढ म्हणजे अत्याधिक मुद्रेकडून अत्यल्प वस्तूंचा पाठलाग होय."
("Inflation is too much money chasing very few goods.")

४.५.३ चलनवाढीचे वर्गीकरण / प्रकार (Types of Inflation) :-

चलनवाढीचे वेगवेगळ्या मुद्यांच्या आधारे वर्गीकरण केले जाते ते पुढीलप्रमाणे :

१. चलनवाढीच्या व्याप्तीनुसार चलनवाढ ही सर्वकष किंवा क्षेत्रीय असते. सर्वत्र भाववाढीत सर्व वस्तू व सेवांच्या किंमती वाढतात. क्षेत्रीय भाववाढीत एखाद्या वस्तूंच्या किंवा एखाद्या उद्योगातील किंमतीच फक्त वाढतात. उदा. दुष्काळ किंवा अवर्षणाच्या काळात कृषीमालाच्या किंमती वाढतात.
२. भाववाढीच्या काळानुसार भाववाढ ही युद्धकालीन, युद्धोत्तर कालीन अथवा शांतता कालीन असते.
३. सरकारच्या प्रतिक्रियेनुसार भाववाढ खुली अथवा दडपलेली असते. खुली भाववाढ असताना सरकार किंमत नियंत्रण ठेवत नाही. दडपलेल्या चलनवाढीत शासन किंमत नियंत्रण, शिधावाटप या सारख्या मार्गांनी चलनवाढ नियंत्रित ठेवण्याचा प्रयत्न करते त्यामुळे किंमतीतील वाढ रोखली जाते.
४. भाववाढीच्या वेगानुसार भाववाढ चार प्रकारची आहे. रांगत्या भाववाढीत भाववाढीचा वेग नगण्य असतो व ती लक्षणीय नसते. चालत्या भाववाढीत भाववाढीचा वेग काहीसा वाढतो त्यामुळे किंमती वाढल्याची जाणीव होते दौडत्या भाववाढीत भाववाढीचा वेग दोन अंकी होतो व ही भाववाढ उल्लेखनीय असते. उधळणाऱ्या भाववाढीत किंमतपातळी घोड्याप्रमाणे वेगाने उधळते दर सेकंदावर किंमती वाढतात. चलनाचे मूल्य वेगाने घटते आणि लोकांचा चलनावरिल विश्वास उडतो. ही भाववाढ सर्वात धोकादायक होय.

वेगावरून चलनवाढीचे वर्गीकरण पुढील आकृतीद्वारे दर्शविता येईल.

५. भाववादीच्या कारणानुसार भाववाद ही मागणीजन्य अथवा उत्पादन खर्चजन्य असते. याशिवाय चलनवादीच्या वरिल प्रकाराव्यतिरिक्त तटप्रेरित चलनवाद, लाभप्रेरित चलनवाद व वेतनप्रेरित चलनवाद असेही चलनवादीचे प्रकार सांगता येतील.

४.५.४ मागणी प्रेरित आणि खर्चप्रेरित चलनवाद (Demand pull a cost push Inflation) किंवा चलनवादीची कारणे (Causes of Inflation) :-

भाववाद ही मागणी व पुरवठा यांच्या असमतोलातून निर्माण होत असल्याने भाववादीची कारणे मागणी व पुरवठा या दोन्ही बाजूंनी स्पष्ट करावी लागतात.

अ) मागणीच्या बाजूचे घटक / मागणीप्रेरित चलनवाद (Demand Pull Inflation):-

१. मुद्रापुरवठा :-

अर्थव्यवस्था जर पूर्ण रोजगाराच्या पातळीस असेल आणि मुद्रेच्या पुरवठ्यात वाढ केल्यास लोकांच्या क्रयशक्तीत वाढ घडून येते. त्यामुळे अतिरिक्त मागणी निर्माण होऊन वस्तूच्या किंमती वाढतात व मागणीप्रेरित चलनवाद निर्माण होते.

२. सरकारी खर्च :-

जेव्हा सरकारची अर्थव्यवस्थेतील गुंतवणूक प्रचंड प्रमाणात वाढते तेव्हा रोजगार निर्मितीची पातळी आणि उत्पन्न यांच्यात वाढ घडून येते. त्यामुळे वस्तूच्या मागणीत वाढ होऊन किंमती वाढतात. परिणामी पुरवठ्यावण आधिक्य निर्माण होऊन चलनजन्य वाढ अस्तित्वात येते.

३. पतनिर्मितीत वाढ :-

व्यापारी बँकानी मोठ्या प्रमाणावर पतनिर्मिती केल्याने चलनपुरवठ्यात वाढ होऊन समग्रमागणी वाढते. त्यामुळे भाववाद होते.

४. लोकसंख्या :-

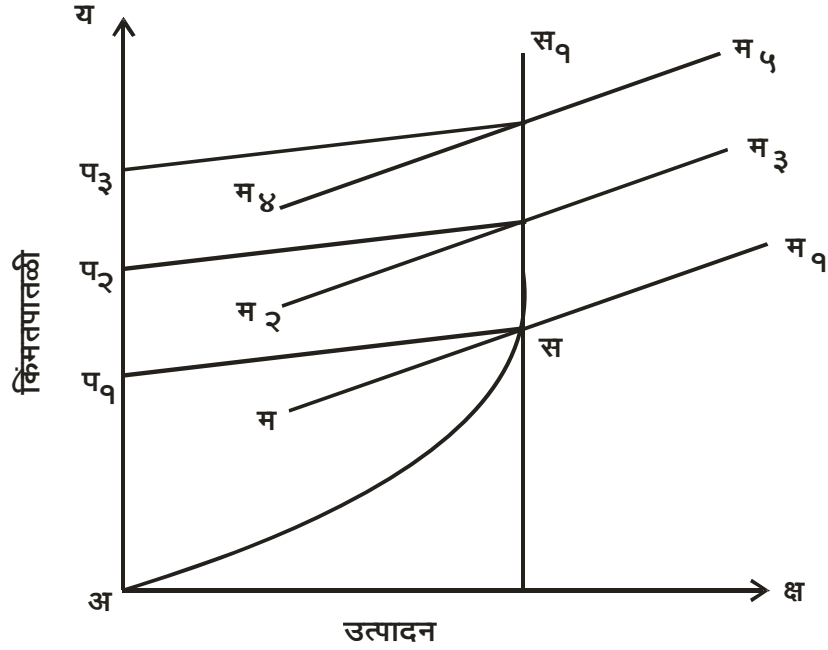
लोकसंख्येची वाढ वेगाने झाल्यामुळे वस्तूची मागणी वाढते (पुरवठ्याच्या तुलनेने) परिणामी टंचाई निर्माण होते. त्यामुळे मागणी व पुरवठा यात असंतुलन निर्माण होऊन चलनवादीस चालना मिळते.

५. निर्यातवाद :-

नियमित वाढ झाल्यामुळे स्वदेशी जनतेस वस्तूंचा पुरवठा कमी होतो त्याचवेळी समग्र मागणी वाढते. निर्यातदारांचे उत्पन्न वाढल्याने मागणीत वाढ होते व असमतोल निर्माण होऊन भाववाद होते.

वरील कारणांशिवाय काळापैसा, सार्वजनिक कर्जाची परतफेड, भांडवलाच्या सीमांत लाभक्षमतेतील वाढ, विनायोग्य उत्पन्नात वाढ इ. कारणांमुळे मागणीप्रेरित भाववाढ घडून येते.

पुढील आकृतीद्वारे मागणीप्रेरित भाववाढ दर्शविता येईल.

आकृती क्रं. ४.३ मागणीप्रेरित भाववाढ

वरील आकृतीत 'असस^१' हा समग्रपुरवठा वक्र आहे. 'स' बिंदूनंतर पुरवठा वक्र पूर्ण ताढर होतो व येथून पुढे रोजगारामुळे समग्रमागणी वक्र 'मम_१' पासून 'म_२म_३' म्हणजे वरच्या दिशेला सरकतो. त्यामुळे किंमतपातळी 'अप_१' पासून 'अप_३' पर्यंत वाढते. मागणीवक्र अधिक वर सरकला ही किंमतपातळी अधिक वाढते.

ब) पुरवठा व उत्पादन खर्च घटक / खर्चप्रेरित भाववाढ (Cost push Inflation):

१. वेतनवाढ :-

वेतनवाढ हा उत्पादनखर्च वाढीतील महत्त्वाचा घटक आहे. संघटनांच्या दबावामुळे वेतनवाढ होते. परंतु कामगारांच्या कामगारांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होत नाही त्यामुळे उत्पादनखर्च वाढून खर्चजन्य भाववाढ अस्तित्वात येते.

२. आयात किमतीत वाढ :-

आयात वस्तूंवर जकातीसारखे कर बसविले जातात. आयात कच्चा माल व इतर उत्पन्नाच्या किमतीत वाढ झाल्याने उत्पादनखर्च वाढतो आणि भाववाढ होते.

३. अल्पाधिकार :-

अल्पाधिकारातील पेढ्या आपल्या मालाच्या किंमती वाढवतात. त्यामुळे इतर उद्योगांच्या आदानांच्या किंमती वाढून भाववाढ होते.

४. उत्पादनातील चढउतार :-

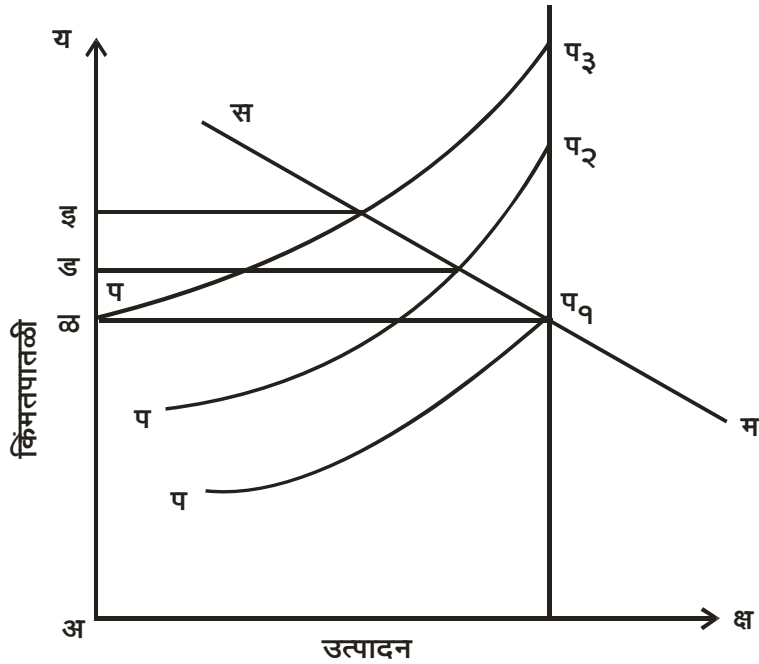
प्रामुख्याने शेतीउत्पादनातील चढउतारांमुळे शेतमालाच्या किंमती वाढतात त्यामुळे अन्नधान्य व औद्योगिक कच्चा माल यांच्या किंमती वाढून सरासरी किंमतपातळी वाढते. भारतात किंमतवाढीचे हे एक महत्त्वाचे कारण आहे.

५. शासनाचे किंमतधोरण :-

शासनाचे किंमतधोरण सतत बदलत असते विशेषतः शेतमालाच्या आधारातून किंमती भारत सरकार सतत वाढविते त्यामुळे भाववाढीस उत्तेजन मिळते.

वरिल कारणाखेरिज बाजारपेठेतील अपूर्णता व मक्तेदारी, उपभोगाच्या स्वरूपातील बदल, अनुकरण परिणाम, निर्यातीतील बदल, कर नियोजन व विकास यासारख्या घटकांमुळे देखील भाववाढ घडून येते.

खर्चजन्य भाववाढ पुढील आकृतीद्वारे ही स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्रं. ४.४

वरिल आकृतीत 'सम' हा समग्रमागणीवक्र आहे. 'पप' हा समग्रपुरवठा वक्र आहे प्रथम किंमतपातळी 'अक' आहे. उत्पादन खर्च वाढल्यामुळे समग्रपुरवठा वक्र मागे सरकत जातो व किंमतपातळी 'अक' ते 'अड', 'अड' ते 'अइ' अशा प्रकारे वाढत जाते. वास्तवात भाववाढ ही मिश्र

स्वरूपाची असते. प्रथम ती मागणीजन्य घटकांमुळे निर्माण होते व पुरवठाजन्य घटक भाववाढीची प्रक्रिया सतत चालू ठेवतात.

थोडक्यात ही गुंतागुंतीची प्रक्रिया असून कारणांमुळे परस्परावलंबी आहेत. परिणामी भाववाढ एका गटातील कारणांमुळे सुरु होते व दुसऱ्या गटातील कारणे ती दृढ करतात.

आपली प्रगती तपासा

१. चलनवाढ म्हणजे काय ?
२. मागणीजन्य चलनवाढ कशाला म्हणतात ?

४.५.५ भाववाढीचे नियंत्रण (Measures to control Inflation) :-

चलनवाढ एकूण मागणी व एकूण पुरवठा यांत्रिक असंतुलनामुळे निर्माण होत असल्यामुळे मागणी व पुरवठा यांचे व्यवस्थापन करून तिच्यावर नियंत्रण ठेवले जाते. त्यासाठी पैसाविषयक मौद्रिक धोरण, राजकोषीय (राजस्व) आणि प्रत्यक्ष नियंत्रणे यांचा वापर केला जातो.

अ) पैसाविषयक (मौद्रिक) धोरण (Monetary Policy) :-

चलनवाढ ही प्रामुख्याने मौद्रिक घटना आहे. चलनविस्तार झाल्याने चलनवाढ होते. म्हणून मध्यवर्ती बँक (RBI) पैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवून भाववाढीवर नियंत्रण ठेवते. मध्यवर्ती बँक चलनपुरवठ्यावर नियंत्रण आणण्यासाठी गुणात्मक व संख्यात्मक अशी पतनियंत्रणाची साधने उपयोगात आणते, व्याजाचे दर वाढवून एकूण पतपुरवठ्यावर नियंत्रण आणते.

भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) प्रामुख्याने गुणात्मक पतनियंत्रणावर भर देते. तसेच आवश्यक तेव्हा बँकदर वाढवते पतपुरवठ्यांचा नियंत्रित विस्तार करून विधायक उपयोग आणि पुरवठ्यात वाढ करण्यासाठी ही साधने वापरली आहेत.

ब) रोजकोषीय धोरण / राजस्व (Fiscal Policy) :-

रोजकोषीय धोरण कर, शासकीय खर्च, सरकारी कर्जे यांच्याशी संबंधित आहे. अनुत्पादक व अनावश्यक शासकीय खर्चाला कात्री लावून एकूण मागणी नियंत्रित केली जाते. भारतात केंद्र सरकारने अनुत्पादक शासकीय खर्चाला आळा घालण्याचे धोरण अवलंबिले आहे. तसेच प्रत्यक्ष करांचे दर व व्याप्ती वाढवून लोकांजवळ खर्चयोग्य उत्पन्न कमी केले जाते. याबाबतीत वैयक्तिक आयकर महत्त्वाचा ठरतो. तसेच उच्च उत्पन्न गटांकडून सक्तीची कर्जे

घेतली जातात. (सक्तीची ठेव योजना) तसेच शासन भारतीय रिझर्व्ह बँकेमार्फत घेण्याच्या कर्जावर नियंत्रण ठेवते. अलिकडच्या काळात भारत सरकार राजकोषीय तुट कमी करण्याचा सातत्याने प्रयत्न करत आहे.

३) प्रत्यक्ष नियंत्रणे (Direct Control) :-

काळबाजार व साठेबाजीला आळा घालण्यासाठी केंद्र व राज्यसरकार यांनी कडक कायदे केले आहेत. टंचाई असलेल्या वस्तूंचे सुयोग्य वाटप करण्यासाठी सार्वजनिक वितरणव्यवस्था अंमलात आणली आहे. शिवाय किंमत नियंत्रणे अवलंबिली आहेत.

दीर्घकालीन उपाययोजनांमध्ये लोकसंख्या नियंत्रण व उत्पादनवाढ हे उपाय महत्त्वाचे ठरतात. आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा वाढवण्यासाठी भारत सरकारने आवश्यक ती पावले उचलली आहेत. या वस्तूंचा पुरवठा वाढविण्यासाठी सरकारने प्रोत्साहने दिली आहेत. औद्योगिक व कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी सरकारने विविध साधनांचा वापर केली आहे. भाववाढीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सरकार अतिरिक्त अन्नधान्याचा साठा करते. (राखीव साठा- Buffer Stock) व टंचाई कालात हा साठा खुला करून पुरवठा वाढवला जातो. गरज पडल्यास सरकार विज, सिमेंट, इंधने यासारख्या वस्तूंच्या किंमती कमी करून उत्पादन खर्च करण्यास साहाय्य करते.

थोडक्यात अल्पकालीन व दीर्घकालीन उपाययोजनांच्या साहाय्याने सरकार चलनवाढ नियंत्रित करून किंमतस्थैर्य राखण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे आर्थिक स्थैर्य निर्माण होऊन आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

आपली प्रगती तपासा :-

१. भाववाढीचे नियंत्रण कसे केले जाते ?

४.६ सारांश (Summary)

१. स्थूल अर्थशास्त्रात गुंतवणूक गुणक किंवा गुणक ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची आहे. गुणक ही संकल्पना सर्वप्रथम प्रा. काहन या अर्थतज्ञाने मांडली त्यांनी मांडलेल्या गुणक संकल्पनेला 'रोजगार गुणक' असे म्हणतात. यापुढे लॉर्ड केन्स यांनी रोजगाराच्या संदर्भात गुणकाची संकल्पना मांडली तिला 'गुंतवणूक गुणक' किंवा 'उत्पन्न गुणक' असे म्हणतात. त्यामुळे स्थूल अर्थशास्त्रात लॉर्ड केन्स यांनी मांडलेली गुंतवणूक गुणकाची संकल्पना महत्त्वाची ठरते.

२. गुंतवणकीस आरंभी करण्यात आलेली वाढ व त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात झालेली अंतिम वाढ या दोहोतील संबंध स्पष्ट करणारी कल्पना म्हणजे गुणक होय.

सुत्ररूपाने, गुंतवणूक गुणक म्हणजे

$$\text{गुंतवणूक गुणक} = \frac{9}{9 - \text{सीमांत उपभोग प्रवृत्ती}}$$

३. केन्सच्या मते एकूण उत्पन्न व सेवनिय वस्तूंवर होणारा खर्च यातील फरक म्हणजे 'बचत' (Saving) होय.

समीकरणाद्वारे 'बचत' म्हणजे

$$S = Y - C$$

S = Saving (बचत), Y = Income (उपभोग) आणि C = Consumption (उत्पन्न).

४. बचतीच्या साधारणतः सरासरी बचत प्रवृत्ती $\left(APS = \frac{S}{Y}\right)$ आणि सीमांत बचत प्रवृत्ती

$$\left(MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y}\right) \text{ अशा दोन प्रवृत्ती असतात.}$$

५. लॉर्ड केन्सच्या मते, उत्पन्न आणि बचत यामध्ये फलनात्मक संबंध असतो. केन्सच्या मते, बचतफलन म्हणजे,

$$\text{बचत} = f(y)$$

$$\text{Saving} = f(y)$$

६. लॉर्ड केन्सच्या मते, गुंतवणूक म्हणजे वास्तव गुंतवणूक होय. उत्पादनप्रक्रियेसाठी आवश्यक असणारी यंत्रसामुग्री, कारखाना, इमारत, भांडवली साधने, इ. साठी केलेली जाणारी गुंतवणूक म्हणजे वास्तव गुंतवणूक होय. स्वायत्त गुंतवणूक व प्रेरित गुंतवणूक असे गुंतवणूकीची प्रमुख दोन प्रकार आहेत.

७. गुंतवणूक फलन म्हणजे गुंतवणूकीवर परिणाम करणारे घटक आणि गुंतवणूक यामधील परस्परसंबंधाचे विश्लेषण होय.

८. केन्सच्या मते, बचत हा वैयक्तिक गुण ठरत असला तरी तो सार्वजनिकदृष्ट्या अवगुण ठरतो. यालाच बचतीचा विरोधाभास असे म्हणतात.

९. बचत व गुंतवणूक यामध्ये हिशेबी समानता असते. समीकरणरूपाने $Y = C + S$ म्हणजे उत्पन्न = उपभोग + बचत.

१०. जॉन क्लार्क यांच्या मते, उपभोग खर्चातील वाढीच्या वेगापेक्षा भांडवली वस्तूंच्या वाढीतील वेग जास्त असतो. या परिणामाला प्रवेग परिणाम किंवा तत्त्व असे म्हणतात.

११. समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात भाववाद किंवा चलनवाद ही अत्यंत महत्त्वाची संकल्पना आहे. चलनवाद ही एक मौद्रिक संकल्पना आहे.
१२. चलनवाद म्हणजे किंमती वाढण्याची व चलनमूल्य घटण्याची परिस्थिती होय.
१३. चलनवाद प्रामुख्याने मागणीजन्य घटक व पुरवठाजन्य घटकांमुळे होते.
१४. चलनवाढीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मौद्रिक उपाय, राजकोषीय उपाय व प्रत्यक्ष उपायांचा अवलंब केला जातो.
१५. भारत सरकार अल्प व दीर्घकालीन उपाययोजना करून चलनवाढ नियंत्रित ठेवते. त्यामुळे आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होते.

४.७ शब्दकोष

१. गुणक (Multiplier) - उत्पन्नातील वाढ शोधून काढण्याचे एक महत्त्वाचे साधन.
२. फलनसंबंध (Functional Relationship) - दोन आर्थिक चलांमधील कार्यात्मक / फलनसंबंध.
३. प्रवेग तत्त्व (Acceleration Principle) - त्वरण तत्त्व - वस्तूंच्या मागणीतील बदलामुळे भांडवली वस्तूंच्या मागणीत अधिक प्रमाणात बदल होतात, याला त्वरण / प्रयोग तत्त्व म्हणतात.
४. चलनवाढ (Inflation) - मुद्रास्थिती, चलनविस्तार, भाववाद, चलनतिरेक, इ. समानार्थी शब्द - वस्तूंच्या किंमती सतत वाढणे म्हणजे चलनवाढ.

४.८ संदर्भसूची

१. डॉ. गोविलकर, 'आर्थिक संकल्पना' डायमंड प्रकाशन, पुणे.
२. एन. बी. कुलकर्णी, 'सेट-नेट मार्गदर्शिका'-'अर्थशास्त्र' बीना प्रकाशन, नाशिक.

४.९ प्रश्न

१. गुणक संकल्पना स्पष्ट करा.
२. केन्सच्या गुंतवणूक गुणकाची संकल्पना स्पष्ट करा.
३. बचत व गुंतवणूकीचा अर्थ स्पष्ट करा.
४. बचतफलन व गुंतवणूक फलन म्हणजे काय ?

५. बचतीचा विरोधाभास ही संकल्पना स्पष्ट करा.
६. बचत व गुंतवणूक कोणत्या अर्थाने समान असतात ?
७. प्रवेग तत्त्व म्हणजे काय ? प्रवेगतत्त्वाची गृहिते स्पष्ट करा.
८. चलनवाढ म्हणजे काय ? सांगून चलनवाढीची विविध प्रकार सांगा.
९. चलनवाढीची कारणे स्पष्ट करा.
१०. टिपा लिहा :- मागणीजन्य चलनवाढ (Demand Pull Inflation)
पुरवठाजन्य चलनवाढ (Cost push Inflation)
११. चलनवाढ नियंत्रणावरील विविध उपाय सूचवा किंवा
१२. भाववाढीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना केल्या जातात ?

प्रकरण ३

पैसा व पैशाचा पुरवठा

घटक रचना

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ पैशाची संकल्पना व व्याख्या
- ५.३ पैशाची कार्ये
- ५.४ पैशाच्या पुरवठ्याचा अर्थ
 - ५.४.१ साठा आणि प्रवाह संकल्पना
 - ५.४.२ पैशाच्या पुरवठ्याची व्याख्या
- ५.५ पैशाच्या पुरवठ्याचे घटक आणि पैशाच्या पुरवठ्याचे चार मापक
- ५.६ पैशाचा पुरवठा ठरविणारे निर्धारक घटक
- ५.७ पैशाच्या पुरवठ्यातील बदल आणि मध्यवर्ती सरकारची भूमिका
- ५.८ पैशाची गती
- ५.९ सारांश
- ५.१० प्रश्न

५.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर तुम्हास पुढील बाबींचे ज्ञान होईल

- पैशाचा अर्थ
- पैशाची कार्ये
- पैशाचा पुरवठा व त्याचे घटक
- पैशाच्या पुरवठ्याचे मापक
- पैशाचा पुरवठा निर्धारित करणारे घटक

५.१ प्रस्तावना

पैसा म्हणजे अशी कोणतीही वस्तु जी विनीमय माध्यम म्हणून सर्वसाधारणपणे स्विकार्य असते.

या प्रकरणात आपण पैशाच्या विविध व्याख्यांचा तसेच पैशाच्या निरनिराळ्या कार्यांचा अभ्यास करणार आहोत. त्याचबरोबर पैशाचा पुरवठा म्हणजे काय ? पैशाच्या पुरवठ्याचे घटक

व मापक आणि पैशाचा पुरवठा निर्धारित करणारे घटक कोणते या बाबींचे विश्लेषण करणार आहोत.

५.२ पैशाचा अर्थ व व्याख्या

निरनिराळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी पैशाची निरनिराळ्या प्रकारे व्याख्या केली आहे. प्रा. हॅरी जॉन्सन यांनी पैशाची व्याख्या करण्याच्या निरनिराळ्या दृष्टिकोनांचे पुढील चार प्रकारात वर्गीकरण केले आहे. अ) परंपरागत दृष्टिकोन ब) डॉ. मिल्टन फ्रिडमन यांचा शिकागो अर्थशास्त्राच्या शाळेतील दृष्टिकोन क) रॅडक्लिफ समितीचा दृष्टिकोन ड) गर्ले व शॉ हयांचा दृष्टिकोन.

अ) परंपरागत दृष्टिकोन:-

यात प्रा. हिक्स, प्रा. विकसेल यांच्या मते, “पैसा म्हणजे चलनी नोटा व नाणी आणि बँकामधील मागणी ठेव होत.”

१) प्रा. विदर्स या अर्थतज्ञांने पैशाची चार कार्ये विचारात घेऊन पैशाची व्याख्या केली आहे. ती अशी, “विनिमयाचे माध्यम, मूल्यमापनाचे कार्य व हिशेबाचे परिणाम. विलंबित देणी देण्याचे प्रमाणित साधन आणि मूल्य संचयाचे कार्य ही कार्ये ज्याच्याकडून केली जातात तो पैसा होय.”

२) प्रा. क्राउथर यांच्या मते “जी वस्तू विनिमय माध्यम म्हणून सर्वसाधारणपणे स्वीकार्य असते आणि त्याचबरोबर जी वस्तू मूल्यमापनाचे व मुल्यसंचयाचे कार्य करते, अशी कोणतीही वस्तू म्हणजे पैसा होय.”

प्रा. क्राउथरने केलेली ही व्याख्या अधिक उपयुक्त वाटते. क्राउथरने दिलेल्या वरील व्याख्येतून दोन गोष्टी सूचित होतात.

१) ज्या वस्तूच्या साहाय्याने ‘मूल्यमापनाचे,’ ‘विनिमय माध्यमाचे आणि मूल्य संचयाचे’ कार्य केले जाते अशी कोणतीही वस्तू पैसा होऊ शकते.

२) वरील तीन कार्ये करण्याखेरीज पैशाच्या बाबतीत आणखी एक वैशिष्ट्य असले पाहिजे. विनिमय माध्यम म्हणून जी वस्तू वापरायची ती वस्तू पैसा म्हणून ‘सर्वमान्य’ असली पाहिजे.

ब) शिकागो अर्थशास्त्र शाळेचा दृष्टिकोन:-

मिल्टन फ्रिडमन व त्यांचे अनुयायी पैशाची पुढील प्रमाणे व्याख्या करतात, “देशातील सर्व चलनाची एकूण बेरीज अधिक व्यापारी बँकांकडे असलेल्या तडजोड करता येण्यासारख्या सर्व ठेवी म्हणजे पैसा होय.” चलनी नोटांना आणि व्यापारी बँकांच्या मागणी ठेवींना पर्यायी असणे हा गुणधर्म व्यापारी बँकांच्या मुदतबंद ठेवीमध्ये असल्यामुळे ह्या ठेवी पैसा म्हणून विचारात घेतल्या जातात.

क) रॅडक्लिफ समितीचा दृष्टिकोन:-

पैशाची व्याख्या करताना रॅडक्लिफ समितीने व्यापक दृष्टिकोन स्वीकारला. ऋणकोंना दिल्या जाणाऱ्या पत निधिच्या स्वरूपात रॅडक्लिफ समितीने पैशाची व्याख्या केली. पतनिधी पैशाला अमर्याद प्रमाणात पर्याय असल्यामुळे त्यांच्या मते, पतनिधी म्हणजेच पैसा असे म्हणणे समर्थनीय ठरते.

ड) गर्ले –शॉचा पैसाविषयक दृष्टिकोन:-

गर्ले आणि शॉ यांनी असे विधान केले की, चलन विषयक सिध्दान्त आणि धोरण यांच्या संदर्भात पैशाची संकल्पना जेव्हा आपण विचारात घेतो तेव्हा देशातील चलन, व्यापारी बँकांच्या मागणी ठेवी आणि मुदतबंद ठेवींबरोबर बँकेतर वित्तीय मध्यस्थांची देणी विचारात घ्यावी लागतात. ज्यामुळे द्रव्यता निर्माण होते असे कंपन्याचे बॉन्ड्स, विमा राखीव निधी, सेवा निवृत्ती निधी, बचती, कर्ज आणि भाग भांडवल इत्यादी जिंदगीचा गर्ले आणि शॉ यांनी पैशामध्ये समावेश केला आहे. म्हणून त्यांची पैशाची व्याख्या ही अधिक व्यापक आहे.

अशा रितीने पैशाकडून अनेक बहुविध कार्ये केली जात असल्यामुळे पैशाची एक वैशिष्ट्यपूर्ण व्याख्या दिसून येत नाही. तथापि, धोरणात्मक दृष्ट्या, पैशाची खालील प्रमाणे व्याख्या करता येईल, “द्रव्यता असलेला वित्तीय जिंदगीचा संच म्हणजे पैसा होय.”

५.३ पैशाची कार्ये

आधुनिक अर्थव्यवस्थेत पैसा अनेक प्रकारची कार्ये करतो. या कार्यांचे तीन प्रकारात वर्गीकरण करता येईल.

- अ) प्राथमिक कार्ये
- ब) द्वितीय कार्ये
- क) प्रासंगिक कार्ये

अ) प्राथमिक कार्ये:-

ज्या कार्यांचा काळाशी किंवा स्थळाशी संबंध नसतो अशा पैशाच्या मूलभूत कार्यांना अर्थतज्ज्ञ ‘प्राथमिक कार्ये’ असे म्हणतात ही कार्ये – १) विनिमय माध्यमाचे कार्य, २) मूल्यमापनाचे कार्य.

१) विनिमय माध्यमाचे कार्य:-

पैशाचे विनिमय – माध्यमाचे कार्य हे मूलभूत स्वरूपाचे कार्य मानले जाते. मूल्यमापनाचे कार्य आणि विनिमय माध्यमाचे कार्य ही पैशाची दोन मूलभूत कार्ये होत. पैशाची अन्य दोन तांत्रिक कार्ये (विलंबित देणी देण्याचे कार्य आणि मूल्य संचयाचे कार्य) पैशाच्या वरील दोन मूलभूत कार्यातून निष्पन्न होतात. वस्तूच्या देवघेवीचे सामान्य माध्यम या दृष्टिने पैशाचा वापर केला जात असल्याने, वस्तूच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार केले जाणे अत्यंत सुलभ होते. वस्तूंचा आणि सेवांचा विनिमय मोबदल्यात केला जाण्याऐवजी पैशाच्या मोबदल्यात केला जातो आणि या पैशाच्या मोबदल्यात अन्य वस्तू मिळवल्या जातात. पैशाच्या माध्यमातून केल्या जाणाऱ्या

अशा विनिमयाचा एक फायदा म्हणजे प्रत्यक्ष वस्तुविनिमय पध्दतीतील गरजांच्या दुहेरी संयोगाची अडचण दूर होते. त्याचप्रमाणे, प्रत्यक्ष विनिमय पध्दतीवर आधारलेल्या अर्थव्यवस्थेत बांधकाम उद्योग, वाहतूक उद्योग यांसारख्या उद्योगातील कामगारांना वस्तूंच्या किंवा सेवांच्या स्वरूपात वेतन देणे शक्य नसते. तसेच गाय किंवा अन्य जनावरे देऊन त्यांच्या मोबदल्यात पाहिजे असलेल्या निरनिराळ्या वस्तू मिळवणे जवळजवळ अशक्य असते. या सर्व बाबतीतील अडचणी पैशाच्या विनिमय माध्यमाच्या कार्याने दूर केल्या जातात.

२) मूल्यमापनाचे कार्य:-

पैसा नसेल तर एका वस्तूच्या ज्या अनेक वस्तूंच्या मोबदल्यात विनिमय होऊ शकतो. त्या सर्व वस्तूंच्या बाबतीतील 'विनिमयदर' ठरवावे लागतील आणि लक्षात ठेवावे लागतील. उदाहरणार्थ, सुताराला सर्व वस्तूचे विनिमय दर टेबल व खुर्च्या यांच्या भाषते त्याचप्रमाणे शेतकऱ्याला तांदूळ, गहू, तंबाखू वगैरे शेतमालाच्या भाषते, अशाप्रकारे ज्या व्यक्तिजवळ जी वस्तू आहे त्या वस्तूच्या भाषते सर्व वस्तूचे विनिमयदर निश्चित आणि व्यक्त करावे लागतील आणि लक्षात ठेवावे लागतील. पैसा नसलेल्या अर्थव्यवस्थेत अशा परिस्थितीत विनिमय घडवून आणताना शक्तीचा आणि काळाचा किती अपव्यय होईल, याची कल्पनाच केलेली बरी. पैशाकडून 'मूल्यमापनाचे कार्य' केले जात असल्याने, वरील अडचणी टाळून प्रत्येक वस्तूचा विनिमय सुलभ रीतीने घडवून आणता येतात. प्रत्येक वस्तूचा पैशाच्या मोबदल्यात विनिमय होऊ लागल्या कारणाने, पैशाची ती विशिष्ट संकल्पना निरनिराळ्या वस्तूंचे आर्थिक महत्त्व मोजण्याच्या कामी उपयुक्त ठरते. अशा रीतीने, पैशाकडून मूल्यमापनाचे कार्य केले जाते. कोणत्याही वस्तूचे मूल्य इतर अनेक वस्तूंच्या भाषते व्यक्त केले जाण्याऐवजी पैशाकडून ते कार्य केले जाते. एखाद्या वस्तूंचे किंवा सेवेचे आर्थिक महत्त्व पैशाच्या भाषते व्यक्त करणे म्हणजेच त्या वस्तूची किंवा सेवेची 'किंमत' व्यक्त करणे होय. निरनिराळ्या वस्तूंचा आणि सेवांच्या मूल्यमापनाचे साधन या दृष्टीने पैशाचा वापर केला जाऊ लागल्याकारणाने 'किंमतयंत्रणा' निर्माण झाली.

पैशाच्या मूल्यमापनाच्या कार्याचे विश्लेषण करताना एका अडचणीकडे लक्ष वेधणे अत्यंत जरूरीचे आहे, ज्याच्या साधनाने मूल्य मापन करावयाचे त्या साधनाचे मूल्य स्थिर असणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, आपण लांबी, उंची, वगैरे मीटरमध्ये मोजतो. मीटर या मापनदंडात निरनिराळ्या काळी आणि ठिकाणी बदल संभवत नाही. त्यामुळे मीटर हा लांबी, रुंदी, उंची मोजण्याचा आदर्श मापनदंड ठरतो. मीटर या मापनदंडात वेळोवेळी कमी अधिक बदल होऊ लागल्यास मोजमापाच्या कार्यात काय घोटाळे होतील, याची सहज कल्पना करता येईल.

आपणांस असे आढळून येते की, पैसा हे मूल्यमापनाचे साधन या दृष्टीने मीटर किंवा किलोग्रॅम या मापनदंडाप्रमाणे 'स्थिर' स्वरूपाचे नाही. ज्याच्या साहाय्याने अन्य वस्तूंचे मूल्यमापन करावयाचे त्या पैशाच्या मूल्यातच अनेक कारणांमुळे कमी-अधिक चढउतार होत असल्याचे दिसून येते. या दृष्टीने विचार करता पैसा हे अन्य वस्तूंच्या आणि सेवांच्या मूल्यमापनाचे आदर्श साधन होऊ शकत नाही, हे लक्षात ठेवणे जरूरीचे आहे. इ.स. १९२९ नंतर आजतागायत पैशाच्या मूल्यात जे बदल घडून येत आहेत, त्यावरून पैसा हे वस्तूंच्या मूल्यमापनाचे आदर्श साधन का नाही हे सहज समजून येते. असे असूनही सापेक्षपणे विचार करता अन्य वस्तूंच्या मूल्यात होणाऱ्या बदलांच्या मानाने पैशाचे मूल्य अधिक स्थिर राहते आणि

म्हणूनच अन्य कोणत्याही वस्तूच्या मानाने पैशाकडून मूल्यमापनाचे कार्य सापेक्षतेने अधिक समाधानकारक रीतीने केले जाते.

ब) द्वितीय कार्ये: -

पैशाची ही कार्ये पैशाच्या प्राथमिक कार्यामधून उत्पन्न होतात आणि तरीही ती तितकीच महत्त्वाची असतात. या कार्यामध्ये

- १) मूल्यसंचयाचे कार्य
- २) विलंबित देणी देण्याचे कार्य
- ३) मूल्याच्या हस्तांतरणाचे कार्य इ. कार्यांचा समावेश होतो.

१) मूल्यसंचयाचे कार्य: -

पैशाकडून मूल्यसंचयाचे कार्य केले जाते. मूल्यसंचयाचे कार्य म्हणजे वर्तमान काळातील संपत्ती आणि खरेदीशक्ती भविष्यकाळासाठी साठवून ठेवण्याचे कार्य होय.

पैशाकडून मूल्यसंचयाचे कार्य केले जाते. अशा वेळी जिंदगीचा (Assets) एक प्रकार या दृष्टीने पैशाकडे पाहिले जाते. अशा वेळी साठविलेला पैसा निरनिराळ्या वस्तूवर हक्क म्हणून मानला जातो. निरनिराळ्या वस्तूंचा संचय करणे अनेक कारणांमुळे गैरसोईचे असते. त्याऐवजी पैशाच्या स्वरूपात संपत्तीच्या संचय करणे सापेक्षतेने अधिक सुलभ असते. एक म्हणजे पैशाचे मूल्य अन्य वस्तूंच्या मूल्याच्या मानाने अधिक स्थिर असते. दुसरे असे की, पैशामध्ये 'रुपांतरसुलभता' म्हणजेच 'रोखता' भरपूर असते. त्यामुळे पैशाच्या मोबदल्यात कोणतीही वस्तू किंवा सेवा केव्हाही मिळवणे सहजशक्य असते.

प्रत्यक्ष वस्तुविनिमय पध्दतीत वस्तूंच्याच स्वरूपात मूल्यसंचय करावा लागतो. पण वस्तू नाशवंत असल्याने किंवा अन्य गैरसोईमुळे वस्तूंच्याच स्वरूपात मूल्यसंचय करणे अत्यंत अडचणीचे ठरते.

एखाद्या ऐवजामध्ये किंवा जिंदगीमध्ये रुपांतर सुलभता असण्यासाठी दोन अटी पूर्ण व्हाव्या लागतात.

१) ती जिंदगी सहज विक्रय किंवा हस्तांतरसुलभता असली पाहिजे म्हणजे अन्य कोणत्याही वस्तूत त्याचे सहज रुपांतर करता येणे शक्य असले पाहिजे.

२) त्या जिंदगीचे मूल्य सापेक्षतेने स्थिर असावे लागते. अन्य कोणत्याही प्रकारच्या जिंदगीच्या मानाने (घरदार, जमीन जुमला, शेअर, चांदी-सोने वगैरे) पैसा सर्वाधिक हस्तांतर सुलभ असतो. कारण पैसा खर्च करून कोणत्याही वस्तू ताबडतोब प्राप्त करून घेणे शक्य असते. याचे कारण असे की, पैसा हे विनिमय माध्यम असते. वर निर्देशिलेल्या अन्य प्रकारच्या जिंदगीत पैशात आढळणारी हस्तांतर सुलभता आढळत नाही. त्याचप्रमाणे यापूर्वीच स्पष्ट केल्याप्रमाणे अन्य जिंदगीच्या किंवा वस्तूंच्या मूल्यांच्या मानाने पैशाचे मूल्य अधिक स्थिर असते.

बचत खात्यातील रकमा सरकारी कर्जरोखे, ट्रेझरी बिले, कंपन्याचे शेअर, दागदागिने आणि अन्य वास्तव संपत्ती या सर्वांकडून मूल्यसंचयाचे कार्य केले जाते. पण त्यांपैकी प्रत्येकात कमी-अधिक 'रोखता' असल्याचे आढळून येते. या दृष्टीने पाहता पैशामध्ये सर्वाधिक रोखता म्हणजेच रुपांतर सुलभता आहे. त्यामुळे पैशाखेरीज अन्य जिंदगीच्या भविष्यकाळातील मूल्याबद्दलच्या अनिश्चिततेमुळे, मूल्यसंचयाचे साधन म्हणून अन्य प्रकारच्या जिंदगीपेक्षा, लोक पैसा अधिक पसंत करतात. पैशाच्या मूल्यसंचयाच्या या कार्यामुळे, वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळ यामधील दुवा जोडण्याचे कार्य पैशाकडून केले जाते आणि यातच पैशाचे महत्त्व सामावलेले आहे, असे केन्सने म्हटले आहे.

२) विलंबित देणी देण्याचे कार्य:-

पैसा हे हिशेबाचे परिणाम असल्याने भविष्यकाळातील देण्याघेण्याचे व्यवहार पूर्ण करण्याचे साधन म्हणून पैशाचा वापर करणे सहज शक्य होते. पैशाच्या वापरामुळे उधारीचे व्यवहार सुकर होतात. वर्तमानकाळातील वस्तूंचा भविष्यकाळातील वस्तूंच्या मोबदल्यात विनिमय करणे पैशामुळे सहजशक्य होते. याचाच अर्थ, लांबणीवर टाकलेली म्हणजेच विलंबित देणी देण्याचे साधन या दृष्टीने पैशाकडून उपयुक्त कार्य केले जाते. आधुनिक अर्थव्यवस्था अशा रितीने केलेल्या हजारो करारांवर आधारलेली असते. हे सर्व व्यवहार पार पाडणे पैशामुळे शक्य होते. या दृष्टीने पाहता विलंबित देणी देण्याचे साधन म्हणून पैसा अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

३) मुल्याच्या हस्तांतरणाचे कार्य:-

पैसा ही केवळ सर्वाधिक रोखता असलेली संपत्ती नसून त्यामध्ये ती एक देणी देण्याचे साधन म्हणून सर्वमान्य ही आहे आणि मूल्य संचयाचेही कार्य करतो. पैशामध्ये असलेल्या या वैशिष्ट्यांमुळे पैशातील मूल्याचे एक व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे किंवा एक ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हस्तांतरण करता येते. पैशाच्या ह्या वैशिष्ट्यामुळे आधुनिक काळात भांडवलाची आंतर प्रादेशिक गतिक्षमता वाढलेली आहे. वाहतूक आणि दळणवळणाच्या साधनात झालेल्या क्रांतीमुळे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पैशाच्या खरेदीशक्तीच्या हस्तांतरणाचे पैशाचे महत्त्व वाढले आहे. सध्याच्या काळात बँक ड्राफ्टस आणि धनादेश यांचा वापर विस्तृत प्रमाणात या कारणासाठी केला जातो.

क) प्रांसगिक कार्य:-

प्राथमिक आणि द्वितीय कार्याव्यतिरिक्त पैसा विशेष करून आधुनिक विकसित अर्थव्यवस्थांमध्ये काही प्रांसगिक कार्येही करत असतो. प्रा. डेव्हीड किन्ले यांनी पैशाची खालील प्रांसगिक कार्ये स्पष्ट केली आहेत.

१) राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वाटप:-

देशातील लोकांना त्यांचे उत्पन्न (खंड, मजुरी, व्याज आणि नफा) पैशात मिळत असते. भूमि, श्रम, भांडवल आणि संयोजक या उत्पादन घटकांना राष्ट्रीय उत्पन्नातून खंड, वेतन, व्याज व नफ्याच्या स्वरूपात मिळणारा हिस्सा पैशात मिळत असतो. त्यातून समग्रलक्षी वितरणाचे सिध्दांत विकसित झाले आहेत.

२) दुर्मिळ साधन सामग्रीचे वाटप:-

सर्व वस्तूंच्या किमती पैशात व्यक्त होत असल्यामुळे पैसा मर्यादित साधन संपत्तीच्या वाटपाच्या प्रकियेला मदत करतो.

३) सीमांत उपयोगिता सीमांत उत्पादकता समसमान करण्याचे कार्य:-

वस्तूंच्या किमती पैशात व्यक्त होत असल्यामुळे उपभोक्त्यांनी वस्तूंपासून मिळणाऱ्या सीमांत उपयोगितांची त्यांच्या किमतीशी तुलना करणे सोपे जाते आणि पैशामुळे सीमांत उपयोगिता आणि वस्तूंच्या किमती यांचे गुणोत्तर निरनिराळ्या वस्तूंच्या खरेदीत समान ठेवता येते. याचप्रमाणे उत्पादन घटकांच्या किमती आणि सीमांत उत्पादकता यांची सहज तुलना करता येते. अशा रीतीने उपभोक्त्यांना वस्तू खरेदीच्या बाबतीत आणि उत्पादकांना उत्पादन घटकांच्या सेवांमध्ये समतोल साधण्यात पैसा मदत करतो.

४) पैसा पतनिर्मितीच्या प्रकियेचा मूळ आधार होय. अर्थव्यवस्थेत पैशामुळे विविध बँकांचा आणि वित्तीय संस्थांचा विकास होण्यात मदत झाली आहे. व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीमध्ये पैसा हा रोख मूळ आधार म्हणून काम करतो.

५) सरकारच्या उत्पन्नविषयक आणि खर्च विषयक व्यवहारांना चालना:-

पैशामुळे सरकारच्या संपूर्ण अंदाजपत्रकीय प्रकियेला म्हणजे कर गोळा करण्याची प्रकिया, सरकारी खर्च, सरकारी गुंतवणुकी इत्यादीना चालना मिळते. सरकारची संपूर्ण वित्तीय व्यवहार पैशाच्या वापरामुळे सुकर होतात.

आपली प्रगती तपासा

१. पैसा म्हणजे काय ?
२. पैशाच्या प्राथमिक कार्याची माहिती द्या.
३. पैशाच्या द्वितीय कार्यामध्ये कोणत्या कार्याचा समावेश होतो ?
४. पैशाच्या प्रासंगिक कार्याची माहिती द्या.

५.४ पैशाच्या पुरवठ्याचा अर्थ

कोणत्याही वस्तूचे मूल्य हे त्या वस्तूकरिता असलेली मागणी आणि त्या वस्तूचा पुरवठा या दोन शक्तीच्या संघर्षातून ठरते. त्याचप्रमाणे पैशाचे मूल्यही पैशाकरिता असणारी मागणी आणि

पैशाचा पुरवठा या दोहोंवरून ठरत असते. फरक इतकाच की, पैशाच्या मूल्यात होणारे बदल एखाद्या विशिष्ट वस्तूच्या किमतीत होणाऱ्या चढउतारांवरून समजून येत नसतात, तर एकुण सर्व किमतीमध्ये होणाऱ्या बदलावरून ते दिसून येतात.

मागणी पुरवठ्याच्या सर्व साधारण नियमानुसार असे म्हणता येईल की, पैशाचा पुरवठा कायम असल्यास, पैशाकरिता असणाऱ्या मागणीत वाढ झाली तर पैशाचे मूल्य वाढेल; याचा अर्थ, सर्वसाधारण किंमत पातळी कमी होईल. याउलट पैशाकरिता असणारी मागणी कायम आहे असे मानल्यास, पैशाचा पुरवठा वाढला तर पैशाचे मूल्य कमी होईल. म्हणजेच सर्वसाधारण किंमत पातळी वाढेल; आणि याउलट पैशाचा पुरवठा कमी झाला. तर पैशाचे मूल्य वाढेल, म्हणजेच सर्वसाधारण किंमत पातळी कमी होईल.

वरील दृष्टीकोनातून पाहता पैशाकरिता असणारी मागणी आणि पैशाचा पुरवठा हे घटक अत्यंत महत्त्वाचे असल्याने त्यासंबंधीचे विश्लेषण प्रस्तुत प्रकरणात केले आहे.

५.४.१ साठा आणि प्रवाह संकल्पना:-

देशाच्या अर्थव्यवस्थेत कोणत्याही एका वेळी उपलब्ध असणारी पैशाची एकूण संख्या म्हणजे पैशाचा पुरवठा होय. देशाच्या आर्थिक व्यवहारांच्या संदर्भात संपूर्ण समाजाजवळ उपलब्ध असलेला पैशारूपी विनिमय माध्यमाचा तो साठा असतो.

साठा संकल्पनेनुसार “एका विशिष्ट वेळी देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील लोकांजवळ उपलब्ध असलेली पैशाची एकूण गोळाबेरीज म्हणजे पैशाचा पुरवठा,” अशाप्रकारे पैशाची व्याख्या करता येऊ शकेल. पैशाच्या पुरवठ्याचा उल्लेख एकूण चलनातील नोटा व नाणी आणि लोकांच्या ताब्यातील बँकांजवळील मागणी ठेवी असा करता येईल.

प्रवाह संकल्पनेनुसार पैशाच्या पुरवठ्याकडे प्रतिकाल परिणामानुसार म्हणजेच पैशाचा प्रतिदिन अथवा प्रतिमहिना अथवा प्रतिवर्षी असणारा पुरवठा असे पाहिले जाते. पैशाचे एक परिमाण देवाण-घेवाणीच्या हेतूने पुन्हा पुन्हा वापरले जाते. वर्षभरात पैशाचे एक परिमाण सरासरी जितक्या वेळा लोकांच्या हातातून फिरत रहाते त्याला ‘पैशाचा भ्रमण वेग’ असे म्हणतात. लोकांच्या ताब्यात असलेल्या पैशाच्या साठ्याला पैशाच्या भ्रमणवेगाने गुणले की पैशाच्या प्रवाह मिळतो. प्रा. फिशर यांच्या मते, एका कालखंडातील पैशाच्या पुरवठा हा MV ह्या चलाने दाखवला जातो. ह्यात M म्हणजे लोकांच्या ताब्यात असलेला पैशाचा साठा आणि V म्हणजे पैशाचा भ्रमणवेग होय.

५.४.२ पैशाच्या पुरवठ्याची व्याख्या:-

पैशाच्या पुरवठ्याची व्याख्या करताना एकूण तीन निरनिराळे विचार लक्षात घ्यावे लागतात.

१) सनातन पंथीय अर्थशास्त्रज्ञ आणि जे. एम. केन्स यांनी पैशाच्या विनिमयाचे माध्यम या कार्यावर भर देऊन पैशाच्या पुरवठ्याची एक सर्वसाधारण व्याख्या वा विचार दिला आहे. त्यांच्या मते पैशाच्या पुरवठा म्हणजे लोकांजवळील चलन आणि व्यापारी बँकाजवळील मागणी ठेवी किंवा

चालू ठेवी होत. अशा रितीने व्यापारी बँकाजवळील मागणी ठेवी + लोकांजवळील चलन = पैशाचा पुरवठा म्हणजे M1 परंतु पैशाचा पुरवठ्याची केलेली ही व्याख्या संक्षिप्त समजली जाते.

२) प्रा. मिल्टन फ्रिडमन यांनी पैशाच्या पुरवठ्याची व्याख्या व्यापक स्वरूपात केली आहे. त्यांच्या मते, पैशाच्या पुरवठ्यात M1+ व्यापारी बँकाजवळील मुदत बंद ठेवी यांचा समावेश असतो. यालाच अमेरिकेत 'M2' असे म्हणतात. आणि युनायटेड किंग्डम आणि भारतात त्याला 'M3' असे म्हणतात. पैशाच्या पुरवठ्याच्या या व्याख्येने पैशाच्या मूल्यसंचयाच्या कार्यावर मिल्टन फ्रिडमन यांनी भर दिला आहे किंवा पैशाच्या पुरवठा म्हणजे खरेदीशक्तीच्या तात्पुरता साठा असेही त्यांनी वर्णन केले आहे. पैशाच्या पुरवठ्याच्या या व्याख्येत त्यांनी व्यापारी बँका जवळील मुदत बंद ठेवी समाविष्ट केले आहे. याचे कारण जरी या ठेवीवर निश्चित स्थिर दराने जरी व्याज मिळत असले तरी सुध्दा या ठेवी मध्ये गुंतवलेला पैसा हा ठेवीदाराला मुदत संपण्या अगोदर काढता येतो. यासाठी काही नाममात्र व्याज बँकेस त्याला जमवावे लागते. अशा रितीने व्यापारी बँकाजवळील मुदत ठेवी यांमध्ये फ्रिडमनच्या मते, पैशाइतकीच द्रव्यता वा रोखता असल्यामुळे त्यांचा पैशाच्या पुरवठ्याच्या व्याख्येत समावेश केलेला आहे.

३) गर्ले आणि शॉ यांनी पैशाच्या पुरवठ्याची व्यापक स्वरूपात व्याख्या दिलेली आहे. त्यांच्या मते, एकूण पैशाचा पुरवठा = M2+ बँकाच्या बचत ठेवी + गृहनिर्माण सोसायटीच्या बचत ठेवी + कर्ज देणाऱ्या संघटनाकडील ठेवी + इतर पतपुरवठा करणाऱ्या आणि वित्तीय संस्थाजवळील ठेवी अशा रितीने पैशाच्या पुरवठ्याच्या वरील तीन व्याख्या जरी असल्या तरीही रोकड पसंतीच्या निरनिराळ्या हेतूंच्या दृष्टिकोनातून ह्या सर्व व्याख्या पूर्ण समाधानकारक वाटत नाहीत.

पैशाच्या पुरवठ्याची M1अशी केलेली व्याख्या एक निश्चित विनिमयाचे माध्यम म्हणून विश्लेषणात्मक दृष्टीने बरी वाटते. परंतु पैसा मूल्य संचयाचे कार्य करतो या दृष्टिकोनातून ती व्याख्या तितकीशी बरोबर वाटत नाही याचे कारण मुदत बंद ठेवींवर जसे व्याज मिळते तशा प्रकारचे व्याज ह्या M1 मधून मिळत नाही. दुसरे असे की, पैशाच्या पुरवठ्याची व्याख्या जर चालू ठेवी आणि चलनापुरती (M1) मर्यादित ठेवली तर पैशाच्या पुरवठ्यावर मध्यवर्ती बँकेचे मर्यादित नियंत्रण राहिल.

पैशाच्या पुरवठ्याची M2 अशी केलेली व्याख्या ही तितकीशी समाधानकारक नाही. कारण मागणी ठेवी जितक्या पूर्ण रोखतेच्या (द्रव्यतेच्या) असतात तितकी पूर्ण रोखता (द्रव्यता) मुदतबंद ठेवीत नसते. म्हणून मुदतबंद ठेवींचा समावेश पैशाच्या पुरवठ्यात करता येऊ शकत नाही. परंतु पैशाच्या पुरवठ्याची M2 ची व्याख्या चलन विषयक धोरणाच्या दृष्टिकोनातून योग्य आहे याचे कारण असे की, देशाची मध्यवर्ती बँक व्यापक क्षेत्रावर यामुळे घालू शकते.

पैशाच्या पुरवठ्याची केलेली तिसरी व्याख्या (M2+ बँकेतर वित्तीय संस्थांच्या ठेवी) ही रोकडपसंतीच्या हेतूच्या विश्लेषणाच्या तसेच चलन नियंत्रण अधिकारांच्या दृष्टिकोनातून समाधानकारक वाटत नाही. याचे कारण असे की बँकेतर वित्तीय संस्थांच्या ठेवी ह्या पैशाचे विनिमयाचे माध्यम म्हणून कार्य करू शकत नाही आणि ह्या ठेवी मध्यवर्ती बँकेच्या नियंत्रणा बाहेरच राहत असतात. म्हणून पैशाच्या पुरवठ्याची व्याख्या करताना बँकेतर वित्तीय संस्थांच्या ठेवींच्या सर्वसाधारणपणे समाविष्ट केल्या जात नाहीत.

५.५ पैशाच्या पुरवठ्याचे घटक आणि पैशाच्या पुरवठ्याचे चार मापक

पैशाच्या पुरवठ्याचे मापक विकसित करण्याचा आधार पैशाच्या पुरवठ्याच्या निरनिराळ्या मार्गांनी केलेल्या व्याख्यांमुळे मिळतो. पैशाकडून केल्या जाणाऱ्या निरनिराळ्या कार्यांच्या आधारे पैशाच्या पुरवठ्याचे निरनिराळ्या घटकांमध्ये भेद केला गेला आहे. उदा. वस्तूच्या खरेदी विक्रीचे इतर व्यवहार सुकर व्हावेत म्हणून लोकांकडून चलन, मागणी ठेवी आणि क्रेडिट कार्ड विनिमयाचे माध्यम म्हणून वापरले जाते. या गोष्टींचा विनिमयाचे माध्यम म्हणून वापर केला जात असल्यामुळे त्यांना पैसा ही संज्ञा प्राप्त होते आणि त्यांचा उल्लेख M1 असा केला जाते.

पैशाच्या पुरवठ्याच्या घटकातील होणाऱ्या बदलांमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांचे अंदाज व्यक्त करण्यासाठी पैशाच्या कार्यानुसार केलेले पैशाच्या पुरवठ्याचे वर्गीकरण उपयोगी ठरते. उदा. जर M1 मध्ये वेगाने वाढ झाली तर असे भाकीत केले जाते की देशातील लोक अधिकाधिक खरेदी विक्रीचे व्यवहार नियोजित करतात, याउलट जर मुदत बंद ठेवी वेगाने वाढत असतील तर देशातील लोक आपला उपभोग खर्च कमी करून अधिकाधिक बचत करण्याचे नियोजन करतात, असा निष्कर्ष काढता येऊ शकते. म्हणून देशाचे चलन विषयक धोरणाचे विश्लेषण करताना पैशाच्या पुरवठ्याचा कोणताही एक मापक पुरेसा ठरत नाही आणि म्हणून पैशाच्या पुरवठ्याचे निरनिराळे मापक निर्माण करण्याची गरज उद्भवते.

पैशाच्या पुरवठ्याची संख्या आणि त्यात होणारे बदल यांचे विश्लेषण करण्याच्या हेतूने रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने एप्रिल १९७७ पासून पैशाच्या पुरवठ्याच्या चार संकल्पना स्विकारल्या आहेत. त्या पुढील प्रमाणे आहेत.

१) पैशाचा पुरवठा M1 किंवा अरुंद वा संक्षिप्त पैसा (Narrow Money) ह्यामध्ये ३ घटकांचा समावेश होतो.

$$M1 = C + DD + OD.$$

जेथे C = देशातील लोकांच्या जवळील चलन त्यामध्ये चलनी नाणी, चलनी नोटा आणि सर्व बँकांच्या ताब्यात असलेला रोख राखीव पैसा.

DD = लोकांच्या ताब्यात असलेला व्यापारी बँकांतील आणि सहकारी बँकांतील मागणी ठेवी.

OD = रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया कडे असलेल्या लोकांच्या ताब्यातील इतर ठेवी.

मागणी ठेवींचे (OD) मोजमाप करताना, बँकामधील अंतर्गत ठेवींचा समावेश केलेला नसतो. ह्याच प्रकारे रिझर्व्ह बँकेकडे असलेल्या लोकांच्या इतर ठेवी (OD) मोजताना, देशाचे मध्यवर्ती सरकार आणि घटक राज्य सरकारांच्या ठेवी वगळल्या जातात, परंतु १) युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया, इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया, इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया, नॅशनल बँक फॉर अग्रीकल्चरल अँड रुरल डेव्हलपमेंट (NABARD) इत्यादींच्या ठेवी. २) परकीय मध्यवर्ती बँका आणि परकीय सरकार यांच्या मागणी ठेवी. ३) इंटरनॅशनल मॉनिटरी फंड (IMF) आणि जागतिक बँकेच्या मागणी ठेवी समाविष्ट केल्या जातात.

२) पैशाचा पुरवठा M2:- व्यापक संकल्पना [Broad Money]

M2 ही पैशाच्या पुरवठ्याची तुलनेने व्यापक संकल्पना आहे.

$M2 = M1 +$ पोस्टाच्या बचत बँकेच्या बचत ठेवी पोस्टातील बचत ठेवी ह्या व्यापारी बँकांच्या मागणी ठेवी इतक्या रोखतेच्या वा द्रव्यतेच्या नसल्यामुळे M2 आणि M1 मध्ये फरक केला जातो. शिवाय पोस्टाच्या बचत बँकेतील ठेवी व्यापारी बँकांच्या मागणी ठेवीच्या तुलनेत धनादेशाद्वारे चालविता येत नाहीत. तथापि, पोस्टाच्या बचत ठेवी ह्या बँकांच्या मुदत बंद ठेवींच्या तुलनेत अधिक द्रव्यता वा रोखता असलेल्या असतात.

३) M3 पैशाचा पुरवठा किंवा व्यापक (रुंद) पैसा:-

$M3 = M1 +$ बँकांच्या मुदत बंद ठेवी. M3 ही पैशाच्या पुरवठ्याची संकल्पना M1 च्या तुलनेत अधिक व्यापक आहे. याचे कारण म्हणजे M3 मध्ये बँकांच्या मुदत बंद ठेवींचा समावेश असतो. मुदत बंद ठेवींमधील पैसा धनादेशाद्वारे मुदती अगोदर काढता येत नसल्यामुळे त्यामध्ये द्रव्यता नसते म्हणून पैशाचे मूल्य संचयाचे कायदा करतो, असा सर्वसाधारणपणे विश्वास व्यक्त केला जातो. परंतु या मुदतबंद ठेवींचा तारण म्हणून देऊन त्याच्या बदल्यात गरज असेल तेव्हा कर्ज मिळविता येते. त्यामध्ये गुंतविलेला पैसा मुदती अगोदर त्यावर मिळणाऱ्या थोड्याफार व्याजाचा त्याग करून परत काढता येतो. पैशाच्या पुरवठ्यात होणाऱ्या वृद्धीचे विश्लेषण करण्यासाठी तसेच त्याचा अर्थव्यवस्थेवर होणारी परिणामांचा अभ्यास करण्यासाठी भारताची मध्यवर्ती बँक (R.B.I.) M3 चा विस्तृत प्रमाणात वापर करू शकते. म्हणून रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या दृष्टिकोनातून ते अतिशय महत्त्वाचा ठरतो. म्हणून M3 ला एकूण पैसाविषयक साधनसामुग्री म्हणून रिझर्व्ह बँकेकडून संबोधिले जाते.

४) M3 (पैशाचा पुरवठा)

$M4 = M3 +$ पोस्टल बँकातील एकूण ठेवी. यातून लोकांनी राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्रात गुंतविलेल्या रकमा वगळलेल्या असतात.

सारांश:-

M1 देशातील चलन (C)+ मागणी ठेवी (DD)+ रिझर्व्ह बँकेकडील ठेवी (OD)

$M2 = M1 +$ पोस्टाच्या बचत ठेवी

$M3 = M2 +$ बँकांच्या मुदत बंद ठेवी

$M4 = M3 +$ पोस्टाच्या एकूण मुदत बंद ठेवी.

५.६ पैशाचा पुरवठा ठरविणारे निर्धारक घटक

पैशाचा पुरवठा निश्चित करणारे दोन दृष्टिकोन वा सिध्दांत पहावयास मिळतात. यातील एक विचार वा दृष्टिकोन म्हणजे देशाची मध्यवर्ती बँक पैशाचा पुरवठा काही बाह्य घटकांचा समावेश करून ठरविते. तर दुसरा दृष्टिकोन असा की, देशातील आर्थिक कृतींमध्ये बदल केल्यामुळे लोकांनी चलन रूपात पैसा ठेवण्याच्या इच्छेऐवजी व्याज मिळवून देणाऱ्या

ठेवीमध्ये पैसा गुंतवणूक पैशाचा पुरवठा अंतर्गत घटकाद्वारे निश्चित केला जातो. अशारितीने पैशाचा पुरवठा निश्चित करणारे काही नियंत्रणांतर्गत तर काही बाह्य घटक पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) उच्च ताकद असलेला पैसा (High powered money):-

यामध्ये देशातील मध्यवर्ती सरकार वा रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया कडून बाहेर येणारा विधिग्राह्य पैसा म्हणजेच चलनी नोटा व नाणी यांचा समावेश होतो. देशात परिचलनात आणलेले चलन अंशतः देशातील लोकांच्या ताब्यात असते (cp) बँकांच्या ताब्यात राखीव रकमांच्या (R) च्या स्वरूपात असते. म्हणजेच त्यातील काही भाग बँकांच्या तिजोरीत रोख राखीव रकमेत असतो तर काही भाग हा बँकांच्या रिझर्व्ह बँकेतील राखीव खात्यातील ताब्यात असतो.

$$\text{म्हणून } H = CD + R$$

म्हणजेच $H =$ उच्च ताकद असलेला पैसा.

CD लोकांकडे असलेले बँकांच्या ताब्यातील चलन.

R बँकांच्या रिझर्व्ह बँकातील राखीव खात्यात असलेले चलन म्हणजेच रिझर्व्ह बँक आणि मध्यवर्ती सरकार हे उच्च ताकतीचा पैसा निर्माण करणारे उत्पादक असतात, तर देशातील व्यापारी बँका चलनासारखा पैसा मागणी ठेवींचे द्वारे निर्मित करतात. पतनिर्मिती वा मागणी ठेवी निर्माण करण्यासाठी बँकांना त्यांच्या जवळ रोख राखीव चलन ठेवावे लागते. (R) बँकांच्या ताब्यात असलेला हे रोख राखीव चलन हे गुणाकारयुक्त पत निर्मितीसाठी मागणी ठेवी म्हणून वापरात आणले जात असल्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेत एकूण पैशाचा पुरवठा निश्चित करणारा महत्त्वाचा घटक म्हणून स्थान प्राप्त करते. देशातील मध्यवर्ती सरकारने आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने परिचलनात असलेल्या चलनाला उच्च ताकद देणारे ते एक साधन ठरते. उच्च ताकद देणाऱ्या पैशाची संख्या पूर्वी केलेल्या कृतींच्या द्वारे आणि त्यात होणारे बदल हे रिझर्व्ह बँक व सरकार ह्यांनी घेतलेल्या निर्णयाद्वारे ठरते कारण त्यावरील मालकी व नियंत्रण त्यांच्याच ताब्यात असते.

२) पैसा गुणक:-

उच्च ताकतीचा पैसा वाढविल्यामुळे पुरवठ्यात होणाऱ्या विस्ताराच्या प्रतिसादाचे प्रमाण म्हणजेच पैसा गुणक होय.

$$M = \frac{M}{H}$$

जेथे $M =$ उच्च ताकतीच्या पैशाचे एकूण पैशाच्या पुरवठ्याशी असलेले गुणोत्तर.

$M =$ एकूण पैशाचा पुरवठा

$H =$ उच्च ताकतीचा पैशाचा साठा.

पैशाचा गुणक हा ठेवींचा तुलनेत देशातील लोक चलनी पैसा आपल्याजवळ ठेवण्याला देणारी पसंती आणि बँकांचे ठेवींच्या तुलनेत राखीव निधीचे गुणोत्तर ह्यावर अवलंबून असतो.

येथे एक समीकरण देता येईल.

$$M = H.M$$

म्हणजेच पैशाचा पुरवठा हा उच्च ताकतीच्या पैशाचे एकूण ताकतीच्या पैशाच्या पुरवठ्याशी असलेले गुणोत्तर (M) आणि उच्च ताकतीच्या पैशाचा साठा (H) वा संख्या ह्या घटकांनी निश्चित होतो.

जर पैशाच्या गुणकाचे मूल्य समजले तर उच्च ताकतीच्या पैशाच्या संख्येत झालेल्या बदलांमुळे पैशाच्या पुरवठ्यात झालेल्या संख्येच्या बदलातील अंदाज व्यक्त करता येऊ शकतात.

उच्च ताकतीच्या पैशात होणारे बदल व त्यावरील नियंत्रण हे रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाकडून आणि पैशाचा गुणक हे पैशाचा पुरवठा व त्यातील बदल ठरवीत असतात.

थोडक्यात, पैशाचा पुरवठा वाढण्याची प्रवृत्ती पुढील तीन मुद्द्याद्वारे सांगता येईल जेव्हा.

- १) उच्च ताकतीच्या पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होते.
- २) लोकांचे चलनाचे ठेवींशी असलेले गुणोत्तर कमी होते.
- ३) राखीव निधी व ठेवींचे बँकाचे गुणोत्तर कमी होते. तेव्हा

३) पैसारूपी आधार:-

देशाची मध्यवर्ती बँक ज्या जिंदगीच्या आधारे उच्च ताकतीच्या पैसा निर्माण करते ती जिंदगी म्हणजे पैसा रूपी आधार होय. यामध्ये १) पैशात व्यक्त केलेला सोन्याचा साठा. २) मध्यवर्ती बँकेजवळील शासकीय रोखे, तारण आणि बुलियन इत्यादी आणि ३) मध्यवर्ती बँकेने दिलेली व न परत केलेली कर्जे ह्यांचा समावेश होतो; पैशाचा पुरवठा हा पैशाच्या आधाराद्वारे प्रत्यक्ष बदलात असतो.

४) अर्थव्यवस्थेतील चलनीकरणाचे (पैशाच्या वापराचे) प्रमाण:-

अर्थव्यवस्थेतील व्यवहारांच्या प्रकियेत होणारी पैशाचा वापर किंवा अर्थव्यवस्थेतील विनिमयाची पध्दती म्हणजे 'चलनीकरण' होय. चलनीकरण म्हणजे प्रत्यक्ष वस्तूविनिमय पध्दतीचे पैसारूपी अर्थव्यवस्थेत रूपांतर होणे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत पैशाच्या पुरवठ्याच्या पातळीशी गरज चलनीकरणाचे प्रमाण किती झाले आहे त्यावर अवलंबून असते.

५) समाजातील लोकांची निवड:-

आपल्याजवळ सापेक्षतेने किती रोख रक्कम ठेवावयाची व किती मागणी ठेवींच्या स्वरूपात ठेवावयाची ही समाजाची निवड अर्थव्यवस्थेत पैशाच्या पुरवठ्यावर परिणाम करीत असते. व्यवहारात रकमा अदा करण्यासाठी रोख रकमे ऐवजी जर लोक धनादेशाद्वारे अदा करणे पसंत करत असतील तर एकूण पैशाचे आकारमान अधिक राहते कारण धनादेशाच्या वापरामुळे संपूर्ण बँक व्यवस्थेत पतनिर्मिती वाढते.

६) रोख निधिचे गुणोत्तर:-

बँकांचे रोख रकमा ताब्यात ठेवण्याचे एकूण ठेवी दायित्वांशी असलेले गुणोत्तर म्हणजे रोख निधिचे गुणोत्तर होय. देशाची मध्यवर्ती बँक हे गुणोत्तर कायदेशीर विधिसिध्द मार्गाने

ठरवित असते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत बँकाची पतनिर्मिती करण्याची क्षमता रोख निधिच्या गुणोत्तरावर अवलंबून असते. पैशाचा पुरवठा आणि रोख निधीचे गुणोत्तर ह्यात व्यक्त संबंध असतो. रोख निधीचे गुणोत्तर कमी होते तेव्हा बँकाचा कर्ज देण्याची क्षमता वाढण्याकडे कल असतो. या उलट रोख निधाचे गुणोत्तर वाढल्यास बँकांची कर्ज देण्याची क्षमता कमी होते.

अशा रितीने रोख निधीचे गुणोत्तर पैशाच्या पुरवठ्यावर तर परिणाम करतेच पण त्याशिवाय देण्याच्या मध्यवर्ती बँकेकडून त्याचा वापर बँकांच्या पतनिर्मितीच्या प्रकियेवरील नियंत्रणासाठी ही केला जातो.

आपली प्रगती तपासा

१. पैशाचा साठा व पैशाचा प्रवाह ह्या संकल्पना स्पष्ट करा.
२. पैशाच्या पुरवठ्याची व्याख्या स्पष्ट करा.
३. पैशाच्या पुरवठ्याचे चार मापक कोणते ते सांगा.
४. उच्च ताकद असलेला पैसा म्हणजे काय ?
५. पैसा गुणक म्हणजे काय ?

५.७ पैशाच्या पुरवठ्यातील बदल आणि मध्यवर्ती सरकारची भूमिका

देशाच्या अर्थव्यवस्थेत पैशाचा पुरवठा निश्चित करण्याच्या बाबतीत मध्यवर्ती सरकार व मध्यवर्ती बँक महत्त्वाची भूमिका पार पडतात.

सरकारची राज्यवित्तिय कार्ये पैशाच्या पुरवठ्यावर लक्षणीयरित्या परिणाम घडवून आणतात. उच्चतर आर्थिक विकासाचा दर गाठण्यासाठी जेव्हा देशाचे सरकार तुटीचा अर्थ भरणाविषयक धोरण स्विकारते तेव्हा चलनातील पैशात वाढ होते, बँकांच्या ठेवी वाढण्यास चालना मिळते आणि अंतिमतः पैशाच्या पुरवठ्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ होते.

आर्थिक योजनांना वित्तिय मदत करण्यासाठी व्यापारी बँका आणि मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेऊन त्याद्वारे सरकार पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ घडवून आणू शकते. सरकारने खर्च केलेला पैसा जेव्हा लोकांकडून येतो तेव्हा त्यांची खरेदी शक्ती वाढते. व्यापारी बँकामध्ये बचतीचे प्रमाण वाढून व्यापारी बँकांच्या प्राथमिक ठेवी वाढतात. या प्राथमिक ठेवीत झालेल्या वाढमुळे व्यापारी बँकांच्या 'व्युत्पन्न ठेवी' म्हणजेच 'पतनिर्मिती' वाढते आणि अखेर अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या पुरवठ्यात लक्षणीय वाढ होते.

सरकारच्या राज्य वित्तीय कार्याचे पैशाच्या पुरवठ्यावर होणारे परिणाम सारांशाने पुढीलप्रमाणे सांगता येतील

- १) करांद्वारे महसुल गोळा करून आणि लोकांना शासकीय रोख्यांची विक्री करून लोकांजवळील पैशाचा पुरवठा प्रत्यक्षपणे कमी करता येतो.
- २) तुटीचे अंदाजपत्रकामुळे देशातील अर्थव्यवस्थेत पैशाचा पुरवठा वाढण्याची प्रवृत्ती राहते, विशेषतः लोक जर आपल्या बचती व्यापारी बँकात ठेवीत असतील तर.
- ३) जेव्हा शासनाकडून देणी धनादेशाद्वारे अदा केली जातात, तेव्हा लोकांजवळील पैशाचा पुरवठा वाढतो आणि व्यापारी बँकांचे रोख राखीव निधीसुद्धा वाढतात ज्यामुळे अखेर पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होते.

५.८ पैशाची गती (Velocity of Circulation of money)

पैशाच्या पुरवठ्यावर परिणाम करणारे प्रभावी घटक म्हणून सरकार, मध्यवर्ती बँक व व्यापारी बँका याचा विचार केला. फिशरच्या मते पैशाच्या पुरवठ्याचा विचार करताना पैशाच्या गतीचा विचार झाला पाहिजे.

त्याचा मते $MV = PT$ असतो.

यातील $M =$ रोख पैसा.

$V =$ रोख पैशाची गती

थोडक्यात एकूण पुरवठा = रोख पैसा \times पैशाची गती.

$$MV = M \times V$$

आतापर्यंत आपण पैशाचा साठा (M) विचारात घेतला पण पैशाच्या पुरवठ्याचा विचार करताना त्याच्या गतीचाही विचार झाला पाहिजे. फिशरच्या मते, पैशाचा एकूण पुरवठा म्हणजे फक्त ($M+M1$) नाही, तर त्यांच्या गतीसह पुरवठ्याचा विचार झाला पाहिजे. आतापर्यंत आपण मध्यवर्ती बँक तिच्या रोख पैशात ($M1$) व व्यापारी बँक तिच्या पैशात (M) कसा बदल करतात व त्याचा एकूण पुरवठ्यावर काय व कसा परिणाम होतो हे पाहिले. पैशाच्या पुरवठ्यावर परिणाम करणारा घटक म्हणून पैशाच्या गतीचे स्थान अनन्यसाधारण आहे असे फिशर मानतो. चलनातील विशिष्ट एकक, विशिष्ट काळात किती वेळा हस्तांतरित होते, त्या हस्तांतरांच्या संख्येस पैशाची गती (V) म्हणतात. समजा रु. ५ ची एक नोट दिवसाकाठी ४ माणसांच्या हातून जात असेल तर त्या पाच रुपयांच्या नोटेची गती ४ समजावी व पैशाचा पुरवठा रु. ($५ \times ४ = MV$) समजावा. अशाप्रकारे पैशाचा पुरवठा स्थिर असताना जेव्हा पैशाची गती बदलते तेव्हा अर्थव्यवस्थेतील पैशाचा एकूण पुरवठा बदलतो. म्हणजेच रोख पैशाची संख्या कायम असताना पैशाची गती वाढली तर एकूण पुरवठा वाढतो, याउलट गती कमी झाली तर एकूण पुरवठा घटतो. अशा प्रकारे पैशाच्या गतीत होणाऱ्या बदलानुसार एकूण पुरवठ्यात बदल होतो. म्हणून फिशरचे समीकरण $PT = MV + M^1V$ मानते. फिशरच्या मते पैशाच्या गतीशिवाय पैशाच्या पुरवठ्याचा अभ्यास अपूर्ण होय. यातून प्रश्न उभा राहतो की पैशाची गती प्रामुख्याने तीन घटकांवर अवलंबून असते.

- १) लोकांचा किमतीच्या चढउताराचा अंदाज
- २) लोकांचे उत्पन्न (Public Income)
- ३) उत्पन्नाची वारंवारता

१) किमतीचा अंदाज:-

लोकांचा वस्तूंच्या किंमतीच्या बदलासंदर्भात अंदाज असतो व तो विविध घटकांवर अवलंबून असतो. कोणत्याही कारणाने लोकांच्या अंदाजात परिवर्तन झाले असता पैशाची गती बदलते. लोकांना जेव्हा भविष्यात किमती वाढतात असे वाटते तेव्हा त्यांची वस्तूंची खरेदी जास्त होऊन पैशाची गती वाढते. याउलट त्यांना जेव्हा किमती कमी होतील असे वाटते तेव्हा पैशाची गती घटते. अशा प्रकारे लोकांच्या वस्तूंच्या किंमतीच्या बदलाचा अंदाज वस्तूंच्या मागणीवर व मागणीच्या चलनाच्या गतीवर गतीचा पैशाचा पुरवठ्यावर परिणाम होतो.

२) लोकांचे उत्पन्न:-

लोकांना मिळणारे उत्पन्न नियमित व अनियमित असे असते. नियमित उत्पन्नाच्या व्यक्तींची पैशाची गती जास्त असते. याउलट अनियमित उत्पन्नाच्या व्यक्तींची पैशाची गती कमी असते.

३) उत्पन्नाची वारंवारिता:-

उत्पन्नाची वारंवारिता म्हणजे विशिष्ट काळात व्यक्तीला किती वेळेस उत्पन्न मिळते ते सांगणारी संख्या होय. उदा. व्यक्तींना मिळणारे उत्पन्न दररोज, आठवडी, मासिक व वार्षिक अशा स्वरूपात असते; मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा काळ जेवढा दीर्घ तेवढी उत्पन्न वारंवारिता कमी, याउलट काल जेवढा कमी तेवढी वारंवारिता जास्त असते. उत्पन्नाची वारंवारिता कमी असेल तर पैशाची गती कमी असते. थोडक्यात उत्पन्नाच्या गतीचा, पैशाच्या गतीवर व गतीचा पैशाचा पुरवठ्यावर परिणाम होत असतो.

५.९ सारांश

जी वस्तू विनीमय माध्यम म्हणून सर्वसाधारणपणे स्वीकार्य असते अशा वस्तूला पैसा म्हणता येतो. पैशाची प्राथमिक, द्वितीय व प्रासंगिक अशी तीन मुख्य कार्ये आहेत.

लोकांजवळील चलन व व्यापारी बँकाजवळील मागणी व चालू ठेवींची एकूण रक्कम म्हणजे पैशाचा पुरवठा होय. M_1 , M_2 , M_3 हे पैशाची तीन मुख्य मापके होत.

५.१० प्रश्न

- १) पैशाची व्याख्या देऊन त्याची कार्ये स्पष्ट करा.
- २) पैसा म्हणजे काय ? पैशाची घटके यावर भाष्य करा.
- ३) पैशाचा पुरवठा म्हणजे काय ? पैशाचा पुरवठा निर्धारित करणारे घटक कोणते ते स्पष्ट करा.

पैशाची मागणी (Demand for Money)

घटक रचना :

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ पैशाकरीता असणाऱ्या मागणीचा सनातन पंथीय दृष्टिकोन
- ६.३ पैशाच्या मागणीसंबंधीचा लॉर्ड जे.एम.केन्स यांचा दृष्टिकोन
- ६.४ पैशाकरीता असणाऱ्या मागणीचा मिल्टन फ्रिडमन हयांचा दृष्टिकोन
- ६.५ पैशाचे मूल्य
- ६.६ पैशाच्या मूल्यातील बदल व द्रव्यनिधी सिध्दांत
- ६.७ रोख शिल्लक दृष्टिकोन – केंब्रीज समीकरणे
- ६.८ रोख शिल्लक – समीकरणे
- ६.९ पिंगूने मांडलेले समीकरण
- ६.१० सारांश
- ६.११ प्रश्न

६.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर तुम्हास पुढील संकल्पनांचे ज्ञान होईल.

- पैशाची मागणी
- पैशाच्या मागणीचा सनातनपंथीय दृष्टिकोन
- पैशाचा मागणीचा केन्सचा दृष्टिकोन
- मिल्टन फ्रिडमनचा सिध्दांत
- पैशाचे मूल्य व द्रव्यनिधी सिध्दांत

६.१ प्रस्तावना

पैशाच्या स्वरूपाविषयी आणि कार्याविषयी आढळून येणाऱ्या दोन भिन्न कल्पनांवरून “पैशाकरिता मागणी” त्या संकल्पनेचा दोन तऱ्हेने अर्थ लावता येईल. पैशाची दोन महत्वाची कार्ये म्हणजे :-

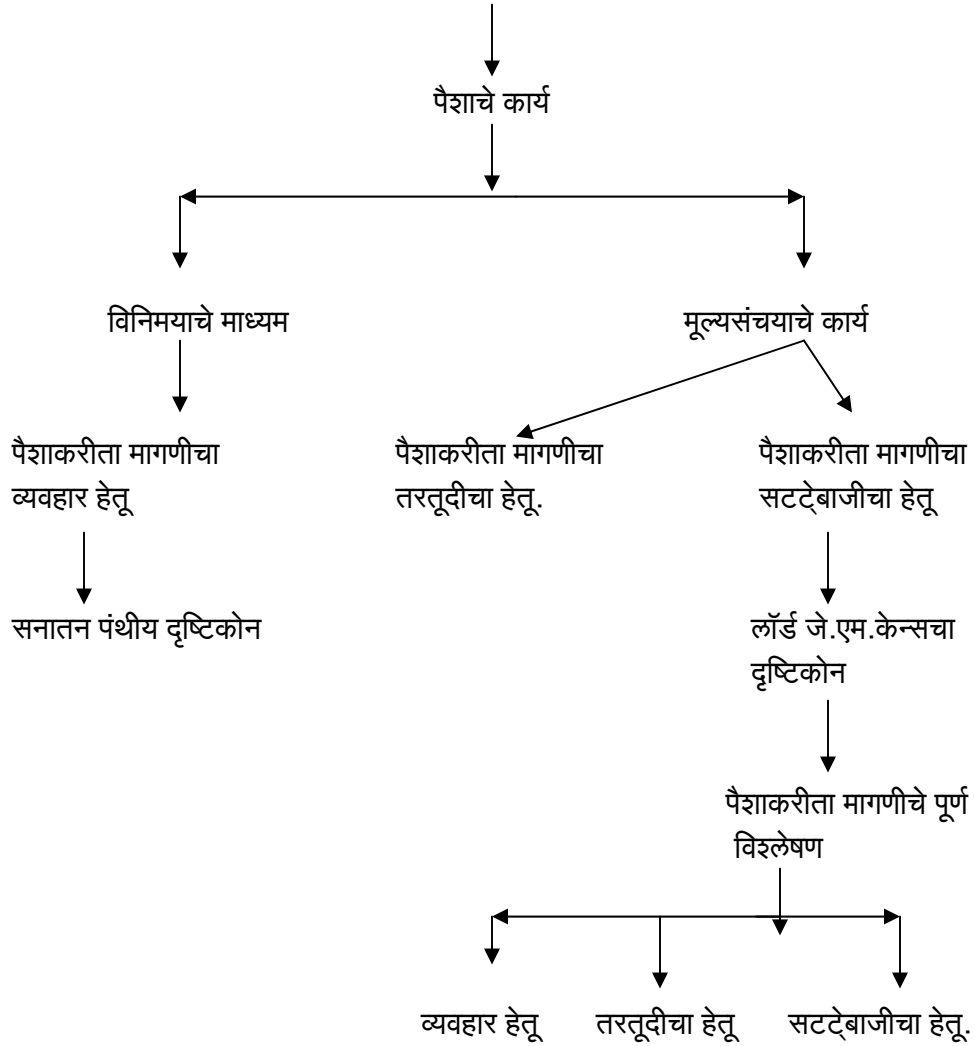
- १) विनिमय माध्यमाचे कार्य.
- २) मूल्यसंचयाचे कार्य.

यानुसार,पैशाकरीता मागणीचे दोन अर्थ संभवतात.

- १) विनिमयमाध्यमाच्या दृष्टिकोनातून पैशाकरीता असणारी मागणी
- २) मूल्यसंचयाच्या दृष्टिकोनातून पैशाकरीता असणारी मागणी.

पहिला दृष्टिकोन सनातन पंथीय अर्थशास्त्रज्ञांचा दृष्टिकोन मानता येईल; दुसरा दृष्टिकोन म्हणजे पैशाकरीता असणाऱ्या मागणीसंबंधीचा आधुनिक दृष्टिकोन होय.

पैशाकरीता असणाऱ्या मागणीचे हेतू.

६.२ पैशाकरीता असणाऱ्या मागणीचा सनातन पंथीय दृष्टिकोन

विनिमय माध्यमावर आधारित “पैशाकरीता मागणी”:- पैशाचे सर्वाधिक महत्वाचे कार्य म्हणजे विनिमय माध्यमाचे कार्य होय असे, सनातनपंथीय अर्थशास्त्रज्ञांचे मत होते. त्यामुळे पैशाकरीता असणारी मागणी केवळ पैशाकरीता नसते. केवळ पैशाकरीता पैसा कोणालाच नको असतो तेव्हा पैशाकरीता असणारी मागणी म्हणजे देवघेवीचे व्यवहार करण्यासाठी आवश्यक

असणाऱ्या पैशाकरीता मागणी होय. एखाद्या कालखंडात वस्तूंच्या आणि सेवांच्या देवघेवीचे किंवा खरेदी-विक्रीचे जे व्यवहार करावयाचे असतात त्यामधून किंवा त्यासाठी पैशाकरीता मागणी निर्माण होते. एखाद्या विशिष्ट कालखंडात ज्या एकूण वस्तूकरीता आणि सेवाकरीता मूल्य द्यावे लागते. त्यावरून पैशाकरीता मागणी ठरत असते. देवघेवीच्या व्यवहारांसाठी लोकांना आवश्यक असणाऱ्या पैशाकरीता मागणी, पैशाचा निधी व पैशाचा भ्रमणवेग यावर अवलंबून राहते. सनातनपंथीय अर्थशास्त्रज्ञांच्या या दृष्टिकोनाला 'पैशाकरीता मागणी' संबंधीचा 'व्यवहार दृष्टिकोन' (Transaction Approach) असे म्हणतात.

अशाप्रकारे पैशाकरीता मागणी वस्तुनिष्ठ घटकांवर अवलंबून असते, असे सनातनपंथीय अर्थशास्त्रज्ञांचे प्रतिपादन आहे. हे वस्तुनिष्ठ घटक म्हणजे : (१) एकूण व्यवहारांची संख्या आणि (२) उत्पादित आणि विक्रेय वस्तूंची संख्या आणि सेवांची एकूण परिमाणे ठरविणारे घटक. त्याच्या मते, पैशाकरीता असणारी मागणी कोणत्याही व्यक्तिनिष्ठ घटकांवर किंवा व्यक्तिनिष्ठ दृष्टिकोनावर अवलंबून नसते. व्यक्तिनिष्ठ गोष्टिपासून ती पूर्णपणे वेगळी असते. अल्प कालखंडात विक्रेयराशी सापेक्षतेने स्थिर असल्याने आणि विक्रेयराशीवर किंवा एकूण व्यवहारांवर पैशाकरीता मागणी आधारलेली असल्याने अल्पकालखंडात पैशाकरीता मागणी स्थिर राहते. असे फिशरचे म्हणणे आहे. म्हणून पैशाकरीता असणाऱ्या मागणीपेक्षाही पैशाच्या पुरवठ्याचाच पैशाच्या मूल्यावर अल्प काळात अधिक प्रभाव पडतो, असा निष्कर्ष सनातनपंथीय अर्थशास्त्रज्ञांनी काढला आहे.

६.३ पैशाच्या मागणीसंबंधीचा लॉर्ड जे.एम.केन्स यांचा दृष्टिकोन

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी पैशाच्या मूल्यसंचयाच्या कार्यावर अधिक भर दिला आहे. पैशाकरीता असणारी मागणी म्हणजे, "रोख पैसा जवळ बाळगण्याकरीता मागणी होय" असे आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांचे मत आहे. पैशासाठी मागणी केवळ तो खर्च करण्याकरीताच असते असे नाही तर मूल्यसंचयाचे एक साधन म्हणूनही पैसा सोयिस्कररीत्या वापरता येतो; आणि शिवाय अशा प्रकारच्या पैशाचे कोणत्याही वेळी इतर प्रकारच्या संपत्तीत रूपांतर करता येते. पैसा अत्यंत प्रवाही स्वरूपाची जिंदगी (Liquid Asset) असल्याने, मूल्य संचयाकरीता पैशाचा वापर करता येतो. त्यामुळे पैसा हा पैशाकरीता किंवा पैसा म्हणून मागितला जातो. या दृष्टिकोनातून विचार करता, पैशाकरीता असणारी मागणी पैशाच्या भ्रमणवेगाच्या व्यस्त प्रमाणात असते. एक तर पैशाकरीता मागणी वाढली असे म्हणता येईल किंवा तीच गोष्ट दुसऱ्या शब्दातही मांडता येईल. पैशाकरीता मागणी वाढणे म्हणजेच दुसऱ्या शब्दात पैशाचा भ्रमणवेग कमी होणे.

सारांश, पैशाकरीता मागणीसंबंधीच्या आधुनिक दृष्टिकोनानुसार विशिष्ट वेळी मूल्यसंचयाचे साधन या दृष्टिने रोकडीकरीता किंवा रोख शिलकीकरीता असणाऱ्या मागणीवर भर दिला जातो. मूल्यसंचय म्हणून इतर एखाद्या प्रकारची जिंदगी आपल्याजवळ राखून ठेवण्यापेक्षा, रोख पैसा जवळ बाळगणे लोक अधिक पसंत का करतात याचे कारण या नवीन विचारसरणीत अगदी उघडपणे दिसून येते. रोख पैसा बाळगण्याच्या इच्छेला केन्सने 'रोकड-पसंती' (Liquidity Preference) असे नाव दिले आहे. पैशाकरीता असणारी मागणी म्हणजे रोकडीकरीता मागणी किंवा 'रोकड-पसंती' होय, असे केन्सचे प्रतिपादन आहे. म्हणूनच

पैशाकरीता मागणीसंबंधीच्या आधुनिक दृष्टिकोनाला 'रोख-शिल्लक दृष्टिकोन' असे म्हटले जाते.

आता येथे असा प्रश्न उपस्थित होतो की, लोक आपल्याजवळ रोख शिल्लक बाळगणे का पसंत करतात ? रोकडीकरीता मागणी असण्याची कारणे कोणती ?

वरील प्रश्नाचे उत्तर व्यक्तिनिष्ठ किंवा मानसिक प्रवृत्तीमध्ये शोधावे लागते. लोक तीन हेतूमुळे आपल्याजवळ रोख रक्कम बाळगण्यास उद्युक्त होतात, असे केन्सचे प्रतिपादन आहे. हे तीन हेतू पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :-

- १) व्यवहार हेतू (Transaction Motive)
- २) तरतूदीचा हेतू (Precautionary Motive)
- ३) सटटेबाजीचा हेतू (Speculative Motive)

१) व्यवहार हेतू (Transaction Motive) :-

विनिमयमाध्यम म्हणून पैशाचा वापर केला जातो. त्यामुळे देशातील विनिमय व्यवहार किंवा व्यापारव्यवहार सुलभतेने पार पाडण्यासाठी लोक पैशाचा वापर करतात आणि मूलभूतदृष्ट्या विचार करता रोख रक्कमेकरीता निर्माण होणारी मागणी या व्यवहार हेतूमुळेच निर्माण होत असते. एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीच्या किंवा संस्थेच्या बाबतीत उत्पन्नप्राप्ती आणि उत्पन्न विनियोग या दोन गोष्टी एकाच क्षणी घडत नसल्यामुळे पैशाकरीता व्यवहारहेतूवर आधारित मागणी निर्माण होते. सर्वसाधारणपणे व्यक्ती जितक्या वारंवार रकमा अदा करीत असते किंवा वेगवेगळ्या प्रकारे रक्कम खर्च करीत असते. तितक्या वेळी किंवा तितक्या वारंवार व्यक्तीला उत्पन्न मिळत नसते. अशाप्रकारे उत्पन्न ठराविक कालखंडानुसार मिळत असताना आणि हे उत्पन्न वस्तू आणि सेवा खरेदी करण्यासाठी एकसारखे खर्च होत असल्यामुळे आपले देवघेवीचे व्यवहार सुरळीतपणे चालू रहावे यासाठी लोकांनी आपल्याजवळ नेहमी काही रक्कम रोख स्वरूपात बाळगणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

सारांश, विनिमयमाध्यमाच्या दृष्टिने पैशाकरीता असणाऱ्या मागणीचा व्यवहार हेतूशी संबंध आहे. विनिमय काळी उत्पन्न विनियोग यांमधील अंतर जोडण्यासाठी किंवा खरेदी आणि उत्पन्न-प्राप्ती यांतील मध्यन्तराच्या काळाची व्यवस्था म्हणून रोख रक्कमेकरीता मागणी असते.

प्रा. ए.सी. एल. डे यांनी असे मत व्यक्त केले आहे की, पैशाकरीता असणाऱ्या मागणीतील महत्वाचा भाग म्हणजे व्यवहार हेतूमुळे निर्माण होणारी मागणी होय. ही मागणी पैशाच्या दोन वैशिष्ट्यांवर आधारलेली असते. (१) सोय आणि (२) निश्चितता पैसा सर्वसामान्य, वहनीय आणि टिकाऊ असल्यामुळे, पैसा वापरण्यात भरपूर सोय असते. पैशाचे मूल्य सापेक्षतेने स्थिर राहत असल्याने निश्चितता हे पैशाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य मानले जाते. म्हणूनच पैसा हे इतर कोणत्याही वस्तूपेक्षा मूल्यसंचयाचे अत्यंत सोयिस्कर आणि निश्चित स्वरूपाचे साधन मानले जाते. त्यामुळे नियमित काळी उत्पन्नप्राप्ती आणि सातत्याने सुरु असलेला खर्च यातील अंतर भरून काढण्यासाठी रोख पैसा बाळगणे लोक पसंत करतात. व्यवहार हेतूने जवळ बाळगलेली रोकड पैशाच्या स्वरूपातील व्यक्तीच्या उत्पन्नात होणाऱ्या बदलाबरोबर कमी अधिक

होते. कारण पैशाच्या स्वरुपातील व्यक्त्याच्या उत्पन्नात होणा-या बदलाच्या प्रमाणात एकुण व्यवहार संख्या बदलते, असे गृहित धरले जाते.

व्यवहार हेतूमुळे निर्माण होणारी पैशाकरिता मागणी उत्पन्नावरून ठरत असुन सापेक्षतेने ती स्थिर राहते. कारण उत्पन्न एकाएकी बदलत नसते. व्याजाच्या दरात होण-या बदलांचा अशा प्रकारच्या पैशाकरिता मागणी वर परिणाम होत नसतो. कारण ही मागणी केवळ उत्पन्न – पातळीवरून ठरत असते . थोडक्यात, व्यवहारतेमूळे निर्माण होणारी पैशाकरिता मागणी व्याजाच्या दराच्या बाबतीत अलवचिक (व्याज –अवलचिक) असते.

२) तरतूदीचा हेतू (Precautionary Motive) :-

आकस्मितकरित्या निर्माण होणाऱ्या अडचणीच्या परिस्थितीतून निभावून जाण्याच्या हेतूने आपल्याजवळ नेहमी काही रोख रक्कम ठेवतात रोकड जवळ बाळगण्याचे हे दूसरे कारण 'तरतूदीचा हेतू' म्हणुन ओळखले जाते. तरतूदीच्या हेतूने लोक स्वतःजवळ जी रोकड बाळगतात त्या रकमेचा मूल्यसंचयाचे कार्य किंवा इतर काही आवश्यक ठरणा-या आणि आकस्मितपणे उदभवणा-या समारंभासाठी किंवा अनपेक्षित अडचणीसाठी तरतूद म्हणून लोक आपल्याजवळ रोकड बाळगतात. भविष्यकाळातील उत्पन्न प्राप्तीसंबंधी किंवा खर्चाबाबतीतील अनिश्चिततेवर रोकडीसाठी ही मागणी अवलंबून राहते. तरतूदीच्या हेतूमुळे निर्माण होणा-या 'पैशाकरिता मागणी' वर उत्पन्न पातळीबाबतीतील अपेक्षांचा आणि अंदाजाचा बराच परिणाम होत असतो. या प्रकाराची रोकड मागणी संभाव्य आणीबाणीच्या स्वरुपावर अवलंबून असते.

तरतूदीसाठी कारणासाठी पैशाकरिता असणारी मागणी उत्पन्न पातळीवर ठरते आणि सापेक्षतेने ती स्थिर राहते. व्यक्त्याचे उत्पन्न अधिक असेल तर ती व्यक्त अनपेक्षित अडचणीकरिता अधिक रोख रक्कम आपल्याजवळ बाळगील याउलट व्यक्त्याचे उत्पन्न कमी असल्यास अडचणीच्या कारणकरिता, अल्प रोकड जवळ ठेवली जाईल. सर्वसाधारणपणे भविष्यकाळातील अडीअडचणी संबंधीचे अंदाज एकाएकी बदलत नसतात. त्यामुळे तरतूदीच्या हेतूमुळे निर्माण होणारी 'पैशाकरिता मागणी' सापेक्षतेने स्थिर राहते.

३) सट्टेबाजीचा हेतू (Precautionary Motive) :-

वर निर्देशिलेल्या दोन हेतूखेरीज सट्टेबाजीच्या हेतूमुळेही लोक आपल्याजवळ रोख रक्कम ठेवतात. सट्टेबाजीचा हेतू भविष्यकाळातील व्याजदाराच्या बाबतीत असणाऱ्या अनिश्चिततेतून निर्माण होतो. पैशाच्या स्वरुपातील गुंतवणूक करण्याची आकर्षक आणि लाभप्रद संधी निर्माण झाल्यास त्यासंधीचा लाभ घेण्यासाठी रोख रकमेची गरज असते. रोकडीकरिता असणारी ही मागणी सट्टेबाजीच्या हेतूमुळे निर्माण होणारी 'पैशाकरिता मागणी' दर्शविते.

सट्टेबाजीच्या हेतूने ठेवलेल्या पैशाच्या मदतीने सट्टेबाजीचे व्यवहार केले जातात. रोख्याच्या खरेदी-विक्री व्यवहारांच्या बाबतीत अंदाजबाजी करुन लोक भांडवली नफा मिळवितात असे केन्सने म्हंटले आहे. इतकेच नव्हे तर वेगवेगळ्या प्रकारच्या जिंदगीच्या किमतीत चढउतार होत असताना त्यातूनही सट्टेबाजी करुन नफा मिळविण्याची प्रवृत्ती दिसते.

सटटेबाजीच्या हेतूमधून निर्माण होणारी पैशाकरीता मागणी व्याजदरावर अवलंबून राहते. रोख रक्कम जवळ बाळगण्यासाठी असलेली या प्रकारची मागणी आणि व्याजदर यांचा व्यस्त संबंध असतो. (स्थिर उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या) रोख्यांच्या किमती उतरतील असा लोकांचा अंदाज असतो. त्यावेळी अधिक प्रमाणात रोख रक्कम जवळ बाळगली जाईल; याउलट व्याजदर कमी होण्याची आणि रोख्यांच्या किमती वाढण्याची शक्यता असते, त्यावेळी आपल्याजवळ अधिक रोखे ठेवण्याची प्रवृत्ती निर्माण होईल. याचा अर्थ सटटेबाजीच्या हेतूने निर्माण होणारी रोख रकमेकरीता असणारी मागणी कमी होईल.

समजा, बाजारातील व्याजदर द.सा.द.शे ३% असला आणि ३% दराच्या सरकारी रोख्यात १,०००/- रुपये गुंतविलेले आहेत. याचा अर्थ गुंतवणूक करणाऱ्या व्यक्तीला दरवर्षी व्याजरूपाने ३० रु. मिळतील. नंतर समजा, बाजारातला व्याजदर ५% झाला आणि त्या व्यक्तीला ते रोखे विकावयाचे असतील तर त्या व्यक्तीला १,०००/- रु. कोणीही देणार नाही. कारण बाजारातील व्याजदर ५% झाल्यामुळे १,०००/-रु. बँकेत ठेवल्यास ५० रु. उत्पन्न मिळू शकेल. त्या व्यक्तीला रोखे विकायचे असतील तर १,०००/- किमतीपेक्षा कमी किमतीत ते रोखे विकले पाहिजेत किंवा ज्या किमतीमुळे ५% व्याजदराने मिळणारे वार्षिक उत्पन्न ३० रु. येत राहिल,इतकी त्याची किंमत ठेवावी लागेल. अशा प्रकारे रोख्यांची किंमत ६०० इतकी राहिल. याचाच अर्थ, व्याजाचा दर ज्यावेळी ३% वरून ५% पर्यंत वाढेल त्यावेळी रोख्यांची किंमत १,०००/- रु. वरून ६०० रु. पर्यंत कमी होईल अशा परिस्थितीत गुंतवणूक करणाऱ्या व्यक्तीला भांडवली तोटा सहन करावा लागेल. म्हणून नजीकच्या भविष्यकाळात व्याजदर वाढण्याची शक्यता असताना आपला पैसा रोख्यात गुंतवून ठेवण्यापासून लोक परावृत्त होतील आणि पैसा साठवून ठेवण्याचा प्रयत्न करतील. परंतु व्याजदर कमी होण्याची शक्यता निर्माण झाल्यास याउलट परिस्थिती निर्माण होईल.

सारांश, सटटेबाजीच्या हेतूमुळे निर्माण होणारी पैशाकरीता मागणी व्याजदरावर अवलंबून राहते. ही मागणी व्याजदराच्या संदर्भात लवचिक (व्याज-लवचिक) असते. व्याजदर सर्वोच्च पातळीवर असताना ही मागणी किमान राहते आणि व्याजदर अती अल्प असताना ही मागणी 'अतृप्त' राहते.

सटटेबाजीच्या हेतूमुळे निर्माण होणारी पैशाकरीता मागणी उत्पन्न ठरविते. उत्पन्न मिळविण्याच्या हेतूनेच ही रोख रक्कम जवळ बाळगली जाते, म्हणूनच व्याजदर वाढण्याची अपेक्षा असल्यास लोक आपल्याजवळ अधिक रोख रक्कम ठेवतात. भविष्यकाळात व्याजदर वाढून आपल्याला अधिक उत्पन्न मिळविता यावे, असा त्यामागे विचार असतो. पैशाकरीता असणारी या प्रकारची मागणी सटटेबाजीवर आणि अंदाजबाजीवर अवलंबून असल्याने ती अंत्यत संवदेनक्षम आणि व्याजदराबाबतीत लवचिक (व्याज-लवचिक) राहते.

सारांश, पैशाकरीता असणारी मागणी तीन हेतूवर अवलंबून राहते : (१) व्यवहार हेतू (Transaction Motive) (२) तरतूदीचा हेतू (Precautionary Motive) (३) सटटेबाजीचा हेतू (Speculative Motive). यापैकी व्यवहार हेतूमुळे आणि तरतूदीच्या हेतूमुळे निर्माण होणारी पैशाकरीता मागणी व्यक्तीच्या किंवा संस्थांच्या उत्पन्नपातळीवरून ठरत असते, आणि ही मागणी व्याजदराच्या बाबतीत बरीचशी अलवचिक (व्याज-अलवचिक) आणि सापेक्षतेने स्थिर स्वरूपाची असते. याउलट, सटटेबाजीच्या हेतूमुळे निर्माण होणारी पैशाकरीता मागणी व्याजदराच्या बाबतीत

लवचिक (व्याज-लवचिक) असते आणि ही मागणी उत्पन्नपातळी ठरविते. पैशाकरीता असणारी या प्रकारची मागणी अत्यंत संवेदनक्षम राहते.

आपली प्रगती तपासा

१. पैशाची दोन महत्त्वाची कार्ये कोणती ?
२. सनातन पंथीय अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते पैशाच्या मागणीचे वस्तुनिष्ठ घटक कोणते ?
३. केन्सच्या मते पैशाच्या मागणीचे कोणते मुख्य हेतू आहेत ?

६.४ पैशाकरीता असणाऱ्या मागणीचा मिल्टन फ्रिडमन हयांचा दृष्टिकोन

पैशाकरीता केला जाणाऱ्या मागणीचा फल हे समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचे सर्वात महत्त्वाचे स्थिर फल आहे, असा मिल्टन फ्रिडमन यांना विश्वास होता. पैशाकरीता केली जाणारी मागणी ही कोणत्याही इतर वित्तीय वा वस्तुरूप जिंदगी करीता केल्या जाणाऱ्या मागणी सारखीच असते, असे त्याचे म्हणणे होते. मिल्टन फ्रिडमनच्या मते, पैसा ही एक अशा प्रकारची जिंदगी आहे की ज्यामध्ये संपत्तीधारक आपल्यापैकी काही संपत्ती पैशात ठेवतात. वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन करण्याच्या हेतूने अन्य उत्पादनांच्या सोबत वापरली जाणारी भांडवली वस्तू वा एक उत्पादन घटक म्हणून व्यवसाय संस्था पैशाकडे पाहतात. आपल्याला आवश्यक त्या वस्तू आणि सेवा खरेदी करण्यासाठी उपयोगी ठरेल म्हणून समाजातील लोक पैसा स्वतःजवळ ठेवतात. फ्रिडमनच्या मते, पैशाकरीता केली जाणारी मागणी हे भांडवली जिंदगीकरीता केल्या जाणाऱ्या सर्वसाधारण सिध्दांताचे उपयोजन असते. त्याच्या मते पैशाकडून केवळ ज्या सेवा दिल्या जातात त्यासाठी केवळ पैशाकरीता मागणी केली जाते. अन्यथा पैसा स्वतःच्या ताब्यात ठेवण्यामागे कोणतेही इतर विशिष्ट हेतू नसतात.

पैशाकरीता केल्या जाणाऱ्या मागणीचे मूलभूत निर्धारक घटक शोधण्यासाठी फ्रिडमनने पैसा ताब्यात ठेवणाऱ्या लोकांचे दोन गटात वर्गीकरण केले आहे.

- १) अंतिम संपत्तीधारक (२) व्यवसाय संस्था

अंतिम संपत्तीधारक पैशाकडे संपत्तीधारक करण्याच्या पाच व्यापक मार्गांपैकी एक म्हणून पाहतात. (१) पैसा, (२) बॉन्ड्स, (३) समभाग, (४) दृश्य व कारक वस्तू, (५) मानवी संपत्ती असे पाच मार्ग होत. यातील प्रत्येक जिंदगीची इतरापेक्षा वेगळी अशी खास वैशिष्ट्ये आहेत आणि प्रत्येक जिंदगी पैशात वा वस्तुरूपात काही तरी परतावा देत असते.

पैसा सर्वसाधारणपणे सोय, सुरक्षितता इत्यादी वास्तव रूपात परतावा देतो. कधीतरी पैसा पैशाच्या रूपातच परतावा देतो. उदाहरणार्थ, व्यापारी बँकाच्या बचत ठेवीवर मिळणारे व्याज, तथापि पैशाचा वास्तव परतावा हा किंमत पातळीवर झालेल्या बदलावर अवलंबून असतो. जेव्हा सर्वसाधारण किंमत पातळी कमी होते. तेव्हा पैशाचे मूल्य वाढते आणि त्यामुळे वास्तवरूपात भांडवल गुंतवणुकीवर वाढावा मिळायला लागतो. त्यांच्या मते हा भांडवलावर लाभ (Capital Gain) पैशाच्या रूपात मिळणाऱ्या परताव्यांमध्ये समाविष्ट करण्यात यावा याउलट जेव्हा सर्वसाधारण किंमत पातळी वाढून भाववाढतिरेकाची परिस्थिती येते तेव्हा पैशाचे मूल्य कमी होते आणि म्हणून वास्तवरूपात भांडवली तोटा असा भांडवली तोटा पैशाच्या परताव्यातून वजा करण्यात यावा.

लोक आपल्याजवळील संपत्तीचे धारण बॉन्ड सारख्या आणखी एका जिंदगीतील गुंतवणुकीद्वारे करतात. बॉन्ड्समध्ये केलेल्या गुंतवणुकीवर लोकांना स्थिर व्याजदराने उत्पन्न मिळत राहते. गुंतवणुकदारांच्या दृष्टिने हे पैशातील स्थिर उत्पन्न असते. किंमत पातळीत झालेले बदल आणि त्यामुळे बॉन्ड्सवर दिल्या जाणाऱ्या व्याजदरात होणारे बदल हे बॉन्ड्स मध्ये केलेल्या गुंतवणुकीवर मिळणाऱ्या वास्तव उत्पन्नावर परिणाम करीत असतात.

कंपन्यांच्या भागांमध्ये गुंतवणूक करणे हा एक संपत्ती धारण करण्याचा मार्ग होय. भाग रूपात असलेली जिंदगी हा कायमस्वरूपी व सतत उत्पन्न देणारा एक मार्ग होय.

भांडवली वस्तूंचा साठा अथवा सेवनीय टिकाऊ वस्तूंचा साठा करणे हा लोकांकडून संपत्ती धारण करण्याचा चौथा मार्ग होय. फ्रिडमनच्या मते अशा प्रकारच्या वस्तूंच्या साठ्यावर वास्तव रूपात उत्पन्न मिळत राहते. जे पैसारूपी व्याज दरात व्यक्त करून मोजता येऊ शकत नाही, तथापि या साठ्यावर मिळणाऱ्या पैशातील परताव्याचा दर हा किंमत पातळीत होणाऱ्या बदलाच्या दराकडून प्रभावित होत असतो.

फ्रिडमनच्या मते, समाजात एकूण संपत्ती ही मानवी स्वरूपातील संपत्ती आणि मानवेतेवर संपत्तीने (मानवी संपत्ती नसलेल्या संपत्तीने) बनलेली असते. मानवी रूपातील संपत्तीचे मानवेतर संपत्तीत रूपांतर होणे अथवा मानवेतर संपत्तीचे मानवीरूप संपत्तीत रूपांतर होणे ह्यावर काही संस्थात्मक मर्यादा पडत असल्यामुळे मानवरूपी संपत्ती मोजणे अवघड जाते. या मर्यादा बाजारातील किमतीच्या स्वरूपात अथवा बाजारातील परताव्याच्या दराच्या स्वरूपात मोजता येऊ शकत नाहीत. तथापि, मानवेतर संपत्तीला मानवी संपत्तीचा पर्याय करणे अथवा या उलट करणे शक्य असते. फ्रिडमनने मानवेतर संपत्तीचे मानवीरूपी संपत्तीच्या गुणोत्तराला अथवा संपत्तीचे उत्पन्नाशी असलेल्या गुणोत्तराला W ह्या मुळाक्षराने संबोधले आहे. कायम स्वरूपातील उत्पन्नाच्या पातळीला (X) ह्या मुळाक्षराने संबोधले आहे.

फ्रिडमनचे पैशात व्यक्त केलेले पैशाचे मागणी फल खाली फल संबंधाच्या साहाय्याने दाखविता येईल.

$$\triangle P$$

$$Md = F(w, h, r, m, rb, re, p, p, u)$$

पैशात व्यक्त केलेल्या पैशाकरीता केलेल्या मागणीला किंमत पातळीने भागल्यास वास्तव शिलकी पैसा मिळतो. तो खालील फल संबंधाच्या द्वारा दाखविला आहे.

$$\frac{\Delta P}{P} = F(w, h, r_m, r_b, r_e, p, u)$$

वरील फलन संबंधातील चलांचा अर्थ पुढील प्रमाणे सांगता येईल म्हणजे पैशात व्यक्त केलेली पैशाकरीता मागणी

M_d म्हणजे वास्तव शिलकी पैशाकरीता केलेली मागणी

P

W म्हणजे समाजातील व्यक्तीची एकूण संपत्ती

h म्हणजे लोकांनी लोकाजवळील असलेल्या एकूण संपत्तीतील मानवरूपी संपत्तीचे प्रमाण

r_m म्हणजे पैशावरील व्याज किंवा परताव्याचा दर

r_b म्हणजे बॉन्ड्सच्या गुंतवणुकीवर मिळणारा व्याजाचा दर

r_e म्हणजे कंपन्यांच्या समभागातील गुंतवणुकीवर मिळणाऱ्या परताव्याचा दर (लाभांश)

p म्हणजे किंमत पातळी

$\frac{\Delta P}{P}$ म्हणजे किंमत पातळीवरील बदल अथवा भाववाढीतीरेकाचा दर

P

u म्हणजे संस्थात्मक घटक

फ्रिडमनचे पैशाकरीता केल्या जाणाऱ्या मागणी फलाचे सोपे स्पष्टीकरण

संपत्तीच्या मुल्याची (w) विश्वासार्ह आधार सामुग्री उपलब्ध नसणे ही फ्रिडमनच्या पैशाकरीता केल्या जाणाऱ्या मागणीच्या फलाला भेडसवणारी मुख्य समस्या आहे. त्यामुळे प्रत्यक्ष व्यवहारात पैशाकरीता केल्या जाणाऱ्या मागणीची मोजदाद करणे अवघड होते. ही समस्या दूर करण्यासाठी फ्रिडमनने संपत्तीला पर्याय म्हणून कायम उत्पन्न (yp) हे चलन सुचविले. असे बदल केल्यानंतर आपल्याला फ्रिडमनचे सोप्या स्वरूपातील पैशाच्या मागणीचा चलसंबंध दाखवता येईल.

$$\frac{\Delta P}{P} = f(yp, h, r_m, r_b, r_e, p, u)$$

वरील समीकरणानुसार जर आपण काही गोष्टी ग्रहीत धरल्या उदाहरणार्थ किमतीमध्ये बदल होत नाही असा अंदाज व्यक्त केल्यास h आणि u सारखे संस्थापक घटक अल्पकाळात स्थिर असतात आणि वरील फल संबंधातील तीन व्याजदर एकत्र करून एक व्याजदर केल्यास फ्रिडमनचे सोप्या रूपातील पैशाकरीता केल्या जाणाऱ्या मागणीचा फल संबंध पुढीलप्रमाणे दाखवता येईल.

$$M_d = f(yp, r)$$

जेव्हा फ्रिडमनच्या पैशाच्या मागणीच्या फलसंबंधाची तुलना जे एम.केन्सच्या पैशाच्या मागणीच्या फलसंबंधाशी केली जाते. तेव्हा असे दिसून येते की, दोन्ही फलसंबंध सारखे आहेत. परंतु या दोन फल संबंधात तीन प्रमुख मुख्य फरक आहेत ते असे

- १) केन्सच्या पैशाच्या दृष्टिकोनात चालू उत्पन्नावर भर दिला आहे तर फ्रिडमनच्या दृष्टिकोनात संपत्तीवर भर दिला आहे.
- २) फ्रिडमनच्या दृष्टिकोनात कोणत्याही अस्थिर घटकाचा समावेश होत नाही तर केन्सच्या दृष्टिकोनातून पैशाची सटटेबाजीच्या हेतूकारक मागणी या अस्थिर घटकाचा समावेश आहे.
- ३) फ्रिडमनच्या दृष्टिकोनात कोणा एका विशिष्ट व्याजदराला पैशाकरता केल्या जाणाऱ्या मागणीची व्याजदराच्या संदर्भात लवचिकता अमर्यात होईल असे केव्हाही सुचविले नाही. दुसऱ्या शब्दात त्याच्या दृष्टिकोनात पैशाच्या रोखतेचा सापळा होण्याची शक्यता वर्तविली गेलेली नाही.

६.५ पैशाचे मूल्य

पैसा ही वस्तू ज्या पदार्थापासून बनविलेली असते त्या पदार्थाच्या दृष्टिने पैशाचा विचार केल्यास पैसा मूल्यहीन असू शकतो; उदाहरणार्थ, शंभर रुपयांची एक नोट म्हणजे कागदाचा एक विशिष्ट तुकडा असे मानल्यास, त्या नोटेला काहीच मूल्य राहत नाही, पण रक्कम अदा करण्याचे एक साधन या दृष्टिने या नोटेमध्ये सर्वमान्यता असल्याने त्या शंभर रुपयांच्या नोटेला मूल्य प्राप्त होते. ज्या व्यक्तीजवळ पैसा असतो त्या व्यक्तीच्या दृष्टीने पैशामध्ये उपयोगिता असते. याचे कारण असे की त्या पैशाच्या सहाय्याने त्याला अन्य वस्तू व सेवा खरेदी करता येतात. अशा रीतीने पैशाचे मूल्य व्युत्पन्न (derivative) स्वरूपाचे असते. “पैशाच्या विनिमय मूल्यातून प्राप्त होणारी उपयोगिता, म्हणजेच पैसा ज्या वस्तू खरेदी करू शकतो त्या वस्तूपासून प्राप्त होणारी उपयोगिता अपवाद म्हणून वगळता, पैशामध्ये केवळ पैसा म्हणून उपयोगिता नसते” असे केन्सने म्हटले आहे.

अपवाद म्हणून वगळता, पैशामध्ये केवळ पैसा म्हणून उपयोगिता नसते” असे केन्सने म्हटले आहे.

रॉबर्टसनच्या मते पैशाचे मूल्य म्हणजे “पैशाच्या एका परिमाणाच्या मोबदल्यात वस्तूची जी नगसंख्या दिली जाईल ती नगसंख्या, असा आपण अर्थ करतो.

द्रव्याधिष्ठीत अर्थव्यवस्थेत प्रत्येक वस्तूचे विनिमयमूल्य, पैशात व्यक्त केल्या जाणाऱ्या त्या वस्तूच्या किमतीने सामान्यपणे मोजले जाते. पण पैशाचे मूल्य पैशाच्याच स्वरूपात मोजणे संयुक्तिक ठरणार नाही. एक रुपया हा उघडपणे एक रुपयाइतका असतो.

६.६ पैशाच्या मूल्यातील बदल व द्रव्यनिधी सिध्दांत :-

पैशाच्या मूल्यात म्हणजेच सर्वसाधारण किंमतपातळीत कोणत्या कारणांमुळे बदल घडून येतात? द्रव्यनिधी सिध्दांताने याप्रश्नाचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे. किंमत पातळी

पैशाच्या संख्येत होणाऱ्या बदलाच्या प्रमाणात बदलते. म्हणजेच पैशाचे मूल्य पैशाच्या एकूण संख्येवर म्हणजेच एकूण द्रव्यनिधीवर अवलंबून असते असे द्रव्यनिधी सिध्दांताचे प्रतिपादन आहे. द्रव्यनिधी सिध्दांतानुसार पैशाचे मूल्य पैशाचे मूल्य पैशाच्या संख्येत होणाऱ्या बदलांच्या व्यस्त प्रमाणात असते. एकूण द्रव्यनिधी किंवा एकूण पैशाची संख्या दुप्पट केली गेल्यास अर्थव्यवस्थेतील किंमतमानही दुप्पट होईल आणि पैशाचे मूल्य १/२ होईल; त्याचप्रमाणे पैशाची एकूण संख्या १/२ पट केली गेली तर वस्तूंची किंमतपातळीही १/२ पट होईल म्हणजेच पैशाचे मूल्य २ पट होईल. अशा प्रकारे पैशाची एकूण संख्या आणि पैशाचे मूल्य या दोहोंमध्ये निश्चित प्रत्यक्ष प्रमाणशीर आणि फलनात्मक संबंध (Functional Relationship) असतो. असे द्रव्यनिधी सिध्दांताचे प्रतिपादन आहे.

द्रव्यनिधी सिध्दांताची वरीलप्रमाणे अत्यंत सोप्या व साध्या भाषेतील मांडणी रिकार्डो, जे.एस.मिल यांसारख्या अर्थशास्त्रज्ञांच्या लिखाणातून आढळून येते. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपसून हा सिध्दांत सुधारीत स्वरूपात मांडला जाऊ लागला व नवीन मांडणीनुसार या सिध्दांताचे विश्लेषण निधीसमीकरणाच्या (Quantity Equation) सहाय्याने दिले जाऊ लागले.

द्रव्यनिधी :- सिध्दांताची मांडणी पुढील दोन दृष्टिकोनातून केली जाते हे दोन दृष्टिकोन म्हणजे.

- १) व्यवहार दृष्टिकोन (The Transactions Approach)
- २) रोख शिल्लक दृष्टिकोन (The Cash Balance Approach)

१) व्यवहार दृष्टिकोन आणि विनिमय समीकरण :-

फिशरचे समीकरण :- सन १९११ साली आयर्विंग फिशरने The Purchasing Power of Money हा ग्रंथ प्रसिध्द केला. या ग्रंथात त्याने द्रव्यनिधी-सिध्दांताची मांडणी सुधारीत स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थव्यवस्थेतील सर्वसाधारण किंमतमान कोणत्या घटकांनुसार ठरते हे स्पष्ट करण्यासाठी फिशरने पुढील समीकरण मांडले –

$$MV = PT$$

$$\text{म्हणजेच, } P = \frac{MV}{T}$$

वरील समीकरणातील निरनिराळ्या संज्ञांचा अर्थ खाली स्पष्ट केला आहे.

M म्हणजे पैशाची एकूण संख्या

V म्हणजे पैशाचा भ्रमणवेग, म्हणजे एखाद्या विशिष्ट कालखंडात वस्तू आणि सेवा खरेदी करण्याकरीता पैशाचे प्रत्येक परिमाण किती वेळा वापरले जाते ती संख्या. अशा प्रकारे M आणि V यांच्या गुणाकारावरून, म्हणजेच MV वरून अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या एकूण पुरवठ्याची कल्पना येते.

P म्हणजे सर्वसाधारण किंमतमान, याचाच अर्थ वस्तूंच्या आणि सेवांच्या परिमाणाची सरासरी किंमत.

T म्हणजे विकल्या जाणाऱ्या आणि खरेदी केल्या जाणाऱ्या वस्तूंची आणि सेवांची संख्या म्हणजेच अर्थव्यवस्थेतील एकूण व्यवहारांची संख्या म्हणून P आणि T यांच्या गुणाकारावरून, म्हणजेच PT वरून अर्थव्यवस्थेतील एखाद्या विशिष्ट कालखंडातील एकूण व्यवहारांचे पैशातील एकूण मूल्य समजते – $MV = PT$

म्हणून या समीकरणाला 'रोकड व्यवहार समीकरण' (The Cash Transaction Equation) म्हंटले जाते. वरील समीकरणातील V आणि T कायम आहेत असे मानल्यास, फिशरच्या मते पैशाची एकूण संख्या (M) आणि किंमतपातळी (P) या दोहोंमध्ये समप्रमाण संबंध असतो.

वरील समीकरणात फक्त सरकारी चलनाच्या स्वरूपातील म्हणजेच विधिसिध्द पैसा लक्षात घेतला आहे. परंतु आपण यापूर्वी पाहिल्याप्रमाणे, आधुनिक अर्थव्यवस्थेत विधिसिध्द पैशाखेरीज बँकनिर्मित पतपैशाचाही फार मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो. म्हणून फिशरने व्यापारी बँकाकडून निर्माण केल्या जाणाऱ्या पतपैशाचा अर्थव्यवस्थेतील एकूण पैशाच्या संख्येत समावेश केला.

फिशरने M हे अक्षर बँकनिर्मित पतपैशाकरीता वापरले आहे आणि V हे अक्षर पतपैशाच्या भ्रमणवेगासाठी वापरले आहे. अशा प्रकारे फिशरने विस्तृत स्वरूपातील विनिमय-समीकरण पुढीलप्रमाणे मांडले -

$$MV + MV = PT$$

$$\text{म्हणजेच, } P = \frac{MV}{T} + \frac{MV}{T}$$

किंमतपातळी (म्हणजेच पैशाचे मूल्य) फक्त पैशाच्या संखेवरच (म्हणजेच विधिसिध्द चलन + व्यापारी बँकनिर्मित पैसा) अवलंबून असते असे फिशरचे प्रतिपादन आहे.

अशा प्रकारे फिशरच्या मते, विनिमय समीकरण म्हणजे सर्वसाधारण किंमतपातळी आणि पैशाची एकूण संख्या (म्हणजेच द्रव्यनिधी) या दोहोंमध्ये सहसंबंध स्पष्ट करण्यासाठी उपयुक्त असणाऱ्या विश्लेषणाचे एक महत्वाचे साधन होय.

द्रव्यनिधी – सिध्दांतासंबंधी निष्कर्षात्मक अभिप्राय – सर्वसाधारण किंमत पातळीत ज्या निरनिराळ्या प्रक्रियाद्वारा बदल घडून येत असतात त्या प्रक्रियांचे समाधानकारक आणि पुरेसे स्पष्टीकरण द्रव्यनिधी-सिध्दांतातून मिळत नाही. म्हणून द्रव्यनिधी-सिध्दांताची उपयुक्तता कमी होते. तरी पण पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ झाल्यामुळे किंमत वाढीची प्रवृत्ती दिसू लागते. या गृहितच्या आधारावर बँक रेट, सरकारी रोख्यांची खरेदी-विक्री इत्यादी पतनियमनाची साधने अद्यापही वापरली जात आहेत. या दृष्टिने विचार करता द्रव्यनिधी-सिध्दांत महत्वाचा ठरतो.

अलीकडील काळातील द्रव्यविषयक विश्लेषणात मात्र द्रव्यनिधी सिध्दांताला विशेष महत्त्व दिले जात नसल्याचे आढळून येते. आर्थिक विश्लेषणाचे आणि धोरण निश्चितीचे महत्वाचे साधन या दृष्टिने तो सिध्दांत विशेष उपयुक्त मानला जात नाही. एकूण पैशाची संख्या आणि किंमत पातळी यासंबंधी काही अत्यंत ढोबळ विचार व्यक्त करण्याचे एक अत्यंत साधे आणि सोपे साधन या दृष्टिने मात्र द्रव्यनिधी-सिध्दांताला थोडे फार महत्त्व आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. फरक स्पष्ट करा. फ्रिडमनची पैशाच्या मागणीचा फलसंबंध व केन्सचा पैशाच्या मागणीचा फलसंबंध.
 २. पैशाचे मूल्य म्हणजे काय ?
 ३. द्रव्यनिधी सिध्दांताचे दोन दृष्टीकोन सांगा.
-
-
-
-
-

६.७ रोख शिल्लक दृष्टिकोन – केंब्रीज समीकरणे (Cash Balances Approach Cambridge Equations)

पैशाचे मूल्य कसे ठरते हे स्पष्ट करणाऱ्या निधी-सिध्दांताकडे पाहण्याचा व्यवहार दृष्टिकोन (Transaction Approach) पैशाच्या विनिमय-माध्यमाच्या कार्यावर आधारलेले आहे. यासंबंधीचे विश्लेषण आपण आतापर्यंत केले आहे. फिशर या अमेरिकेतील अर्थशास्त्रज्ञाने केलेल्या विनिमय-समीकरणामुळे पैशाच्या मूल्यांसंबंधीचे विनिमय-समीकरण अमेरिकेत फार लोकप्रिय झाले. पण त्याच सुमारास इंग्लंडमध्ये काहीसा वेगळा दृष्टिकोन मांडण्याचा प्रयत्न सुरु झाला. विशेषतः डॉ. मार्शल, पिगू, रॉबर्टसन आणि केन्स या केंब्रीज अर्थशास्त्रज्ञांनी रोख शिल्लक किंवा रोकड शिल्लक (Cash Balance) दृष्टिकोनातून पैशाच्या मूल्याकडे पाहण्याचा प्रयत्न केला. या नव्या कार्यावर विशेष भर देण्यात आला. रोख शिल्लक-दृष्टिकोनावर आधारलेल्या द्रव्यनिधी-सिध्दांतानुसार पैशाचे मूल्य पैशाकरीता असणारी मागणी पैशाचा पुरवठा या दोन घटकांवर अवलंबून राहते. पैशाकरीता असणारी मागणी आणि पैशाचा पुरवठा ज्यावेळी समान होतात त्या पातळीवरून त्या वेळचे पैशाचे मूल्य ठरते आणि पैशाच्या मूल्यात कालानुक्रमे होणारे बदल पैशाकरीता असणाऱ्या मागणीत आणि पैशाच्या पुरवठ्यात किंवा त्या दोहोमध्ये होणाऱ्या बदलांमुळे घडून येत असतात. हे द्रव्यनिधी-सिध्दांताच्या रोख शिल्लक दृष्टिकोनातून म्हणजेच केंब्रीज दृष्टिकोनातून केल्या जाणाऱ्या विश्लेषणाचे सार होय. आयर्विंग फिशरने एखाद्या 'कालखंडातील' पैशाचा एकूण पुरवठा आणि व्यवहारहेतूसाठी म्हणजेच विनिमय माध्यमाच्या कार्यासाठी पैशाकरीता मागणी लक्षात घेतली. याउलट रोख शिल्लक-दृष्टिकोनाने एखाद्या 'विशिष्टवेळी' असलेली पैशाकरीता मागणी आणि पैशाचा पुरवठा लक्षात घेतला आहे. केंब्रीज अर्थशास्त्रज्ञांच्या मतानुसार पैशाचा पुरवठा म्हणजे एखाद्या विशिष्ट कालखंडातील पैशाचा 'प्रवाह' नव्हे तर एखाद्या विशिष्ट वेळी असलेला पैशाचा 'साठा' होय. त्यामुळे पैशाच्या भ्रमणवेगाच्या संकल्पनेला रोख शिल्लक-समीकरणात महत्त्व नाही. पैसा विनिमय माध्यमाचे कार्य करतो म्हणून पैशाकरीता मागणी असते, असे फिशरने मानले. तथापि, केंब्रीज अर्थशास्त्रज्ञांनी पैशाच्या मूल्यसंचयाच्या कार्यावर भर दिल्याने त्यांचे मत फिशरच्या दृष्टिकोनापेक्षा बरेच वेगळे आहे. केंब्रीज संप्रदायाच्या मते, मूल्यसंचयासाठी आपल्याजवळ पैसा शिल्लक ठेवता यावा यासाठी

लोकांकडून पैशाकरीता मागणी असते. समाजाची पैशाकरीता असलेली एकूण मागणी म्हणजे एखाद्या विशिष्ट वेळी सर्व व्यक्तीजवळ शिल्लक ठेवली गेलेली रोख रक्कम शिल्लक ठेवतात. वस्तूंची व सेवांची खरेदी करेपर्यंत वास्तव साधन-सामग्रीवरील हक्काच्या स्वरूपात असलेली खरेदीशक्ती (म्हणजेच रोख रक्कम) लोक आपल्याजवळ ठेवतात. केंब्रीज अर्थशास्त्रज्ञांनी रोकड (शिल्लक) जवळ बाळगण्यामागील फक्त व्यवहार आणि तरतुदीचे हेतू लक्षात घेतले होते हे लक्षात ठेवले पाहिजे. सटटेबाजीच्या हेतूमुळे पैशाकरीता निर्माण होणारी मागणी, रोख शिल्लक दृष्टिकोनाने (Cash Balance Approach) लक्षात घेतलेली नाही.

व्यवहार हेतूमुळे आणि तरतुदीच्या हेतूमुळे निर्माण होणारी पैशाकरीता मागणी किंवा रोख रक्कमेकरीता असणारी मागणी राष्ट्रीय वास्तव उत्पन्नाच्या काही प्रमाणात असते. राष्ट्रीय वार्षिक वास्तव उत्पन्नाचे हे प्रमाण रोख रकमेच्या स्वरूपात आपल्याजवळ बाळगण्याची लोकांची इच्छा असते. या मूलभूत विचारांवर 'रोख शिल्लक-सिध्दांत' आधारलेला आहे.

समाजाकडून रोख रक्कम शिल्लक बाळगण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या एकंदर मागणीच्या संदर्भात पैशाच्या पुरवठ्यावरून किंमत पातळी (पैशाचे मूल्य) ठरते. व्यवहार दृष्टिकोनातून केलेल्या विश्लेषणाच्या धर्तीवरच पैशाच्या पुरवठ्याबाबत केंब्रीज अर्थशास्त्रज्ञांनी आपले विचार मांडले आहेत. यामध्ये देशातील पैसा आणि चेकच्या सहाय्याने काढून घेता येण्याजोग्या बचत आणि चालू ठेवी याचा समावेश होतो.

पैशाच्या स्वरूपात कोणत्याही विशिष्ट वेळी किती खरेदीशक्ती आपल्याजवळ शिल्लक ठेवावयाची हे लोकांकडून ठरविले जाते. पैशाच्या पुरवठा कायम आहे असे गृहित धरल्यास, पैशाचे मूल्य (म्हणजेच किंमत पातळी) समाजाकडून रोख रक्कमेकरीता असणाऱ्या मागणीत होणाऱ्या बदलांवर अवलंबून राहते. पैशाकरीता मागणी वाढणे म्हणजे वस्तू आणि सेवांकरीता मागणी कमी होणे होय. कारण वस्तू आणि सेवांवरील खर्च कमी करूनच लोक आपल्याजवळ अधिक रोख रक्कम शिल्लक ठेवतात. परिणामतः किंमत पातळीत घट घडून येईल आणि पैशाचे मूल्य वाढेल. या उलट, रोख रक्कम म्हणून जवळ बाळगण्यासाठी असलेली पैशाकरीता मागणी कमी झाली तर वस्तू आणि सेवांवर केला जाणारा खर्च वाढून किंमत-पातळी वाढेल आणि म्हणून पैशाचे मूल्य कमी होईल.

पैशाचा पुरवठा आणि पैशाकरीता मागणी यांमधील वरील प्रकारचा संबंध स्पष्ट करण्यासाठी रोख शिल्लक-दृष्टिकोनाचा पुरस्कार करणाऱ्या मार्शल, पिगू, रॉबर्टसन आणि केन्स या अर्थशास्त्रज्ञांनी रोख शिल्लक-समीकरणे मांडली आहेत. केंब्रीज अर्थशास्त्रज्ञांनी मांडलेली ही समीकरणे 'केंब्रीज समीकरणे' म्हणून ओळखली जातात.

६.८ रोख शिल्लक - समीकरणे

विनिमय समीकरणप्रमाणे रोख शिल्लक-समीकरणे ही 'नित्यसमा' (identities) किंवा 'व्याख्यात्मक' समीकरणे (Definitional Equations) आहेत.

डॉ. मार्शलने मांडलेले समीकरण :-

केंब्रीज अर्थशास्त्रज्ञांपैकी सर्वप्रथम डॉ. मार्शलने रोख शिल्लक दृष्टिकोनातून पैशाच्या मूल्यांसंबंधी विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. मार्शलने समीकरण पुढीलप्रमाणे आहे.

$$m = k.y$$

किंवा $p = r.v.$

वरील समीकरणात

$M = p =$ द्रव्यसंख्या किंवा एकूण पैसा (सरकारी चलन + बँकाजवळील ठेवी)

$K = r =$ रोख पैशाच्या स्वरूपात वास्तव उत्पन्नापैकी जे प्रमाण लोक आपल्याजवळ शिल्लक ठेवू इच्छितात ते प्रमाण

$V = p =$ एकूण वास्तव उत्पन्न.

यावरून पैशाची खरेदीशक्ती किंवा पैशाचे मूल्य पुढील समीकरणाच्या भाषेत मांडता येईल.

$$P = \frac{ky}{M}$$

डॉ. मार्शलच्या मतानुसार, पैशाचा पुरवठा कायम ठेवला तरी स्वतःजवळ रोख रक्कम ठेवण्याची लोकांची इच्छा किंवा प्रवृत्ती एकदम किंवा वेगाने बदलली तर त्यांचा वस्तूंच्या किंमतीवर फार मोठा परिणाम होईल. पैशाच्या पुरवठ्यातील बदलांप्रमाणेच लोकांच्या प्रवृत्तीत किंवा अपेक्षांमध्ये होणारे बदलही लक्षात घेणे आवश्यक ठरते. याचा अर्थ, पैशाच्या एकूण संख्येपेक्षा (M पेक्षा) वास्तव उत्पन्नातील जे प्रमाण रोख पैशाच्या स्वरूपात लोक आपल्याजवळ मूल्यसंचयाच्या हेतून शिल्लक ठेवू इच्छितात, ते प्रमाण (K) अधिक महत्वाचे ठरते.

आपली प्रगती तपासा

- केंब्रीज समीकरण स्पष्ट करा.
- रोख शिल्लक समीकरण स्पष्ट करा.

६.९ पिगूने मांडलेले समीकरण

मार्शलप्रमाणे रोख-शिल्लक-दृष्टिकोन प्रा. पिगू याने अधिक विकसित केला. पिगूने मांडलेले समीकरण पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

$$प = \frac{क.र}{म}$$

म

या समीकरणात

प = पैशाची खरेदीशक्ती (म्हणजेच पैशाचे मूल्य, हे किंमत पातळीच्याच व्यस्त प्रमाणात असते.)

र = कोणत्याही एखाद्या कालखंडातील कोणत्याही विशिष्ट वस्तूच्या स्वरूपातील एकूण वास्तव उत्पन्न.

क = वास्तव उत्पन्नापैकी जो भाग लोक आपल्याजवळ सरकार निर्मित पैशाच्या स्वरूपात (म्हणजेच रोख शिल्लक रकमेच्या स्वरूपात) ठेवू इच्छितात त्या भागाचे प्रमाण.

म = विधिसिध्द पैशाची नगसंख्या

परंतु, पैसा केवळ रोख स्वरूपात किंवा विधिसिध्द पैशाच्या स्वरूपात ठेवला जातो असे नाही तर तो बँकामधील ठेवीच्या स्वरूपातही म्हणजेच पतपैशाच्या स्वरूपातही जवळ ठेवला जातो. बँकामधील ठेवीचा समावेश करण्यासाठी पिंगूने वरील समीकरणाचा पुढीलप्रमाणे विस्तार केला.

$$प = \frac{क.र}{म} (व + ह (१-व))$$

म

या समीकरणात –

व = विधिसिध्द पैशाच्या स्वरूपात ठेवल्या जाणाऱ्या रोख रकमेचे प्रमाण, म्हणून (१-व) म्हणजे लोकांनी आपल्याजवळ ठेवलेल्या बँकातील शिल्लकीचे प्रमाण.

ह = विधिसिध्द पैशाचे बँकाजवळील ठेवीशी असलेले प्रमाण वरील समीकरणात क, व, ह हे सर्व धन स्वरूपाचे अचल (Positive Constants) असून त्यापैकी प्रत्येक अचल १ पेक्षा लहान आणि ० पेक्षा मोठा आहे.

म्हणजेच, $० < क < १$

$$० < व < १$$

$$० < ह < १$$

या समीकरणावरून असे दिसून येते की, प(पैशाची खरेदीशक्ती) क आणि र यांच्याशी सरळ प्रमाणात बदलेल आणि म याच्याशी व्यस्त प्रमाणात बदलेल. याचाच अर्थ, किंमत पातळी क आणि र यांच्याशी व्यस्त प्रमाणात बदलेल आणि म याच्याशी सरळ प्रमाणात बदलेल. म्हणून प व्यवहार –समीकरणातील किंमतपातळी दर्शविते असे मानल्यास पिंगूचे समीकरण पुढीलप्रमाणे लिहिता येईल :

$$प = \frac{म}{क.र}$$

क.र

पैशातील मूल्यातील बदल स्पष्ट करताना पिंगूने म पेक्षा क वर जोर दिला. याचा अर्थ असा की पैसा रोख शिल्लकी रकमेच्या स्वरूपात जवळ बाळगण्यासाठी पैशाकरीता जी मागणी असते त्यावर पैशाचे मूल्य अवलंबून असते.

पिगूने असेही म्हटले आहे की, क आणि र (आणि विस्तारीत समीकरणातील व आणि ह) स्थिर मानल्यास त्या समीकरणातून लंब अपास्त वक्र (Rectangular Hyperbola Curve) मिळतो. याचा अर्थ असा की, वक्रावरील सर्व बिंदूशी पैशाकरीता असलेल्या मागणीची लवचिकता १ इतकी असते, म्हणून पैशाची खरेदीशक्ती निम्मी झाल्यास पैशाकरीता मागणी दुप्पट होते.

पैशाची खरेदीशक्ती आणि मागणी केली जाणारी पैशाची संख्या यांचा गुणाकार नेहमी कायम राहतो. वरील समीकरण दर्शविणाऱ्या वक्र लंब अपास्त (Rectangular Hyperbola) असल्यामुळे तो समांतर आणि लंब अक्षाजवळ जात असता तरी त्या अक्षांना तो कधीच मिळत नाही. असे असल्यामुळे (क आणि र स्थिर असताना) पैशातील संख्येच्या वाढीमुळे पैशाच्या मूल्यात व्यस्त स्वरूपाचे प्रमाणशीर बदल घडून येतील.

६.१० सारांश :-

पैसा मुख्यपणे विनीमयाचे साधन म्हणून वापरला जातो. त्यामुळे, दररोज वेगवेगळे व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी पैशाला मोठी मागणी असते. व्यवहार हेतू व्यक्तीरीक्त तरतूदीचा हेतू व सटटेबाजीचा हेतू हे अन्य दोन हेतू पैशाच्या मागणीस कारणीभूत आहेत.

पैशाच्या मागणीचा सनातनपंथीय दृष्टिकोन, केन्सचा दृष्टिकोन, फेडमनचा दृष्टिकोन हे पैशाचा मागणीची कारणमीमांसा करतात.

६.११ प्रश्न

- १) पैशाच्या मागणीचा सनातनपंथीय दृष्टिकोन स्पष्ट करा.
- २) पैशाचा मागणीचा केन्सचा दृष्टिकोन काय आहे ते लिहा.
- ३) मिल्टन फ्रीडमनच्या दृष्टिकोनावर टिप लिहा.
- ४) प्रा. पिगूचा रोख शिल्लक दृष्टीकोन स्पष्ट करा.

प्रकरण ४

बँक व्यवसाय आणि वित्तीय बाजारपेठा व्यापारी बँका

घटक रचना:

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ व्यापारी बँकेचा अर्थ
- ७.३ व्यापारी बँकाची कार्ये
 - ७.३.१ प्राथमिक कार्ये
 - ७.३.२ दुय्यम कार्ये
- ७.४ व्यापारी बँकाची पैसा गुणक प्रक्रिया
- ७.५ पतनिर्मितीवरील मर्यादा
- ७.६ रोखता आणि लाभता तत्त्वे
- ७.७ व्यापारी बँकाची प्रगती
- ७.८ सारांश
- ७.९ प्रश्न

७.० उद्दिष्टे

- व्यापारी बँकाचे स्वरूप माहित करून घेणे.
- व्यापारी बँकाच्या कार्याची माहिती करून घेणे.
- व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती क्षमता व मर्यादांची माहिती करून घेणे.
- रोखता व लाभता तत्त्वांचे महत्त्व जाणून घेणे.
- भारतातील व्यापारी बँकाची प्रगती जाणून घेणे.

७.१ प्रस्तावना

आधुनिक काळात व्यवहारांची संख्या खुप वाढल्याने बँक ही संस्था सर्वपरिचीत आहे. बँका वेगवेगळ्या प्रकारच्या असतात. आधुनिक स्वरूपाच्या बँक व्यवसायाची सुरुवात मध्ययुगात झालेली आढळते. त्या स्वरूपाचा बँक व्यवसाय भारतात १८ व्या शतकात सुरु झालेला

आढळतो. आज बँका देशाच्या सर्व भागातील बचत गोळा करतात. अशी बचत आर्थिक विकासासाठी आवश्यक असते. म्हणजेच आर्थिक विकासासाठी बँक व्यवसायाचा विकास आवश्यक व पूरक असतो.

७.२ बँकेचा अर्थ

बँकेची कार्ये आणि व्यवहार यामध्ये काळानुसार बदल येत असतात. तसेच वेगवेगळ्या देशातील बँकांच्या कार्यात आणि व्यवहारात फरक आढळतो. त्यामुळे बँकेची निश्चित व्याख्या करता येत नाही.

'Banco' या इटालीयन शब्दापासून 'Bank' हा इंग्रजी शब्द तयार झाला आहे. 'Banco' या शब्दाचा अर्थ बाक (Bench) असा होतो. इटलीमध्ये ज्यू लोक बाकावर पैशाचा ढीग करून देण्याघेण्याचे व्यवहार करीत असत. आधुनिक बँका अशाच प्रकारचे व्यवहार करतात. म्हणून 'Banco' या शब्दावरून बँक (Bank) हा शब्द रुढ झाला आहे. यावरून पैशाचे देवघेवीचे व्यवहार करणारे, कर्ज देणारे आणि नाण्यांची अदलाबदल करणारे लोक म्हणजे बँकर म्हणजे बँका होत असे मान्य झाले. आणि त्यांच्याकडून होणाऱ्या व्यवहारांना बँक व्यवसाय (Banking) समजले जाऊ लागले.

आज बँकेची सर्वमान्य व्याख्या करणे कठीण आहे. म्हणून महत्त्वाच्या व्याख्यांचा विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल :

- १) **प्रा. क्राऊथर :-** स्वतःचे व इतरांचे कर्जव्यवहार पहाणारी व्यक्ती म्हणजे बँक होय.
- २) **प्रा. लिफ :-** लोकांच्या ठेवी स्वीकारणारी व त्यांच्या चेकद्वारा मागणीवरून त्या त्यांना परत करणारी संस्था म्हणजे बँका होय.
- ३) **सेअर्स :-** ज्या संस्थेची कर्जे सर्व लोक एकमेकांची देणी देण्यासाठी मान्य करतात अशी संस्था म्हणजे बँक होय.
- ४) **भारतीय बँक कायदा १९४९ नुसार :-** बँकेची कार्ये करणारी संस्था म्हणजे बँक होय. ही संस्था लोकांच्या कडून ठेवी स्वीकारून त्यांच्या साह्याने रकमा कर्जाऊ देत. शिवाय ठेवीदारांच्या चेकद्वारा मागणीवरून त्यांना त्या परत करते.

वरील व्याख्यावरून असे दिसून येते की, प्रत्येक व्याख्या बँकेच्या विशेष कार्यावर भर देते. म्हणून बँकेची सर्वमान्य व्याख्या करणे अवघड आहे. आधुनिक बँका ही सर्व कार्ये करतात.

७.३ व्यापारी बँकांची कार्ये (Functions of Commercial Banks)

व्यापारी बँकाकडून अनेक प्रकारची काये केली जातात. शिवाय दिवसेंदिवस बँकेच्या कार्याची व्याप्ती वाढत आहे. बँकेकडून केल्या जाणाऱ्या कार्याची विभागणी प्रामुख्याने दोन गटात केली जाते.

७.३.१ अ) प्राथमिक कार्ये (Primary Functions):

१) ठेवी स्वीकारणे (Accepting the deposits)

बँका लोकांच्याकडून विविध प्रकारच्या ठेवी स्वीकारतात. समाजातील ज्या लोकांच्याकडे त्यांच्या गरजा पूर्ण झाल्यानंतर काही पैसा शिल्लक राहतो. तो सुरक्षित ठेवण्यासाठी बँका हे उत्तम साधन आहे. लोकांना आपल्याजवळ रोख पैसा ठेवणे धोक्याचे वाटते. शिवाय रोख पैसा जवळ ठेवल्यावर तो अनावश्यक कारणासाठी खर्च होण्याची शक्यता असते. म्हणून लोक आपल्याजवळील शिल्लक पैसा बँकेत ठेवतात. साधारणपणे पुढील प्रकारच्या ठेवी बँकाकडून स्वीकारल्या जातात.

अ) चालू ठेवी (Current Deposits) :-

व्यक्ती आणि संस्थाकडून बँका चालू खात्यावर ठेवी स्वीकारतात. बँकेच्या कार्यालयीन वेळेत या खात्यावर केव्हाही आणि कितीही प्रमाणात पैसा ठेवता येतो. तसेच या खात्यातून ठेवीदाराला कोणत्याही वेळी कितीही रक्कम अनेकवेळा काढता येते. व्यापारीवर्ग अशाप्रकारचे खाते उघडून आपले व्यवहार करतात. ठेवीदारांना आपले पैसे काढण्यासाठी किंवा भरण्यासाठी स्वतः बँकेत जाण्याची आवश्यकता नसते. या खात्यावर धनादेश (Cheque) काढून ठेवीदाराला आपली देणी भागविता येतात.

व्यापारी बँकाना या खात्यातील ठेवी केव्हाही परत कराव्या लागत असल्यामुळे या खात्यात ठराविक रक्कम शिल्लक राहिल याची शाश्वती देता येत नाही. या खात्यातील रकमा नेहमी बदलतात. त्यामुळे बँकेला या खात्यातील पैशाची दीर्घकालीन गुंतवणूक करून त्यावर भरपूर नफा मिळविता येत नाही. ठेवीदारांना ते मागतील त्यावेळी त्यांचे पैसे परत करून बँकाना आपली पत राखावी लागते. लोकांचा विश्वास संपादन करावा लागतो. परंतु खात्याचा व्यवहार सांभाळण्यासाठी बँकाना प्रशासन व स्टेशनरीवर खर्च करावा लागतो. म्हणून चालू ठेवीवर बँक व्याज देत नाही. आणि व्याज दिलेच तर अर्धा टक्का दिले जाते.

ब) बचत ठेवी (Saving Deposits) :-

मध्यमवर्गीय व अल्प उत्पन्न गटातील लोकांना मिळणाऱ्या उत्पन्नातून जी बचत केली जाते ती प्रामुख्याने बचत खात्यात ठेवली जाते. व्यक्तीशः ठेवली जाणारी रक्कम अल्प असली तरी या खात्याच्या ठेवीदारांची संख्या जास्त असल्यामुळे बँकाकडे या खात्यावर जमा होणारी रक्कम मोठी असते. बँका या खात्यावर ठेवल्या जाणाऱ्या रकमेवर कमाल मर्यादा घालतात. आवश्यक त्यावेळी ठेवीदार आपल्या खात्यातून पैसे काढू शकतात. या खात्यातून पैसे काढू शकतात या खात्यातून पैसे काढण्यावर बँका निर्बंध घालतात. या खात्यातील पैसा आठवड्यातून दोन किंवा तीन वेळा काढता येतो. विशिष्ट मर्यादेपेक्षा जास्त रक्कम काढावयाची असल्यास बँकेला पुर्वसूचना द्यावी लागते.

बँकांना या खात्यातील पैसा कर्जाऊ देता येतो. कारण सर्वच ठेवीदार एकाचवेळी आपल्या खात्यातील पैसे काढत नाहीत. त्याशिवाय काही ठेवीदार खात्यातून पैसे काढत असले तरी इतर ठेवीदार आपल्या खात्यात पैसे भरतात. त्यामुळे बँका या खालील पैसा कर्जाऊ देऊन उत्पन्न मिळवितात. त्यामुळे बँका या ठेवीवर ३ ते ५% व्याज देतात.

क) मुदत ठेवी (Fixed Deposits) :-

लोकांना आपल्या ठेवीपासून जास्त उत्पन्न मिळवायचे असेल तर एक महिना ते पाच वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त मुदतीने बँकेत पैसे ठेवण्याची व्यवस्था केलेली असते. या खात्यामध्ये ठेवली जाणारी रक्कम निश्चित काळाकरिता ठेवलेली असल्यामुळे मुदत संपल्याशिवाय पैसे बँकेतून काढता येत नाहीत. म्हणून या ठेवीवरील व्याजाचा दरही जास्त असतो. मुदत जितकी जास्त असेल तितका व्याजदरही जास्त असतो. या खात्यातील पैसा बँकेला दीर्घमुदतीची कर्जे देण्यासाठी वापरता येतो. या खात्यातील आपला पैसा ठेवीदाराला अडचणीच्या काळात परत द्यावयाचा असेल तर तो विनंतीवरून परत केला जातो. परंतू त्यावरील व्याज दिले जात नाही. ठेवीदारांचे व्याजाच्या स्वरूपात नुकसान होऊ नये यासाठी बँका अशा ठेवीच्या तारणावर ठेवीदाराला कर्जे देतात.

ड) आवर्ती ठेवी (Recurring Deposits) :-

व्यापारी बँका समाजातील लोकांना बँक व्यवहारांची सवय लावण्यासाठी आणि समाजातील लोकांच्याकडून जास्तीत जास्त बचत गोळा करण्यासाठी या खात्यात पैसे ठेवणे सोय उपलब्ध करून देतात. या खात्यावर १ वर्ष ते ५ वर्षांपर्यंत पैसे ठेवता येतात. या खात्यामध्ये प्रत्येक महिन्याला ठरावीक रक्कम भरावी लागते. विशिष्ट मुदत संपल्यानंतर ठेवीदाराला व्याजासहित रोख पैसे दिले जातात. अनेकवेळा व्यापारी बँका बचत खात्यातून या खात्यात पैसे वर्ग (Transfer) करतात. परंतू त्यासाठी हे खाते उघडताना ठेवीदाराकडून लेखी घेतले जाते. या सोयीमुळे ठेवीदाराला प्रत्येक महिन्याला या खात्यात पैसे भरण्यासाठी बँकेत जावे लागत नाही.

२) कर्जे देणे (Granting Loans) :-

बँका नफा मिळविण्यासाठी व्यक्ती आणि संस्थांना कर्जे देतात. बँका कर्ज देताना कर्जदाराकडून योग्य तारण घेतात. बँका निरनिराळ्या प्रकारच्या कर्जावर निरनिराळ्या दरांनी व्याजाची आकारणी करतात. व्यापारी बँकाकडून पुढील प्रकारची कर्जे दिली जातात.

अ) अल्पमुदतीची कर्जे (Short Term Loans) :-

व्यापारी बँका मालमत्ता आणि सरकारी कर्ज रोखे यांच्या तारणावर अल्पमुदतीची कर्जे देतात. व्यापाऱ्यांना आपल्या व्यवसायामध्ये अशा कर्जाची फार आवश्यकता असते. व्यापाऱ्यांना ही कर्जे थोड्या दिवसांनी परत करणे शक्य असते. असे कर्ज रोख स्वरूपात दिले जाते. किंवा त्या व्यापाऱ्याच्या किंवा व्यावसायिकाच्या चालू खात्यावर जमा केले जाते. कर्ज घेतल्याबद्दल कर्जदाराला बँकेला व्याज द्यावे लागते.

ब) अल्पसूचना कर्जे (Call Loans) :-

ज्या शहरामध्ये शेअर बाजार आणि सट्टेबाजार चालतो तेथील शेअर खरेदी-विक्री करणाऱ्या मध्यस्त लोकांना अत्यंत अल्प मुदतीसाठी पैशाची गरज असते. काही दिवस किंवा

काही तासासाठी पैशाची आवश्यकता असते. अशा लोकांना बँका अल्पसूचना कर्जे देतात. त्यासाठी काही वस्तू तारण घेतल्या जातात. या कर्जाची मुदत अत्यंत अल्प असते किंवा आवश्यकता भासल्यास बँकेने सूचना केल्याबरोबर ही कर्जे परत करावयाची असतात. म्हणून या कर्जाला अविलंबित पैसा असेही म्हणतात.

क) अधिकर्ष सवलत (Overdraft facilities) :-

बँकेच्या खातेदाराला त्याच्या चालू ठेवीमध्ये जमा असलेल्या रकमेपेक्षा जास्त रकमेची आवश्यकता असेल तर विशिष्ट काळापर्यंत जास्त रक्कम उचलण्याची परवानगी बँकेकडून मिळाल्यास त्यास अधिकर्ष सवलत असे म्हणतात. अशी जादा रक्कम उचलण्यासाठी ठेवीदाराला तारण द्यावे लागते.

ड) हुंडी वटविणे (Discounting a Bill) :-

विशिष्ट रक्कम ऋणकोने धनकोला सर्वसाधारणपणे तीन महिने मुदतीनंतर विशिष्ट दिवशी परत देण्यासंबंधी दिलेले लेखी वचन म्हणजे हुंडी होय. उदा. (A) या घाऊक व्यापाऱ्याने (B) या किरकोळ व्यापाऱ्याला ९५०/- रु. किंमतीचा माल विकला. या मालाच्या खरेदीची ९५०/- रु. किंमत (B) ला रोख देणे शक्य नसल्याने (A) हा व्यापारी (B) व्यापाऱ्यावर तीन महिने मुदतीची हुंडी काढतो. आणि त्यावर (B) ची सही घेऊन हुंडी स्वीकारतो. मालाची किंमत ९५०/- रु. आणि त्याचे तीन महिन्याचे व्याज (समजा ५०/- रु.) अशा पद्धतीने १०००/- रु. ची हुंडी काढली जाते. या तीन महिन्यात (A) ला पैशाची गरज न भासल्यास तो तीन महिन्यांनंतर (B) ला हुंडी परत करून त्याच्याकडून १०००/- रु. वसूल करतो.

परंतु समजा तीन महिने पूर्ण होण्यापूर्वी (A) ला पैशाची गरज भासल्यास तो मुदत पूर्ण होण्यापूर्वी (B) ला पैसे मागू शकत नाही. अशावेळी (A) व्यापारी ती हुंडी बँकेला विकतो. आणि रोख पैसा मिळवू शकतो. मुदत पूर्ण न झालेल्या अशा प्रकारच्या हुंडीवर लिहिलेली १०००/- रु. रक्कम बँक देत नाही. बँक हुंडीच्या किंमतीतून म्हणजेच १०००/- रुपयातून किती कसर कापून घेईल हे चालू व्याजदरावर आणि हुंडीची मुदत संपण्यास अद्याप किती दिवस आहेत या दोहोवर अवलंबून राहिल. अशा पद्धतीने मुदत संपण्यापूर्वी हुंडी बँकेला विकून रक्कम मिळविण्याच्या व्यवहाराला हुंडी वटविणे असे म्हणतात. हा एक कर्जाचा प्रकार मानला जातो.

३) धनादेश पद्धतीचा अवलंब (Use the Cheque System) :-

व्यापारी बँकाकडून धनादेशासारखे विनिमय माध्यमाचे साधन उपलब्ध करून देण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले जाते. बँकेचे ठेवीदार आपली देणी देण्यासाठी रोख पैशाचा वापर न करता धनादेशाचा वापर करतात. रोख रक्कम देण्यापेक्षा धनादेशाच्या साह्याने रक्कम देणे अधिक सोईचे असते. त्यामुळे बँक उद्योग आणि व्यापारी क्षेत्रात विश्वासाचे वातावरण निर्माण होते. प्रगत देशांमध्ये बहुसंख्य व्यवहार धनादेशाच्या साह्याने केले जातात. साधा धनादेश व रेखांकित धनादेशामुळे व्यवहार सुरक्षित होण्यास मदत होते.

४) पतपैसा निर्माण करणे (Creation of Credit Money) :-

व्यापारी बँकाना नोटा छापण्याचा अधिकार नसतो. परंतू बँकाकडे रोख स्वरूपात ज्या ठेवी जमा झालेल्या असतात. त्या ठेवीपेक्षा जास्त रकमा कर्जाऊ देतात. आणि पतपैसा निर्माण करतात. म्हणजेच "ठेवीतून कर्जे आणि कर्जातून ठेवी" निर्माण करून पतपैसा निर्माण केला जातो. व्यापारी बँकाकडून निर्माण केल्या जाणाऱ्या पतपैशामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर महत्त्वाचे परिणाम घडून येतात.

७.३.२ ब) दुय्यम कार्ये (Secondary Functions) :-

या कार्यानाच सेवास्वरूपाची कार्ये असेही म्हणतात. बँक ही सामाजिक वित्तीय संस्था असल्याने ती अनेक समाजोपयोगी कार्ये पार पाडतात. त्यातील महत्त्वाची कार्ये पुढीलप्रमाणे :-

१) शेअर्स आणि रोखे खरेदी - विक्री :-

बँका या वित्तीय व्यवस्थेचा भाग असल्यामुळे शेअरबाजार आणि रोखेबाजार यांच्याशी अधिक जवळच्या असतात. बँकर्सना त्याची सखोल माहिती असते. परंतू सर्वसामान्य खातेदारांना त्याची पूर्ण माहिती असत नाही. परिणामतः जर खातेदारांना बँकेस तशी सूचना केली तर बँक त्यांच्यावतीने शेअर्स आणि रोख्यांची खरेदी - विक्री करू शकते.

२) ड्राफ्टने पैसे पाठविणे :-

ड्राफ्टच्या साहाय्याने एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पैसे पाठवता येतात. जेवढ्या रकमेचा ड्राफ्ट हवा असेल तेवढी रक्कम बँकेत भरल्यानंतर ती बँक ड्राफ्ट देते. हा ड्राफ्ट ज्या गावी पैसे पाठवायचे आहेत. त्या गावातील बँकेवर काढलेला असतो. ड्राफ्ट मिळण्यासाठी बँकेत खाते असले पाहिजे असे नाही. बँक ड्राफ्ट हा एका बँकेने दुसऱ्या बँकेवर काढलेले आदेशपत्र असते. ड्राफ्ट मिळाल्यानंतर ज्याला पैसे द्यावयाचे आहेत त्याला पाठविला जातो आणि त्या व्यक्तीने तो बँकेला सादर केल्यानंतर त्यास पैसे मिळू शकतात. या सोईसाठी बँका नाममात्र कमिशन घेतात.

३) मेल ट्रान्सफर (Mail Transfer) :-

हा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पैसे पाठवण्याचा एक महत्त्वाचा मार्ग आहे. या पद्धतीत ज्या व्यक्तीला पैसे पाठवायचे आहेत. तिचे नाव व पत्ता दिल्यानंतर आणि बँकेत पैसे भरल्यानंतर बँक ज्याला पैसे पाठवायचे आहेत त्या ठिकाणाच्या बँकेला त्या व्यक्तीच्या नावावर पैसे जमा करण्याचा संदेश देते. आणि ती बँक संदेश प्राप्त होताच त्या व्यक्तीच्या नावावर पैसे जमा करते. आणि त्याची माहिती त्या व्यक्तीला कळविली जाते.

४) टेलीग्राफिक ट्रान्सफर (Telegraphic Transfer) :-

मेल ट्रान्सफरमध्ये पैसे मिळण्यास थोडा कालावधी जातो. परंतू संबंधित व्यक्तीला पैसे लवकर पाठवायचे असतील तर तारेने अथवा टेलीफोनच्या माध्यमाने पैसे पाठविता येतात.

याचा टेलीफोन किंवा टेलीग्राफिक ट्रान्स्फर असे म्हणतात. पैसे पाठविण्याची ही पद्धती थोडी खर्चिक आहे.

५) विश्वस्त म्हणून काम पाहणे :-

ग्राहकांच्या पैशाचा किंवा मालमत्तेचा विश्वस्त म्हणून बँका काम पाहतात. ग्राहकांच्या मालमत्तेवर अधिकाधिक लाभ कसा मिळेल याकडे बँकेला लक्ष द्यावे लागते. एखादा खातेदार ह्यात नसेल तर त्याच्या मृत्यूपत्रानुसार त्याच्या संपत्तीचे व्यवहार करणे. ग्राहकांच्या वतीने अॅटर्नी म्हणून बँकेस विशिष्ट कागदपत्रांवर सही करता येते.

६) खातेदाराचा प्रतिनिधी म्हणून काम पाहणे :-

यामध्ये बँका आयकर पत्रे भरणे, रेल्वे तिकिटे मिळवून देणे, बाजारातील इतर माहिती खातेदारास पुरविणे इ. कामे करतात. यामुळे खातेदारांची मोठी सोय होते.

७) कर्जउभारणीस मदत :-

संयुक्त कंपन्यांना ही सुविधा बँकेकडून उपलब्ध करून दिली जाते. यामुळे अशा कंपन्यांना कर्जे उभारणे सोपे जाते. या अंतर्गत एखाद्या नवीन कंपनीने तिचे भाग विक्रीस काढले परंतु त्यांना योग्यप्रमाणांत प्रतिसाद मिळत नसेल तर विशिष्ट टक्के भाग बँका स्वतः विकत घेतात. त्यामुळे बँकाना कमिशनबरोबर योग्य गुंतवणूकीची संधी मिळते.

८) पतपत्रे देणे :-

अनेक वेळा व्यापाऱ्यांना आपली पत वापरून परदेशातून वस्तू खरेदी करावयाच्या असतात. अशावेळी त्यांना बँकेकडून पतपत्रे घ्यावे लागते. पतपत्रात एका बँकेने दुसऱ्या एखाद्या बँकेस दुसऱ्या ठिकाणी (शक्यतो परदेशात) व्यापाऱ्याकडील ड्राफ्टचे व्यवहार पूर्ण करण्याचा आदेश किंवा सूचना दिलेली असते. पतपत्रात उल्लेख केलेली रक्कम पतपत्रधारकास मिळते.

९) मौल्यवान वस्तू सुरक्षित ठेवणे :-

मौल्यवान वस्तू, सोन्या-चांदीचे दागिने, हिरे, माणके, रोख रक्कम, दुर्मिळ वस्तू, महत्त्वाची कागदपत्रे, भाग इ. वस्तू घरात ठेवणे धोक्याचे असते. कारण या वस्तू चोरी होण्याची शक्यता असते. खातेदार नाममात्र भाड्याने लॉकरचा कप्पा भाड्याने घेऊन त्यामध्ये वस्तू सुरक्षित ठेऊ शकतात. बँकेच्या कार्यालयीन वेळेत खातेदारास वस्तू ठेवता येतात किंवा काढता येतात.

याशिवाय व्यापारी बँका शेती, उद्योग व व्यापार क्षेत्रातील निरनिराळ्या प्रश्नांची माहिती व आकडेवारी मिळवून त्याचे विश्लेषण करून आपल्या नियतकालिकाद्वारे प्रसिद्ध करतात. त्याचा उपयोग समाजातील लोकांना होतो.

आपली प्रगती तपासा

१. बँकेची व्याख्या सांगा.
२. व्यापारी ठेवीचे चार प्रकार कोणते ते सांगा.
३. हुंडी म्हणजे काय ?

७.४ व्यापारी बँकाची पैसा गुणक प्रक्रिया (The Process of Money Multiplier by Commercial Banks) किंवा व्यापारी बँकाची पतनिर्मिती (Credit Creation by Commercial Banks)

व्यापारी बँका दोन प्रकारांनी ठेवी निर्माण करतात. लोकांच्याकडून येणाऱ्या रकमा स्वीकारून ज्या ठेवी निर्माण होतात. त्यांना प्राथमिक ठेवी (Primary Deposits) असे म्हणतात. प्राथमिक ठेवी निर्माण करणे म्हणजे रोख पैशाचे ठेवीच्या स्वरूपातील पैशात रूपांतर करणे होय. अशावेळी अर्थव्यवस्थेतील एकूण पैशामध्ये कोणताही बदल होत नाही. पैशाचे प्रमाण पुर्वीइतकेच राहते. यामध्ये समाजातील पैसा बँकेकडे जातो. प्राथमिक ठेवी निर्माण करण्यामध्ये समाजातील लोकांनी क्रियाशील भूमिका पार पाडलेली असते.

व्यापारी बँकानी क्रियाशील भूमिका घेऊन ज्या ठेवी निर्माण केलेल्या असतात त्यांना दुय्यम ठेवी (Secondary Deposits) असे म्हणतात. जेव्हा एखादा कर्जदार कर्ज मिळवण्यासाठी बँकेकडे येतो. तेव्हा बँक त्या कर्जदाराला कर्जाची रक्कम रोख स्वरूपात न देता त्याचे आपल्या बँकेत खाते उघडून त्या खात्यात कर्जाची रक्कम जमा दाखविली जाते. तो कर्जदार आपल्या या खात्यातून आवश्यक त्या प्रमाणे पैसे काढू शकतो. याला कर्जदाराचा विरोध असत नाही. या पद्धतीने बँकेने निर्माण केलेल्या ठेवींना दुय्यम ठेवी असे म्हणतात. व्यापारी बँक ज्यावेळी कर्ज देते ते कर्ज रोख स्वरूपात न देता त्याच्या नावाने खाते उघडून त्या खात्यात कर्जाची रक्कम जमा दाखविली जाते. म्हणून "प्रत्येक कर्ज ठेव निर्माण करते" किंवा "ठेवीतून कर्ज आणि कर्जातून ठेवी निर्माण होतात." असे म्हणतात. दुय्यम ठेवीमुळे अर्थव्यवस्थेतील एकूण पैशाचे परिमाण (खरेदीशक्तीचे प्रमाण) वाढते.

व्यापारी बँका प्राथमिक ठेवीच्या आधारावर दुय्यम ठेवी निर्माण करतात हे पाहिल्यानंतर प्रत्येक बँकेकडे येणाऱ्या प्राथमिक ठेवीपैकी सर्व रक्कम ठेवीदारांच्याकडून एकाचवेळी काढली जात नाही. ठेवीदारांची रोख पैशाकरिता असणारी मागणी पूर्ण करण्यासाठी व्यापारी बँकेला आपल्याजवळ काही रोख पैसा ठेवावा लागतो. परंतु ठेवीतील सर्व पैसा रोख स्वरूपात ठेवण्याची

आवश्यकता नसते. एकूण प्राथमिक ठेवीच्या काही टक्केच रोख रक्कम बँकेला आपल्याजवळ ठेवावी लागते. सर्वसाधारणपणे व्यापारी बँका आपल्याजवळील एकूण प्राथमिक ठेवीच्या १०% रक्कम रोख स्वरूपात ठेऊन उरलेली ९०% रक्कम कर्ज देण्यासाठी वापरतात. या ९०% रकमेच्या साह्याने दुय्यम ठेवी निर्माण केल्या जातात.

लॉर्ड केन्स आणि विदर्स यांनी व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीचे स्पष्टीकरण केले आहे. ते एका उदाहरणाच्या साह्याने पाहता येईल. समजा, बँक ऑफ महाराष्ट्र ही एक व्यापारी बँक आहे. या बँकेमध्ये A ठेवीदाराने २०,००० रु. रोख स्वरूपात ठेवले आहेत. ही प्राथमिक ठेव होय. या ठेवीतून A ठेवीदार केव्हाही पैसे काढू शकतो. असे असले तरी बँकेला आपल्या अनुभवातून असे आढळून आलेले असते की, या ठेवीच्या १०% रक्कम रोख ठेऊन A ची रोख पैशाची गरज भागविता येईल म्हणजेच बँकेला २००/- रु. रोख ठेऊन उरलेले १८००/- रु. कर्ज देण्यासाठी वापरता येतील. समजा बँकेने B ला १८००/- रु. मंजूर केले तर बँक हे कर्ज B ला रोख स्वरूपात न देता त्याच्या नावे खात्यात जमा करून ठेवील. B ला ही रक्कम केव्हाही काढण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. १८००/- रु. ही B ची प्राथमिक ठेव होईल. या १८००/- रु. प्राथमिक ठेवीपैकी १०% म्हणजेच १८०/- रु. रोख स्वरूपात ठेऊन उरलेले १६२०/- रु. C ला कर्जाऊ देता येतील. C च्या नावे १६२०/- रु. प्राथमिक ठेव निर्माण करून हा व्यवहार पूर्ण केला जाईल. त्यातील १०% म्हणजेच १६२/- रु. रोख स्वरूपात ठेऊन उरलेले १४५८/- रु. D ला कर्जाऊ देता येतील. अशा पद्धतीने क्रमाक्रमाने कर्जाच्या स्वरूपात ठेवी निर्माण करताना रोख २०००/- रु. च्या साह्याने २०,०००/- रु. ची कर्जे देता येतील. या २०,०००/- रु. तून २०००/- रु. मूळची प्राथमिक ठेव वजा केल्यानंतर उरलेले १८,०००/- रु. म्हणजेच व्यापारी बँकाचा पतपैसा होय.

पतनिर्मितीचा आधार (Monetary Base) :-

व्यापारी बँका दुय्यम ठेवी निर्माण करून पतपैसा निर्माण करतात. या दुय्यम ठेवी पोकळ किंवा कृत्रिम असतात. कारण दुय्यम ठेवीइतका रोख पैसा म्हणजेच विधीग्राह्य पैसा व्यापारी बँकाजवळ असत नाही. तरीसुद्धा दुय्यम ठेवीवर काढलेले धनादेश व्यवहारात दिले जातात व स्वीकारले जातात. त्यामूळे असा प्रश्न निर्माण होतो की, हा जादा निर्माण केलेला पैसा बँका कशाच्या आधारावर निर्माण करतात.

वस्तुस्थिती अशी आहे की, बँका पतपैसा शून्यातून निर्माण करत नाहीत तर हा पतपैसा कर्जव्यवहारातून निर्माण झालेला असतो. व्यापारी बँका कर्ज देताना कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचे तारण घेतात. उदा. जमीन ईमारत, भाग-भांडवल कर्जरोखे आणि सोन्या-चांदीचे दागिने इ. अशा प्रकारची संपत्ती ही अचल स्वरूपाची असते. व्यापारी बँका अशा अचल संपत्तीचे चल संपत्तीत रुपांतर करतात म्हणून क्राऊथर असे म्हणतात की, "बँका केवळ पोकळ हवेतून पैसा निर्माण करत नाहीत तर त्या इतर प्रकारच्या संपत्तीचे रुपांतर पैशांत करतात." अशाप्रकारे तारण घेतलेली अचल संपत्ती ही पतपैसा निर्मितीचा आधार आहे.

७.५ व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीवरील मर्यादा (Limitations of credit creation by Commercial Banks)

वरीलप्रमाणे व्यापारी बँकाना पतनिर्मितीचा अधिकार असला तरी तो अनिर्बंध असत नाही. त्यावर पुढील मर्यादा पडतात :

१) व्यापारी बँकाजवळील रोख रक्कम :-

व्यापारी बँकाजवळ असणाऱ्या प्राथमिक ठेवीवर म्हणजेच रोख रकमेवर त्यांची पतनिर्मिती अवलंबून असते. प्राथमिक ठेवीद्वारे जेवढी अधिक रक्कम बँकाना उपलब्ध होईल तेवढी त्यांच्याकडून अधिक पतनिर्मिती केली जाईल. याउलट रोख रक्कम कमी असेल तर पतनिर्मिती कमी राहिल.

२) मध्यवर्ती बँकेचे चलनविषयक धोरण :-

देशातील मध्यवर्ती बँकेकडून अनुसरल्या जाणाऱ्या चलनविषयक धोरणाचा पतनिर्मितीवर परिणाम होतो. देशातील विधीग्राह्य पैशाचा पूरवठा कमी अधिक करणे मध्यवर्ती बँकेच्या हातात असते. विधीग्राह्य पैशाच्या पूरवठ्यात होणाऱ्या बदलाचा पतनिर्मितीवर परिणाम होतो. याशिवाय मध्यवर्ती बँक आर्थिक व सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी निरनिराळ्या साधनांचा उपयोग करून पतपैशाचे नियमन करतात.

३) खात्यातून पैसे काढण्याची प्रवृत्ती :-

ठेवीदारांना आपल्या चालू व बचत खात्यातील केव्हाही पैसे काढण्याचा अधिकार असतो. ठेवीदारांनी बँकेतून अधिक रोख रक्कम काढली तर बँकांची कर्ज देण्याची शक्ती कमी होईल. त्यामुळे पतपैसा कमी प्रमाणात निर्माण होईल. याउलट ठेवीदारांनी आपल्या खात्यातून कमी रक्कम काढली तर बँका अधिक प्रमाणात पतपैसा निर्माण करतील.

४) लोकांची कर्ज घेण्याची प्रवृत्ती :-

पतपैसा दुय्यम ठेवीतून निर्माण होत असतो आणि लोकांनी कर्ज घेतले तरच दुय्यम ठेवी निर्माण होतात. म्हणजेच लोकांनी कर्ज घेण्याची तयारी दर्शविली आणि कर्ज घेण्याच्या दृष्टीने अनुकूल आर्थिक परिस्थिती असेल तरच बँका पतपैसा निर्माण करू शकतील याउलट देशाची आर्थिक परिस्थिती प्रतिकूल असेल तर बँकेकडून कोणीही कर्ज घेणार नाही. त्यामुळे बँका पतपैसा निर्माण करू शकणार नाही.

५) तारण देण्याची कुवत :-

ज्यावेळी बँका कर्ज देतात त्यावेळी कर्जदाराकडून विशिष्ट स्वरूपाचे तारण घेतले जाते. क्राउथरने सांगितल्याप्रमाणे व्यापारी बँका शुन्यातून पतपैसा निर्माण करत नाहीत. पतपैसा निर्माण करण्यासाठी तिला तारणाचा आधार आवश्यक असतो. कर्जदाराची तारण देण्याची कुवत असेल तरच व्यापारी बँका पतपैसा निर्माण करू शकतील.

६) बँकेमार्फत व्यवहार करण्याच्या सवयी :-

देण्या-घेण्याचे व्यवहार धनादेशाच्या साहाय्याने न करता केवळ रोख रकमेच्या साहाय्याने करण्याची पद्धती समाजात रुढ असेल तर बँकाकडून केली जाणारी पतनिर्मिती अल्प राहिल. अविकसित देशात अशी परिस्थिती आढळते. तसेच आपल्याकडील पैसा बँकेत ठेवण्याची सवय नसेल तरीही पतनिर्मितीवर मर्यादा पडतात.

७.६ रोखता आणि लाभता (Liquidity and Profitability)

व्यापारी बँकाची कार्यपद्धती प्रामुख्याने रोखता आणि लाभता या तत्त्वावर अवलंबून असते. ही तत्त्वे व्यापारी बँकांची मूलभूत तत्त्वे आहेत.

रोखता (Liquidity) :-

व्यापारी बँकेजवळ ठेवल्या जाणाऱ्या ठेवीपैकी काही रक्कम ठेवीदारांच्या मागणीनुसार रोख पैशाच्या स्वरूपात परत देण्याची बँकेची कुवत म्हणजे रोखता होय. ठेवीदारांच्या चालू आणि बचत खात्यातील रकमा मागणीनुसार ताबडतोब रोख स्वरूपात देण्यास बँक समर्थ नसल्याचे आढळून आल्यास लोकांचा बँकेवरील विश्वास उडून तिला आपले सर्व व्यवहार स्थगित करावे लागतील अशा बँकेचे दिवाळे निघाले किंवा बँक बुडीत निघाली असे समजले जाते. बँकेला काही विशिष्ट कालावधी दिला गेल्यास तिच्याकडे असलेल्या जिंदगीचे (Assets) योग्य रोख रकमेत आणि ताबडतोब रूपांतर करता येतो किंवा नाही आणि त्याद्वारे रोख रकमेकरिता असणारी मागणी ताबडतोब भागविता येते किंवा नाही हाच रोखतेसंबंधीचा मूलभूत प्रश्न आहे. अनेकवेळा असे दिसून येते की, एखाद्या बँकेजवळ योग्य प्रकारची जिंदगी असूनही ती बँक बुडीत जाण्याची शक्यता असते.

ठेवीदारांची रोख रकमेकरिता असलेली मागणी ताबडतोब भागविणे हे बँक व्यवसायाचे प्रथम तत्त्व असल्याने आपल्या जवळील रक्कम गुंतविताना आवश्यक तेवढी रोखता आपल्याजवळ नेहमी राहिल याची बँकेला नेहमी काळजी घ्यावी लागते.

लाभता (Profitability) :-

व्यापारी बँकाना केवळ रोखतेकडे लक्ष देऊन चालत नाही. रोखतेप्रमाणे लाभतेकडेही लक्ष देणे महत्त्वाचे ठरते. व्यापारी बँका आपल्याकडे जमा झालेल्या एकूण प्राथमिक ठेवीच्या जवळजवळ ९०% रक्कम वेगवेगळ्या प्रकारची कर्जे देण्यासाठी, हुंड्या वटविणे, शेअर्स आणि कर्जरोखे खरेदी करण्यासाठी वापरतात. अशा प्रकारची गुंतवणूक करून बँका लाभता म्हणजे नफा मिळवितात. बँकाना नफ्याच्या स्वरूपात उत्पन्न मिळविणे आवश्यक असते. कारण बँकाना व्यवस्थापन, स्टेशनरी आणि वेतन यासाठी खर्च येत असतो. परंतू अशा प्रकारची गुंतवणूक करताना कोणत्याही ठेवीदाराला त्याने मागितलेली ठेवीतील रक्कम न मिळता परत जावे लागू नये. ही काळजी बँकेला घ्यावी लागते. ठेवीदारांचा बँकेवर संपूर्ण विश्वास असणे आवश्यक असते.

वरील विश्लेषणावरून असे लक्षात येते की, रोखता आणि लाभता ही बँक व्यवसायाची दोन तत्त्वे परस्पर विरोधी असतात. उदा. रोख रकमेत रोखता १००% असते. परंतु अशी रोख रक्कम जवळ बाळगण्यास बँकेला त्यातून काहीही नफा मिळत नाही. याउलट दिर्घकालीन गुंतवणूकीमध्ये रोखता फारच अल्प असते. परंतु दिर्घकालीन गुंतवणूकीपासून भरपूर नफा मिळण्याची शक्यता असल्याने त्यात लाभता असते.

रोखता व लाभता समन्वय :-

रोखता व लाभता या दोन परस्पर विरोधी तत्त्वांचा योग्यप्रकारे समन्वय साधला जाणे अत्यंत आवश्यक असते. कारण त्यावरच व्यापारी बँकांची प्रगती अवलंबून असते. या तत्त्वांचा समन्वय साधण्यासाठी व्यापारी बँकाकडून ज्या जिंदगीमध्ये गुंतवणूक केली जाते त्याचा पुढीलप्रमाणे विचार करता येईल.

१) रोख रक्कम :-

व्यापारी बँकेजवळ असणाऱ्या रोख रकमेत नोटा आणि नाणी यांचा समावेश केला जातो. ठेवीदाराकडून रोख रकमेकरिता येणारी मागणी ताबडतोब पूर्ण करता येण्यासाठी रोख रक्कम बँकेला जवळ बाळगावी लागते. ठेवीदारांनी बँकेत ठेवलेल्या ठेवीपैकी किती रक्कम रोख स्वरूपात ठेवावी हे बँक आपल्या अनुभवावरून ठरविते. सर्वसाधारणपणे हे प्रमाण १०% असते. आज प्रगत देशात हे प्रमाण ७% पर्यंत कमी झालेले आहे. रोख रकमेमध्ये बँकेने अन्य बँकाकडे ठेवलेली ठेव आणि म. बँकेकडे ठेवलेली ठेव यांचाही समावेश केला जातो.

२) अविलंबित कर्जे :-

शेअर बाजारामध्ये रोख्यांचे व्यवहार करणाऱ्या दलालांना दिली जाणारी अत्यल्प मुदतीची कर्जे यामध्ये समाविष्ट केली जातात. अशा कर्जाची मुदत काही तास किंवा एक दिवस असू शकते. यामध्ये रोख रकमेच्या तुलनेत रोखता कमी असली तरी इतर जिंदगीच्या मानाने यामध्ये भरपूर रोखता असते. यापासून बँकेला अल्पसा लाभ मिळतो.

३) वटविलेल्या हुंड्या :-

बँकेतील एकूण ठेवीपैकी काही रक्कम तीन महिन्यांच्या मुदतीकरिता गुंतवणूक करण्यासाठी वापरली जाते. उदा. हुंड्या वटविणे सर्वसाधारणपणे हुंडीची तीन महिने मुदत भरली की, त्याचे रोख रकमेत रुपांतर होत असते. म्हणजेच हुंड्यांमध्ये रोखता भरपूर असते. रोख रक्कम व व अविलंबित कर्जे यांच्या तुलनेत हुंडीमध्ये रोखता कमी असते. परंतु लाभता अधिक असते.

४) गुंतवणूक :-

बँका सरकारी कर्जरोख्यात व उद्योगाच्या भाग-भांडवलामध्ये गुंतवणूक करतात. सरकारी कर्जरोख्यात गुंतवणूक केल्याने उत्पन्नही अधिक मिळते. बँकेजवळ असणाऱ्या

रोख्यांना दुय्यम राखीव निधी समजले जाते. कारण कोणताही तोटा होऊ न देता त्याचे रोख पैशात रूपांतर करता येते. अशा प्रकारच्या गुंतवणूकीमध्ये रोखता कमी आणि लाभता अधिक असते.

५) दीर्घकालीन कर्जे :-

व्यापारी आणि कारखानदार यांना त्यांच्या व्यवसायासाठी दीर्घकालीन कर्जे बँका योग्य तारण स्वीकारून देतात. अशा कर्जावर भरपूर व्याज आकारले जाते. बँकाना त्यापासून भरपूर उत्पन्न मिळते. म्हणून अशा गुंतवणूकीत लाभता भरपूर असते. परंतू रोखता कमी असते. कारण विशिष्ट मुदत संपल्याशिवाय दीर्घकालीन कर्जे कर्जदाराकडून वसूल करता येत नाहीत.

वरील विश्लेषणावरून असे लक्षात येते की, जिंदगीवर मिळणारे उत्पन्न जसजसे वाढत जाईल तसतसे रोखतेचे प्रमाण कमी होत जाते. व्यापारी बँकानी एक गोष्ट सातत्याने लक्षात ठेवली पाहिजे की, ज्या जिंदगीत रोखता मूळीच नसते. अशी जिंदगी बँकेने प्राप्त करू नये. उपलब्ध परिस्थितीमध्ये बँकांनी रोखता आणि लाभता या दोहोत वरीलप्रमाणे समन्वय साधावा. म्हणून गुंतवणूकीच्या संदर्भात क्राउथर यांनी असे म्हटले आहे की, बँकेने जिंदगी अशी निवडावी की, त्यामध्ये रोखता कमी होत जाणारी आणि लाभता वाढत जाणारी असावी.

आपली प्रगती तपासा

१. 'प्रत्येक कर्ज ठेव निर्माण' करते स्पष्ट करा.
२. व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीवरील मर्यादा स्पष्ट करा.
३. रोखता म्हणजे काय ते सांगा.
४. लाभता म्हणजे काय ते सांगा.

७.७ भारतातील व्यापारी बँकाची १९६९ पासूनची प्रगती (Progress of Commercial Banking in India Since 1969)

१९ जूलै १९६९ हा दिवस भारतातील बँक व्यवसायाला भारतातील बँक व्यवसायाला नवे वळण व नवी दिशा देणारी मानला जातो. कारण या दिवशी ५० कोटी रुपयापेक्षा जास्त ठेवी असणाऱ्या १४ व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचा निर्णय घेण्यात आला. अशा राष्ट्रीयीकरणानंतर व्यापारी बँकाची झालेली प्रगती पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) ठेवीमध्ये वाढ :-

व्यापारी बँकानी ठेवी वाढविण्यात आणि गतिशीलता वाढविण्यात मोठ्या प्रमाणात प्रगती केली आहे. १९६९ मध्ये व्यापारी बँकातील एकूण ठेवी ४६४६ कोटी रु. होत्या. त्यामध्ये १९८० पर्यंत ३३,३७७ कोटी रुपयापर्यंत वाढ झाली. १९८५ मध्ये व्यापारी बँकातील ठेवी ७७,०७५ कोटी रु. पर्यंत वाढून एक नवा उच्चांक प्रस्थापित झाला. मार्च १९८८ अखेर व्यापारी बँकांनी एकूण ६,०५,४१० कोटी रु. ठेवी मिळविल्या मार्च २००२ मध्ये या ठेवी १३,४४,८७९ कोटी रु. झाल्या. व्यापारी बँकातील एकूण ठेवीच्या ८५% ठेवी राष्ट्रीयीकृत बँकानी मिळविल्या आहेत. त्या बँकांच्या ५०% पेक्षा जास्त शाखा ग्रामीण भागात आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील ठेवी मिळविण्यात व गतिशीलता वाढविण्यात व्यापारी बँका यशस्वी झाल्या आहेत.

२) पतपुरवठ्याचे कार्य :-

शेती, उद्योग, लघुउद्योग आणि निर्यात क्षेत्रांना पतपुरवठा करण्याबाबत व्यापारी बँकानी प्रगती केली आहे. राष्ट्रीयीकरणानंतर व्यापारी बँकानी वरील क्षेत्रांना मोठ्याप्रमाणात कर्जपुरवठा केला आहे. एकूण पतपुरवठ्याच्या ८० ते ८५% पतपुरवठा शेती, लघुउद्योग व निर्यात उद्योगांना करण्यात आला आहे. १९६९ मध्ये व्यापारी बँकानी एकूण ३,५९९ कोटी रु. पतपुरवठा केला होता तो १९९८ अखेर ३,००,२३३ कोटी रु. पर्यंत वाढलेला होता. मार्च २००२ मध्ये हा कर्जपुरवठा ७,८४,४४० कोटी रु. इतका करण्यात आला होता.

३) शाखा विस्तार :-

सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन घडविण्यासाठी आणि समाजातील सर्व लोकांना बँकींग सवयी लावण्यासाठी राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा विस्तारास फार महत्त्व आहे. १९६९ मध्ये व्यापारी बँकांच्या एकूण शाखा ८,२६२ होत्या. १९८० मध्ये शाखांची संख्या ३२,४१९ झालेली होती. आणि मार्च २००२ अखेर एकूण शाखांची संख्या ६६,१७९ पर्यंत वाढलेली होती. शाखा विस्तारावरूनही बँकांची प्रगती समजण्यास मदत होते.

४) ग्रामीण भागावर भर :-

राष्ट्रीयीकृत बँकांनी देशाच्या ग्रामीण भागात अधिक लक्ष केंद्रीत केले आहे. कारण बँकानी आपला शाखाविस्तार ग्रामीण भागात जास्त केला आहे. त्यामुळे शेती व ग्रामीण उद्योगांना अधिक कर्जपुरवठा होऊ लागला आहे. १९६९ मध्ये व्यापारी बँकांच्या १,८३३ शाखा ग्रामीण भागामध्ये होत्या. ती संख्या १९९५ मध्ये ३५,००८ झाली. परंतू १९९८ मध्ये ग्रामीण भागातील शाखांची संख्या कमी होऊन ती ३२, ८६० झाली. व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण यासाठी फार उपयुक्त झालेले दिसून येते.

५) रोजगार निर्मितीस मदत :-

बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे आणि शाखाविस्तारामुळे रोजगार निर्मितीस चांगला हातभार लागला आहे. गेल्या ३५ वर्षांच्या काळात राष्ट्रीयीकृत बँकानी ३,५२,४३७ कोटी रु. कर्जपुरवठा केल्याने अर्थशास्त्रज्ञांच्या मतानुसार अंदाजे ७५० लक्ष लोकांना रोजगार मिळाला

असेल. शिवाय बँकांचा कर्मचारी वर्गसुद्धा वाढल्याने रोजगार निर्मितीत वाढ होण्यास हातभार लागला आहे. १९६९ मध्ये व्यापारी बँकातील कर्मचाऱ्यांची संख्या १.७५ लक्ष होती. ती १९९८ अखेर ९.६५ लक्ष झालेली होती.

६) नफ्यावर सामाजिक मालकी :-

व्यापारी बँकांच्या नफ्यावर समाजाची मालकी असावी. व नफ्याचा उपयोग देशविकासासाठी व्हावा हा एक राष्ट्रीयीकरणाचा हेतू होता. त्यादृष्टीने पाहिल्यास १९९८ मध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकाचा नफा ५०२७ कोटी रु. एवढा होता. तो नफा समाजाच्या मालकीचा झाला. आणि त्याचा उपयोग आर्थिक विकासासाठी करण्यात आला.

७) शेतीक्षेत्रास अग्रक्रम :-

राष्ट्रीयीकरणापूर्वी खाजगी बँकानी शेतीकडे दुर्लक्ष केले होते. राष्ट्रीयीकरणानंतर शेती व शेतीप्रधान उद्योगांना कर्जपुरवठा करण्याबाबत अग्रक्रम दिला. १९८५ मध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकानी ४१% पतपुरवठा शेतीक्षेत्राला केला होता. सध्या व्यापारी बँका शेतकऱ्यांना पिककर्ज देण्याचे कार्य करीत आहेत.

पुढे दिलेल्या तक्त्यावरून व्यापारी बँकाची झालेली प्रगती लक्षात येते :

वर्ष	एकूण बँका	एकूण ठेवी कोटी रु.	एकूण कर्जपुरवठा कोटी रु.	एकूण नफा कोटी रु.	एकूण कर्मचारी लाख	एकूण शाखा
१९६९	८९	४६४६	३५९९	-	१.७५	८२६२
१९९५	१५३	३७५८६४	२२२५०७	९३९४५	९.६१	५१.३८५
२००२	३६०	१३४४८७९	७८४५७	११५७२	९.२७	६६१७९

व्यापारी बँकांचा क्षेत्रनिहाय शाखाविस्तार

क्षेत्र	जून १९६९	मार्च १९९५	जून १९९८	मार्च २००२
ग्रामीण	१८३३	३५००८	३२८६०	३२४६८
अर्धनगरी	३३४२	१२२७०	१३९६०	१४७०९
नागरी	१५८४	८९८२	९७६६	१०४३१
महानगर	१५०३	६००४	७९५४	८५७१
एकूण	८२६२	६२२६४	६४५४७	६६१७९

व्यापारी बँकामार्फत सुशिक्षित बेकार, ग्रामीण युवक, शेतमजूर, परंपरागत कारागीर, अल्पसंख्यांक जमाती, माजी सैनिक इ. घटकांना अग्रक्रमाने कर्जपुरवठा केला जातो. निर्यात व्यापारालाही मोठ्याप्रमाणावर पतपुरवठा करण्यात येतो. ग्राहक सेवा व सुविधासाठी राष्ट्रीयीकृत

बँक अधिक तत्पर आहेत. यावरून राष्ट्रीयीकरणानंतर व्यापारी बँकानी केलेल्या प्रगतीची स्पष्ट कल्पना येते. आधुनिक काळात व्यापारी बँकाना खाजगी व विदेशी बँकाशी स्पर्धा करावी लागत आहे.

७.८ सारांश

अविकसित आणि विकसनशील देशामध्ये प्राथमिक व्यवसाय महत्त्वाचा असतो. उद्योग आणि व्यापाराचा फारसा विकास झालेला नसतो. त्याची अनेक कारणे असतात. सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे भांडवलाची टंचाई होय. व्यापारी बँकाकडून केल्या जाणाऱ्या कार्याचा विचार केल्यास भांडवलाची अडचण दूर होण्यास हातभार लागतो. आणि अर्थव्यवस्थेत पतपूरवठ्याचे प्रमाण वाढवून आर्थिक विकासाला पोषक वातावरण निर्माण होऊ शकते.

७.९ प्रश्न

- १) व्यापारी बँकांची प्राथमिक कार्ये स्पष्ट करा.
- २) व्यापारी बँकांच्या दुय्यम कार्याचे वर्णन करा.
- ३) व्यापारी बँकांची पतनिर्मितीची प्रक्रिया स्पष्ट करा.
- ४) रोखता आणि लाभता यामध्ये व्यापारी बँका समन्वय कसा साधतात ?
- ५) भारतातील व्यापारी बँकानी १९६९ पासून केलेली प्रगती स्पष्ट करा.

मध्यवर्ती किंवा केंद्रिय बँक

Central Bank

घटक रचना:

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ मध्यवर्ती बँकेचा अर्थ आणि व्याख्या
- ८.३ मध्यवर्ती बँकेची कार्ये
 - ८.३.१ परंपरागत कार्ये
 - ८.३.२ प्रवर्तन कार्ये
- ८.४ मौद्रिक धोरणाचा अर्थ
- ८.५ मौद्रिक धोरणाची उद्दिष्टे
 - ८.५.१ मौद्रिक धोरणाची मर्यादा
- ८.६ पतनियंत्रणाची साधने
 - ८.६.१ संख्यात्मक साधने
 - ८.६.२ गुणात्मक साधने
- ८.७ सारांश
- ८.८ प्रश्न

८.० उद्दिष्टे

- मध्यवर्ती बँकेचा अर्थ जाणून घेणे.
- मध्यवर्ती बँकेची कार्ये माहित करून घेणे.
- मौद्रिक धोरणाचा अर्थ माहित करून घेणे.
- मौद्रिक धोरणाचे स्वरूप जाणून घेणे.
- पतनियंत्रणाची साधने माहित करून घेणे.

८.१ प्रस्तावना

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा आधार ही त्या देशाची मध्यवर्ती बँक असते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील त्रुटी दूर करून अर्थव्यवस्थेतील विकास कार्यांना गती देण्याची

महत्त्वाची भूमिका मध्यवर्ती बँकेकडून पार पाडली जाते. देशातील बँकिंग आणि बँकेत्तर वित्तीय संस्थांच्या कार्यावर देखरेख ठेवणे आणि त्यांना राष्ट्राच्या विकास कार्यात पुरेसे योगदान देण्यासाठी प्रवृत्त करणे हे मध्यवर्ती बँकेचे मूलभूत उद्दिष्ट असते. आज प्रत्येक देशात मध्यवर्ती बँक असणे ही काळाची गरज आहे अर्थात विकसित आणि विकसनशील देशातील मध्यवर्ती बँकांच्या कार्यप्रणालीत काही फरक असल्याचे जाणवते. भारतात १ एप्रिल १९३५ पासून रिझर्व बँक ऑफ इंडिया (RBI) ही भारताची मध्यवर्ती बँक म्हणून कार्यरत आहे.

८.२ मध्यवर्ती बँकेचा अर्थ आणि व्याख्या

अनेक अर्थशास्त्रज्ञानी मध्यवर्ती बँकेची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यातील महत्त्वाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

१) डॉ. डी. कॉक :-

"देशाच्या मौद्रिक आणि बँकिंग रचनेचे शिखर म्हणजे मध्यवर्ती बँक होय."

डी. कॉक यांनी आपल्या व्याख्येत मध्यवर्ती बँकेत संपूर्ण वित्तीय व्यवस्थेच्या शिखरस्थानी असून वित्तीय व्यवस्थेचे नियंत्रण, नियमन व विकास हा मध्यवर्ती बँकेचा महत्त्वाचा विषय असल्याचे म्हटले आहे.

२) प्रा. सेअर्स :-

"मध्यवर्ती बँकेचे कार्य हे इतर व्यापारी बँकापेक्षा भिन्न असून त्यात व्यापारी बँकावर नियंत्रण आणून देशाच्या मौद्रिक धोरणास चालना देणे हे असते."

३) प्रा. वेरा स्मिथ :-

"म. बँक ही अशी व्यवस्था आहे की, जेथे एकमेव बँकेस चलनी नोटा व्यवहारात आणण्याचा एकाधिकार असतो."

प्रा. स्मिथ यांनी कागदी नोटा छापण्याचा एकाधिकार मध्यवर्ती बँकेस असतो असे म्हटले आहे.

४) प्रा. सॅम्युअलसन :-

"मध्यवर्ती बँक ही इतर बँकांची बँक आहे."

वरील व्याख्येत मध्यवर्ती बँकेच्या एका प्रमुख कार्यावर भर देण्यात आला आहे. आणि जे कार्य म्हणजे इतर बँकांचे नियमन करणे होय. मध्यवर्ती बँकेला देशातील इतर बँकांच्या व्यवहारावर लक्ष ठेवावे लागते.

अशाप्रकारे आपणास विविध अर्थशास्त्रज्ञांनी दिलेल्या व्याख्यामध्ये मध्यवर्ती बँकेच्या एखाद्या प्रमुख कार्यावर भर दिल्याचे आढळते. मध्यवर्ती बँक प्रामुख्याने वित्तीय व्यवस्थेच्या नियंत्रणाचे व विकासाचे कार्य पार पाडते. देशातील व्याजदराचे धोरण आखते. मौद्रिक धोरण तयार करणे, सरकारला आर्थिक मदत आणि सल्ला देणे इ. कार्ये मध्यवर्ती बँकेस करावी लागतात.

८.३ मध्यवर्ती बँकेची कार्ये (Functions of Central Bank)

डॉ. डी. कॉक यानी दक्षिण आफ्रिकेतील मध्यवर्ती बँकेचे गव्हर्नर म्हणून अनेक वर्षे काम पाहिले होते. त्यांनी जगातील अनेक मध्यवर्ती बँकांना भेटी देऊन त्यांच्या कार्याचे जवळून निरीक्षण केले होते. त्यानुसार त्यांनी मध्यवर्ती बँकेची प्रमुख ७ कार्ये सांगितलेली आहेत. सर्वसाधारणपणे मध्यवर्ती बँकेस आज अनेक कार्ये पार पाडावी लागतात. त्याची विभागणी दोन गटात पुढीलप्रमाणे केली जाते :

८.३.१ अ) परंपरागत कार्ये (Traditional Functions) :-

जगातील सर्व देशांच्या मध्यवर्ती बँकेस ज्याप्रकारची कार्ये पार पाडून वित्तीय व्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवावे लागते. अशा प्रकारची कार्ये म्हणजे परंपरागत कार्ये होय. यामध्ये पुढील कार्यांचा समावेश होतो.

१) चलन निर्मिती करणे :-

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा आत्मा हा त्या देशातील पैसा किंवा चलन असते. या चलनाची निर्मिती ही त्या देशाच्या मध्यवर्ती बँकेचा एकाधिकार असतो. मध्यवर्ती बँकेस चलन निर्मितीचा एकाधिकार प्राप्त झाल्याने चलनाच्या स्वरूपात एकवाक्यता राखता येते. एकूण चलन पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवणे सुलभ जाते. लोकांचा चलन व्यवस्थेवर विश्वास निर्माण होण्यास मदत होते. प्रत्येक देशातील चलननिर्मिती ही भिन्न तत्त्वावर आधारित असते. भारतात २, ५, २०, १००, ५०० आणि १००० रुपयांच्या नोटा रिझर्व बँकेकडून छापल्या जातात. रिझर्व बँकेने १९५६ पासून "किमान राखीव निधी" स्वीकारला असल्यामुळे रिझर्व बँकेस २०० कोटी रुपयांचा निधी चलननिर्मितीसाठी वेगळा ठेवावा लागतो. त्यात ११५ कोटी रु. सोने आणि ८५ कोटी रुपयांचा परक्रीय चलनाचा साठा आवश्यक असतो.

जगातील वेगवेगळ्या देशामध्ये चलन छापण्यासाठी पुढीलपैकी एका पद्धतीचा अवलंब केला जातो.

- अ) साधी ठेव पद्धती
- ब) अंश ठेव पद्धती
- क) कमाल विश्वस्त निधी पद्धती
- ड) निश्चित विश्वस्त निधी
- इ) अनुप्रमाण राखीव निधी पद्धती
- ई) किमान राखीव निधी पद्धती

२) सरकारची बँक म्हणून कार्य करणे :-

मध्यवर्ती बँक सरकारची बँक म्हणून कार्य करते. तसेच मध्यवर्ती बँक सरकारला आर्थिक सल्ला देण्याचे कार्य करते. ही बँक सरकारचा प्रतिनिधी म्हणून कार्य करते. केंद्र आणि राज्यसरकाराच्या रकमा मध्यवर्ती बँकेत त्यांच्या खात्यामध्ये ठेवल्या जातात. मध्यवर्ती बँक सरकारचे बँकविषयक हिशोब ठेवते. व्यापारी बँका आपल्या ठेवीदारांच्यासाठी जी जी कार्ये करतात ती ती सर्व कार्ये देशातील मध्यवर्ती बँक सरकारची बँक म्हणून कार्य करते.

सरकारच्यावतीने रकमा जमा करणे, सरकारच्या रकमा अदा करणे, सरकारला आवश्यकता भासल्यास अल्प आणि दिर्घमुदतीची कर्जे पूरविणे आणि अशी कर्जे उभारण्यास मदत करणे, सार्वजनिक कर्जाचे व्यवस्थापन करणे इ. कार्ये मध्यवर्ती बँकेकडून केली जातात. तसेच जागतिक बँक (IBRD) आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) यांच्यावर सरकारचे प्रतिनिधीत्व करणे हेही कार्य मध्यवर्ती बँकेकडून केले जाते.

३) बँकांची बँक म्हणून कार्य करणे :-

मध्यवर्ती बँक ही एक शिखर संस्था असल्याने ती देशातील बँकींग व्यवस्थेची नियंत्रक, सहाय्यक आणि मार्गदर्शक असते. शिखर बँक म्हणून मध्यवर्ती बँकेस इतर व्यापारी बँकासाठी अनेक जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात. उदा. बँकांच्या राखीव निधीचे रक्षण करणे, बँकांना संकटकाळी सहाय्य करणे, दोषी बँकावर कारवाई करणे इ.

देशातील व्यापारी बँकांना एकूण प्राथमिक ठेवींच्या काही टक्के रक्कम मध्यवर्ती बँकेत राखीव निधीच्या स्वरूपात ठेवणे बंधनकारक असते. परिणामतः बँकेकडे असा राखीव निधी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होतो. अशा राखीव निधीचे संवर्धन करणे हे मध्यवर्ती बँकेचे कर्तव्य असते.

काही बँका आणि वित्तीय संस्था मध्यवर्ती बँकेच्या नियमावलीनुसार कार्य करित नसतील तर अशा बँकांना समज देण्याचे कार्य मध्यवर्ती बँकेकडून केले जाते. त्यानंतरही नियमभंग होत असेल तर अशा बँकांवर कारवाई केली जाते.

४) देशाच्या परकीय चलन साठ्याचा सांभाळ करणे :-

आधुनिक काळात देशाच्या परकीय चलनाचे साठे सांभाळण्याचे कार्य प्रत्येक देशाच्या मध्यवर्ती बँकेला करावे लागते. स्वदेशी चलनाचा निरनिराळ्या परकीय चलनाबरोबरचा विनिमय दर ठरविणे आणि तो स्थिर राखणे किंवा त्यात योग्य तो बदल करण्यास सरकारला सल्ला देणे, परकीय चलनाचे सरकारच्या वतीने नियंत्रण करणे.

५) व्यापारी बँकांचा अंतिम आधार म्हणून कार्य करणे :-

वर्षातून काहीवेळा व्यापारी बँकांना रोख रकमेची नेहमीपेक्षा जादा निकड भासते. भारतासारख्या शेतीप्रधान देशात कापणीच्या हंगामानंतर व्यापार वाढतो आणि ग्राहकाकडून रोख रकमेसाठी मागणी येते. अशावेळी जवळजवळ सर्वच व्यापारी बँकांना रोख रकमेची गरज भासते. अशा परिस्थितीत व्यापारी बँका एकमेकांकडून कर्ज होऊनही गरज पूर्ण करू शकत

नाहीत. अशावेळी देशातील सर्व व्यापारी बँका अंतिम आधार म्हणून मध्यवर्ती बँकेकडे धाव घेतात. आणि मध्यवर्ती बँका व्यापारी बँकाना अंतिम आधार म्हणून उपयोगी पडते. व्यापारी बँकाना त्यांच्या अडचणीच्या काळात आवश्यक ती जादा रोख रक्कम पुरवून त्यांना मदत करणे हे मध्यवर्ती बँकेचे महत्त्वाचे कार्य होय. देशातील व्यापारी बँकाजवळ आणि लोकाजवळ योग्य प्रमाणात रोखता शकण्याचे कार्य मध्यवर्ती बँकेच्या अंतिम आधार या भूमिकेमुळे योग्य पद्धतीने पार पाडले जाणे शक्य होते.

६) निरसन केंद्र म्हणून कार्य करणे :-

प्रत्येक व्यापारी बँकेचे मध्यवर्ती बँकेत खाते असते. व्यापारी बँका आपल्या त्या खात्यातून रोख रकमा ठेवतात. त्याचा असा एक खात्यातून रोख रकमा ठेवतात. त्याचा असा एक फायदा होतो की, निरनिराळ्या व्यापारी बँकाना आपापसातील देणी-घेणी मध्यवर्ती बँकेत असलेल्या आपल्या खात्यातील हिशोबातील वजावटीने भागविता येतात. समजा B बँकेला A बँकेकडून १ लाख रु. येणे आहेत. आणि A बँकेला B बँकेकडून १.५ लाख रु. येणे आहेत. हा हिशोब पूर्ण करण्याचा सोपा मार्ग म्हणजे B बँकेने A बँकेला मध्यवर्ती बँकेवर काढलेला ५० हजार रुपयाचा धनादेश देणे होय. त्यामुळे B बँकेच्या मध्यवर्ती बँकेतील खात्यातून ५० हजार रु. काढून घेतल्याचे दाखविले जाईल. आणि त्याचवेळी B बँकेच्या मध्यवर्ती बँकेच्या खात्यात ५० हजार रु. जमा दाखविले जातील. अशाप्रकारे रोख रकमांची प्रत्यक्ष देवाण-घेवाण करण्याची गैरसोय टाळता येते. व्यापारी बँकाचे प्रतिनिधी प्रत्येक आठवड्यात उरलेल्या दिवशी निरसन केंद्रात भेटून मध्यवर्ती बँकेमार्फत आपापले हजारो रुपयांचे हिशोब वरीलप्रमाणे पुर्ण करतात. यावरून मध्यवर्ती बँकेमार्फत आंतरबँक हिशोब मिटविण्याचे कार्य किती काटकसरीने आणि सुलभतेने केले जाते हे लक्षात येते. यालाच निरसन केंद्राचे कार्य असे म्हणतात.

७) पतपैशाचे नियमन करणे :-

देशातील व्यापारी बँका मोठ्या प्रमाणावर पतपैसा निर्माण करू शकतात. व्यापारी बँकाकडून निर्माण केल्या जाणाऱ्या पतपैशाला आधुनिक अर्थव्यवस्थेत महत्त्व प्राप्त झाले आहे. परंतु व्यापारी बँकानी पतपैशाची निर्मिती गरजेपेक्षा जास्त केल्यास अर्थव्यवस्थेत पैशाचा अतिरिक्त पुरवठा होऊन भाववाढीची परिस्थिती निर्माण होते आणि त्याचा अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाक होतो. याउलट व्यापारी बँकानी गरजेपेक्षा कमी प्रमाणात पतपैसा निर्माण केल्यास पुरेशा पैशा अभावी अर्थव्यवस्थेत चलनघट (मंदी) निर्माण होते. म्हणून व्यापारी बँकाकडून केल्या जाणाऱ्या पतनिर्मितीत अतिरिक्त वाढ आणि अतिरिक्त घट या दोन्ही अनिष्ट घटना टाळण्यासाठी व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीवर नेहमी लक्ष ठेऊन पतपैशाचे योग्यप्रकारे नियमन करण्याचे कार्य मध्यवर्ती बँकेला करावे लागते. त्याचा देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेवर चांगला परिणाम होतो.

८.३.२ ब) प्रवर्तन किंवा विकसनशील कार्ये (Promotional or Developmental Functions) :-

अनेक विकसनशील देशातील मध्यवर्ती बँका अलिकडील ५० वर्षात स्थापन झालेल्या आहेत. प्रगत देशातील आर्थिक स्थिती आणि विकसनशील देशातील आर्थिक स्थिती भिन्न असल्यामुळे विकसनशील देशातील मध्यवर्ती बँका परंपरागत कार्यांबरोबरच इतर काही कार्ये पार

पाडतात. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेला गतिमान करण्यासाठी सक्रिय राहण्याची आवश्यकता असते. अशा कार्यानाच प्रवर्तन किंवा विकासात्मक कार्ये असे म्हणतात. या कार्यामध्ये पुढील कार्यांचा समावेश होतो.

१) वित्तीय व्यवस्थेचा विकास :-

प्रत्येक देशाची अर्थव्यवस्था गतिमान आणि विकसित होण्यासाठी त्या देशातील वित्तीय व्यवस्था (Financial System) विकसित असणे आवश्यक असते. वित्तीय व्यवस्थेत अनेक बँकींग आणि बँकेतर वित्तीय संस्था, वित्तीय बाजार आणि बँकेतर वित्तीय साधने इ. चा समावेश होतो. देशाच्या कानाकोपऱ्यात वित्तीय संस्थांचे जाळे विणून खेड्यापाड्यापर्यंत वित्तीय व्यवहार कसे पोहचतील हे मध्यवर्ती बँकेस पाहावे लागते. शेती, शेतीवर आधारी उद्योग, कुटीरोद्योग, ग्रामीण विकास इ. प्राधान्यक्षेत्रांच्या वित्तीय गरजा पूर्ण होण्यासाठी तसेच लोकांच्या बचतीला किंवा गुंतवणूकीला चालना देण्यासाठी सक्षम अशी वित्तीय व्यवस्था निर्माण करण्याचे कार्य मध्यवर्ती बँकेस पार पाडावे लागते.

२) आर्थिक विकासास चालना देणे :-

अविकसित आणि गरीब देशांचा आर्थिक विकास पाहिजे तितका झालेला नसतो. अशा देशातील मध्यवर्ती बँकाना शेती उद्योग व्यापार, वाहतूक व दळणवळण यासारख्या पायाभूत सुविधांना अप्रत्यक्षपणे सहाय्य करावे लागते. देशातील बँका आणि देशातील इतर वित्तीय संस्थाना गरजू व्यक्ती व संस्थाना मदत देण्यासाठी प्रेरित करावे लागते. सेवा क्षेत्र, वाहतूक व्यवसाय, निर्यात, विपणन यासारख्या क्षेत्रांना वित्तीय संस्थाकडून आवश्यक निधी उपलब्ध झाला तर आर्थिक विकासासाठी ते महत्त्वाचे योगदान देऊ शकतात. थोडक्यात अप्रत्यक्षपणे मध्यवर्तीत बँक आर्थिक विकासाला अनुकूल निर्णय घेण्यास इतर वित्तीय संस्थाना भाग पाडते.

३) वित्तीय संस्थांची निर्मिती करणे :-

अर्थव्यवस्थेतील शेती, लघुउद्योग, व्यापार सेवा इ. क्षेत्रांच्या गरजा भिन्न स्वरूपाच्या असतात. जर एकाच शिखर संस्थेकडे या सर्वक्षेत्रांना मदत करण्याची जबाबदारी दिली तर ती योग्य तऱ्हेने पार पाडणार नाही. म्हणून मध्यवर्ती बँक विशिष्ट उद्दिष्ट समोर ठेऊन काही वित्तीय संस्थांची निर्मिती करते. उदा. भारतात रिझर्व बँकेने शेती पत्तपुरवठ्यासाठी "राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक" (NABARD), औद्योगिक वित्तपुरवठ्यासाठी औद्योगिक विकास बँक (IDBI), लघुउद्योगासाठी भारतीय लघुउद्योग विकास बँक (SIDBI), निर्यात क्षेत्र विकासासाठी भारतीय आयात-निर्यात बँक (EXIM BANK), बचत आणि गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी भारतीय युनिट ट्रस्ट (UTI) यास AXIS BANK असे नवीन नाव देण्यात आले आहे. यासारख्या वित्तीय संस्थांची उभारणी करण्यात आली आहे. थोडक्यात विविध स्वरूपाच्या उद्देशनिहाय संस्थांची स्थापन करणे हे एक मध्यवर्ती बँकेचे प्रवर्तन कार्य आहे. यामूळे विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळण्यास व गती वाढण्यास मदत होते.

४) प्रशिक्षण कार्य :-

वेगाने घडून येणाऱ्या आर्थिकविकासाबरोबरच वाढत जाणाऱ्या बँकींग क्षेत्रातील कर्मचारी वर्गास योग्य त्या प्रकारचे प्रशिक्षण देण्याचे काम मध्यवर्ती बँक पार पाडते. जर

कर्मचाऱ्यांना योग्यप्रकारचे प्रशिक्षण मिळाले तर आपल्या संस्थेत ते उत्तम सेवा देऊ शकतील. पर्यायाने बँकांचा, वित्तीय संस्थांचा आणि ग्राहकांचा फायदा होईल. भारतात भारतीय रिझर्व बँकेचे "National Institute of Management," "College of Agriculture Banking," "Bankers's staff College" इ. प्रशिक्षण केंद्रे सुरु करण्यात आली आहेत. प्रशिक्षणामुळे कर्मचाऱ्यांच्या कौशल्यात आणि कार्यक्षमतेत वाढ होण्यास मदत होते. त्याचा लाभ संस्था व ग्राहकांना होतो.

५) संशोधन आणि प्रकाशनाचे कार्य करणे :-

मध्यवर्ती बँकेला अर्थव्यवस्थेच्या अनेक क्षेत्रातील आणि उपक्षेत्रांतील विविध प्रकारची माहिती गोळा करणे आवश्यक असते. अशा माहितीच्या आधारे बँकेच्या धोरणाची दिशा निश्चित करता येते. मध्यवर्ती बँकेचे विविध विभाग शेती, उद्योग विमा, व्यापार, बचत, गुंतवणूक आणि व्याजदर क्षेत्राबाबत माहिती गोळा करतात. या माहितीचे नंतर सांख्यिकीय संकलन होते आणि शेवटी निष्कर्ष काढले जातात. या माहितीचे वर्गीकरण आणि पृथक्करण करून ही माहिती विशेष अहवालातून (RBI's Bulletin) प्रकाशित केली जाते.

याशिवाय मध्यवर्ती बँक देशात बँकींग सुविधांचा विस्तार करते. देशातील किंमत पातळी स्थिर ठेवणे, परिणामकारक मौद्रिक धोरणाच्या साह्याने व्यापारचक्रांचे प्रतिकूल परिणाम सौम्य करते. देशातील नाणेबाजार आणि भांडवल बाजाराचा विकास घडवून आणते.

अशाप्रकारे मध्यवर्ती बँक देशातील सर्वश्रेष्ठ बँक म्हणून विविध प्रकारची कार्ये पार पाडते. ही कार्ये करताना नफा हेतू असत नाही. सर्वसामान्य लोकांच्या हितासाठी मध्यवर्ती बँक कार्य करित असते.

आपली प्रगती तपासा

१. भारताच्या मध्यवर्ती बँकेचे नाव सांगा. ती कधी स्थापन झाली ?
२. मध्यवर्ती बँकेची व्याख्या स्पष्ट करा.
३. सर्वसाधारणपणे मध्यवर्ती बँकेची कार्ये कोणती ते सांगा.

८.४ मौद्रिक किंवा चलनाविषयक धोरण (Monetary Policy)

मौद्रिक धोरणाचा अर्थ आणि व्याख्या :-

मौद्रिक धोरणाला चलनाविषयक धोरण, पैसाविषयक धोरण किंवा नाणेविषयक धोरण या नावानेही ओळखले जाते. अर्थव्यवस्थेत पैशाचा पुरवठा किती असावा ? पैशाच्या पुरवठ्यात

वाढ व्हावी की घट व्हावी याबाबतचे मध्यवर्ती बँकेचे विशिष्ट काळासाठीचे धोरण म्हणजे मौद्रिक धोरण होय. या धोरणाचा अर्थ जाणून घेण्यासाठी पुढील व्याख्या विचारात घेणे योग्य ठरेल.

१) प्रा. ए. जी. हॉर्ट :-

पैशाच्या साठ्यावर किंवा लोकांच्या पैशाच्या मागणीवर प्रभाव टाकणारा आणि सार्वजनिक रोखतेची स्थिती बदलणाऱ्या धोरणास मौद्रिक धोरण असे म्हणतात.

२) प्रा. हॅरी जॉन्सन :-

सर्वसाधारण आर्थिक धोरणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेच्या चलन पुरवठा नियंत्रणाचे एक साधन म्हणून ज्याप्रकारे वापर केला जातो. त्यास मौद्रिक धोरण असे म्हणतात.

वरील व्याख्या विचारात घेता देशातील मध्यवर्ती बँकेचे अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या पुरवठ्याचे जे धोरण असते. त्यास मौद्रिक धोरण असे म्हणतात. अर्थशास्त्रज्ञांनी मौद्रिक धोरण व पतपुरवठ्याचे धोरण यात फरक केला असून मौद्रिक धोरण पैशाचा पुरवठा निर्धारित करते. देशातील एकूण पैशाचा पुरवठा अल्पकाळात वस्तू आणि सेवांच्या किंमतीवर प्रभाव टाकतो. आणि दीर्घकाळात स्वदेशी चलनाच्या मुल्यावर प्रभाव टाकतो. म्हणून मौद्रिक धोरणामध्ये आवश्यक बदल अनिवार्य ठरतात.

थोडक्यात मौद्रिक धोरणात पैशाच्या पुरवठ्यावर आणि पतपैशाची उपलब्धता व वापर यावर मध्यवर्ती बँक नियंत्रण ठेवते. त्यासाठी विविध प्रकारच्या साधनांचा वापर केला जातो.

८.५ मौद्रिक धोरणाची उद्दिष्टे (Objectives of Monetary Policy) :-

लॉर्ड केन्ससारख्या अर्थशास्त्रज्ञांनी मौद्रिक धोरणाला उर्जित अवस्था दिल्यानंतर ते अधिक समग्र व व्यापक झाले आहे. ५० ते ६० वर्षांपूर्वी अर्थशास्त्रज्ञांना याबाबत विशेष ज्ञान नव्हते. परंतु केन्सनंतरच्या काळात मौद्रिक धोरण हे आर्थिक धोरणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यात महत्त्वाचे ठरू शकते. हे सिद्ध झाले आहे.

प्रत्येक देशातील मौद्रिक धोरणाची उद्दिष्टे स्थलकाल सापेक्ष असली तरी सुद्धा सर्वसाधारणपणे असे मानले जाते की, आर्थिक धोरणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी मौद्रिक धोरणाचा चांगला वापर करता येतो. मौद्रिक धोरणाची विविध उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) आर्थिक वृद्धी साध्य करणे :-

विशिष्ट काळात अधिकाधिक वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन होणे म्हणजेच आर्थिक वृद्धी साध्य होणे होय. हे मौद्रिक धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट बनले आहे. जलद आर्थिक वृद्धीमुळे, राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न, बचत आणि उपभोग क्षमता इ. मध्ये वाढ होते. अर्थात जलद आर्थिक वृद्धीसाठी अधिक गुंतवणूकीची व भांडवल निर्मितीची आवश्यकता असते. येथेच मौद्रिक धोरण

अर्थव्यवस्थेच्या शेती, उद्योग आणि सेवा अशा विविध क्षेत्रांना पुरेसा निधी उपलब्ध करून देण्यावर भर देईल. बँक व वित्तीय संस्थांचे जाळे सर्वत्र पसरवून ग्रामीण व दुर्लक्षित घटकांना कर्जपुरवठा करणे, ठेवीदारांना आकर्षक व्याज देऊन ठेवींचे संकलन करण्यास बँकांना प्रवृत्त करणे, भाववाढीवर पुरेसे नियंत्रण ठेवणे इ. कामे मौद्रिक धोरणामुळे सोपी होतात. मौद्रिक धोरण अधिक कर्जपुरवठ्यामुळे अधिक रोजगार निर्मिती आणि वाढती मागणी करण्यासाठी प्रयत्न करते. तसेच अर्थव्यवस्थेतील पैशाची भूमिका वाढविण्यासाठी मौद्रिकीकरणास चालना दिली जाते.

थोडक्यात आर्थिक विकास वेगाने घडून येण्यासाठी मौद्रिक धोरणात सुलभ कर्जपुरवठ्याचे धोरण स्वीकारले जाते. परंतू त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील पैशाचा पुरवठा वाढतो आणि तो भावी किंमतवाढीची बीजे पेरतो.

२) किंमत स्थिरता निर्माण करणे :-

भाववाढीमुळे किंमती वाढतात. जर वेगाने आर्थिक विकास घडून आला तर भाववाढ निश्चित होते. जर भाववाढ योग्यवेळी रोखली नाही तर ती त्रासदायक ठरू शकते. त्याचप्रमाणे चलनघटही (भावघट) हानिकारक ठरते. भावघटीमुळे सर्वत्र आर्थिक मंदी आणि बेरोजगारी आढळते. अशावेळी मौद्रिक धोरणाचे मूलभूत उद्दिष्ट असे असते की, किंमती स्थिर राखणे. परंतू स्थिर किंमती म्हणजे अगदीच न बदलणाऱ्या भाववाढीचे स्वागत केले जाते. भाववाढ आणि भावघट टाळण्यासाठी किंमत स्थिरता आवश्यक असते. किंमती स्थिर राखल्यामुळे उत्पादन व रोजगारात विशिष्ट दराने वाढ घडून येते आणि लोकांचा अर्थव्यवस्थेतील विश्वास वाढतो. मौद्रिक धोरण पैशाच्या पुरवठ्यातील बदलानुसार आणि पतपुरवठ्यातील बदलामुळे किंमती स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करते.

३) व्यवहारतोलात समतोल राखणे :-

विशिष्ट देशाच्या सर्व विदेशी व्यवहारांचा जमाखर्च व्यवहारातोलात दाखविलेला असतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा स्वदेशी अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव पडत असतो. अनेक देश आपल्या आयात व निर्यातीत समतोल राखण्याचा प्रयत्न करतात. परंतू अनेक विकसनशील देशांची आयात निर्यातीपेक्षा जास्त झाल्याने त्यांच्यात व्यापारतूटीची समस्या निर्माण होते. ही तूट भरून काढण्यासाठी असे देश परदेशातून कर्ज घेतात. परंतू एका मर्यादेपेक्षा अधिक कर्जाची उचल झाल्यास देश कर्जाच्या सापळ्यात अडकण्याचा धोका असतो. जर मौद्रिक धोरण किंमती स्थिर राखू शकले तर देशाची निर्यात वाढू शकते. आणि व्यापारातील तूट कमी होण्यास मदत होते. थोडक्यात मौद्रिक धोरण देशाचा व्यवहारतोल मोठ्याप्रमाणात असमतोलीत होणार नाही याची दक्षता घेत असते.

४) पूर्ण रोजगार निर्माण करणे :-

१९३६ मध्ये केन्सचा "General Theory" प्रकाशित झाल्यानंतर पूर्ण रोजगार या संकल्पनेला प्रसिद्धी मिळाली. वास्तविक पूर्ण रोजगार ही संकल्पना काहीसा संभ्रम निर्माण करणारी आहे. ज्याची काम करण्याची इच्छा आणि क्षमता आहे. अशा सर्वांना रोजगार मिळणे म्हणजे पूर्ण रोजगार होय. परंतू यामध्ये अस्थायी स्वरूपातील बेरोजगारीच्या समावेश नाही. थोडक्यात, जर लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला तर त्याचे उत्पन्न वाढून दारिद्र्याचे निवारण

होते. आणि लोकांचे राहणीमान सुधारते. मौद्रिक धोरण देशात अधिकाधिक रोजगार निर्मितीसाठी महत्त्वाचे निर्णय होत असते. व्याजदारात आवश्यक ते बदल करून भांडवलाची नफ्याची क्षमता वाढविल्यास गुंतवणूकीस पोषक वातावरण तयार होते. परिणामतः उत्पादन वाढीस चालना मिळते. परिणामतः कारखानदारी व उद्योग वाढीस लागून जास्तीत जास्त रोजगार निर्मिती होईल.

५) विनिमय दरात स्थिरता राखणे :-

मौद्रिक धोरणाचे परंपरागत उद्दिष्ट म्हणून विनिमय दराच्या स्थिरतेचा उल्लेख केला जातो. जर विनिमय दर अस्थिर राहून त्यात फार मोठे चढ उतार होत असतील तर अर्थव्यवस्थेवरील आंतरराष्ट्रीय समुदायाचा विश्वास उडेल. आणि फार मोठे नुकसान होईल. जर विनिमयदरात स्थिरता प्रस्थापित झाली असेल तर विनिमय बाजारातील सट्टेबाजीला आळा घालता येईल. भांडवल उभारणीसाठी विनिमय स्थिरता नेहमी पोषक असते. त्यामुळे आर्थिक विकासास हातभार लागू शकतो. परंतू अलिकडील काळात अनेक विकसनशील राष्ट्रांनी विनिमयदरातील स्थिरतेऐवजी व्यवहारतोलातील समतोलावर लक्ष केंद्रित केले आहे. मध्यवर्ती बँक आपल्याकडील परकीय चलनाच्या साठ्यात आवश्यक ते बदल करून परकीय विनिमयाच्या मागणीवर नियंत्रण आणते. आणि पर्यायाने विनिमय दरात स्थैर्य राखणे सुलभ होते.

६) तटस्थ पैसा किंवा चलन निष्क्रियता :-

रॉबर्टसन, विकस्टीड यासारख्या अर्थशास्त्रज्ञानी पैशास नेहमी निष्क्रिय घटक मानले आहे. त्यांच्यामते पैसा केवळ विनिमयाचे माध्यम म्हणून असून त्यापेक्षा वेगळी भूमिका असू नये. म्हणूनच मौद्रिक धोरणाने पैशाच्या संदर्भात नियंत्रित असायला हवे. परंतू मौद्रिक धोरणाच्या या उद्दिष्टावर मोठ्या प्रमाणात टीका केली जाते. जर पैशाचा पुरवठा कायमस्वरूपी स्थिर ठेवला तर किंमतीत स्थिरता राखणे अशक्य होईल. त्याचप्रमाणे अर्थव्यवस्था आर्थिक मंदीतून जाते तेव्हा मंदी संपविण्यासाठी पैशाचा पुरवठा वाढवावा लागतो. म्हणून चलन निष्क्रियता किंवा तटस्थ पैसा हे अवास्तव उद्दिष्ट मानले जाते.

७) उत्पन्न वाटपामध्ये समानता निर्माण करणे :-

अनेक अर्थशास्त्रज्ञांच्या विचारानुसार राजकोषीय धोरण (Fiscal Policy) समान उत्पन्न वाटपासाठी अधिक उपयुक्त ठरते. परंतू अलिकडच्या काळात राजकोषीय धोरणाला पूरक अशी भूमिका मौद्रिक धोरण पार पाडू शकते. मौद्रिक धोरणानुसार ज्या क्षेत्रांना बँकानी सवलतीच्या व्याजदराने कर्जपुरवठा योग्यप्रमाणात केला तर एकप्रकारे उत्पन्न वितरणात (वाटपात) समानता आल्यासारखे होईल.

वरीलप्रमाणे मौद्रिक धोरणाने उद्दिष्टे साध्य केली तर त्या देशाच्या विकासाला वेळ लागणार नाही.

८.५.१ मौद्रिक धोरणाच्या मर्यादा (Limitations of Monetary Policy) :-

मौद्रिक धोरण पतनियंत्रणाचे महत्त्वाचे साधन असून त्याच्या साह्याने वरील उद्दिष्टे साध्य करता येतात. परंतू इतर काही घटकांमुळे मौद्रिक धोरणाला मर्यादा पडतात. त्यातील महत्त्वाच्या मर्यादा पुढीलप्रमाणे :

१) अमौद्रिक क्षेत्राचे अस्तित्त्व :-

आजही अनेक विकसनशील देशात अमौद्रिक क्षेत्र मोठ्याप्रमाणावर आढळते. म्हणजेच व्यवहार करण्यासाठी पैशाचा उपयोग केला जात नाही. अशा देशातील ग्रामीण भागात मोठ्या संख्येने लोक राहतात. अशाठिकाणी आजही वस्तूविनिमय मोठ्याप्रमाणावर चालतो. परिणामतः मौद्रिक धोरणातील बदलाचा त्यांच्यावर काहीही प्रभाव पडत नाही.

२) बँकेत्तर वित्तीय संस्था :-

अर्थव्यवस्थेचा जसजसा विकास होत जातो तसतसे वित्तीय क्षेत्र अधिक प्रबळ आणि व्यापक होते. त्यातून अनेक वित्तीय संस्था निर्माण होतात. अशा वित्तीय संस्थाही मोठ्याप्रमाणावर कर्जपूरवटा करतात. अशा वित्तीय संस्था मध्यवर्ती बँकेच्या मौद्रिक धोरणाच्या कार्यक्षेत्रात येत नसल्याने मौद्रिक धोरणाची उपयुक्तता काही प्रमाणात कमी होते.

३) असंघटित वित्तीय बाजार :-

मौद्रिक धोरणाची अंमलबजावणी प्रामुख्याने वित्तीय बाजारमार्फत होत असते. यामध्ये नाणेबाजार आणि भांडवल बाजाराचा समावेश होतो. परंतू अनेक विकसनशील देशातील वित्तीय बाजार हे मोठ्या प्रमाणावर असंघटित आणि अविकसित असतात. अनेक ठिकाणी कर्ज हे सावकार व्यापारी मित्रमंडळी, नातेवाईक, दलाल यांच्यामार्फत दिले जाते. परिणामी मौद्रिक धोरणाचा त्यांच्यावर काहीही प्रभाव पडत नाही. त्यामुळे मौद्रिक धोरणाची परिणामकारकता कमी होते.

४) मोठ्या प्रमाणावरील रोखतेचे प्रमाण :-

अनेक व्यापारी बँका मोठ्या प्रमाणावर ठेवीचे संकलन करतात. परिणामतः त्यांच्याकडील रोखतेचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर वाढते. अशा वेळी मौद्रिक धोरणातील बदलामुळे त्यांची पतनिर्मितीची क्षमता कमी करण्यात मौद्रिक धोरण अपयशी ठरते. म्हणजेच अधिकप्रमाणावरील रोखतेमुळे मौद्रिक धोरणाची परिणामकारकता कमी होते.

५) वित्तीय व्यवस्थेत न येणारा पैसा :-

जास्त श्रीमंत असणारे लोक पैसे बँकेत ठेवरुपाने ठेवण्याऐवजी खर्च करणे पसंत करतात. अशा व्यक्ती सोने, चांदी, दागदागिने, जागा, बंगला, गाडी इ. साठी पैसा मोठ्या प्रमाणात वापरतात. अशा व्यवहारामुळे चैनिका किंवा उधळपट्टीचा उपभोग वाढून भाववाढीला नियंत्रण दिले जाते. अशा व्यवहाराबाबत मौद्रिक धोरण काहीही करू शकत नाही.

६) अयोग्यवेळी अंमलबजावणी :-

मौद्रिक धोरणाच्या यशासाठी योग्य वेळेत अंमलबजावणी करणे महत्त्वाचे असते. अनेकवेळा एखादा निर्णय घेण्यासाठी निष्कारण विलंब लावला जातो. किंवा अनेकवेळा समस्येने उग्र स्वरुप धारण करेपर्यंत तिच्याकडे लक्ष दिले जात नाही. अशाप्रकारे मौद्रिक धोरणाची योग्यवेळी अंमलबजावणी केली जात नसेल तर त्याची परिणामकारकता कमी होते.

७) मौद्रिक आणि राजकोषीय धोरणात समन्वयाचा अभाव :-

राजकोषीय धोरण अर्थखात्याकडून तयार करून राबविले जाते. आणि मौद्रिक धोरण मध्यवर्ती बँकेकडून राबविले जाते. परंतू अनेकवेळा या दोन्ही धोरणामध्ये पुरेसा समन्वय नसल्याचे आढळते. तात्पर्य जर मौद्रिक आणि राजकोषीय धोरणामध्ये समन्वयाचा अभाव असेल तर मौद्रिक धोरण पाहिजे तेवढ्याप्रमाणात यशस्वी होणार नाही.

अशा प्रकारे मौद्रिक धोरणाचे यशापयश हे अनेक गोष्टीवर अवलंबून असते. जर हे परिणाम करणारे घटक अपेक्षित पातळीवर असतील तर मौद्रिक धोरण यशस्वी होऊ शकते.

आपली प्रगती तपासा

१. मौद्रिक धोरणाचा अर्थ व व्याख्या स्पष्ट करा.
२. मौद्रिक धोरणाच्या मर्यादा सांगा.

८.६ मौद्रिक धोरणाची साधने किंवा पतनियंत्रणाची साधने (Instruments of a Monetary Policy OR Techniques of Credit Control)

मध्यवर्ती बँक संपूर्ण देशासाठी मौद्रिक धोरणाची रचना आणि अंमलबजावणी करित असते. परंतू या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यास मध्यवर्ती बँकेला वेगवेगळ्या प्रकारची साधने वापरावी लागतात. ती साधने संख्यात्मक आणि गुणात्मक अशी दोन प्रकारची असतात.

पतनियंत्रणाची साधने

अ) संख्यात्मक साधने

- १) बँकरेट
- २) खुल्या बाजारात कर्ज रोखण्याची खरेदी-विक्री करणे
- ३) राखीव निधीचे बदलते प्रमाण

ब) गुणात्मक साधने

- १) ग्राहक कर्जाचे नियमन
- २) हुंड्यांच्या पुनर्वटावातील मूल्यभेद
- ३) कर्ज व तारण यातील अंतर वाढविणे
- ४) आदेशाद्वारा नियंत्रण
- ५) प्रसिद्धी
- ६) प्रत्यक्ष कारवाई
- ७) नैतिक समजावणी

८.६.१ पतनियंत्रणाची संख्यात्मक साधने (Quantitative Credit Control Techniques) :-

पतनियंत्रणाच्या या साधनाद्वारे अर्थव्यवस्थेतील एकूण पैसा आणि पतपैसा प्रभावित केला जातो. या साधनांचा वापर करून मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीवर प्रभाव टाकू शकते. या साधनांना पतनियंत्रणाच्या सामान्य पद्धती (General Methods) असेही म्हणतात.

१) बँकरेट :-

हे पतनियंत्रणाचे सर्वात जुने साधन आहे. मध्यबँक व्यापारी बँकाना ज्या व्याजदराने कर्ज देते त्या दराला बँकरेट असे म्हणतात. किंवा हुंड्याचा पुनर्वटाव करताना मध्यवर्ती बँक जो दर आकारते त्यास बँकरेट असे म्हणतात. बँकरेटपेक्षा व्यापारी बँकांचा कर्जावरील व्याजदर जास्त असतो. म्हणून बँकरेट वाढला की व्यापारी बँका आपल्या कर्जावरील व्याजदर वाढवितात. याउलट कर्जावरील व्याजदर कमी करतात.

बँकरेटची कार्यपद्धती :-

मध्यवर्ती बँका आपल्याबँकमध्ये बदल करून पतपैशाचे नियंत्रण करू शकतात.

समजा, अर्थव्यवस्थेत व्यापारी बँकानी अवास्तव पतनिर्मिती केल्यास चलनवाढीची म्हणजेच भाववाढीची (किंमतवाढ) परिस्थिती निर्माण होते. अशावेळी व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीला आळा घालून भाववाढ म्हणजेच चलनवाढ खाली आणण्यासाठी मध्यवर्ती बँक बँकरेट वाढविते. बँकरेट वाढविल्यामुळे पतनिर्मितीला दोन बाजूंनी आळा बसतो. पहिली बाजू म्हणजे बँकरेटमध्ये वाढ झाली की, व्यापारी बँका मध्यवर्ती बँकाकडून कर्ज कमी घेतात. त्यामुळे त्यांच्याकडील रोख रक्कम कमी होते. आणि त्यांची पतनिर्मितीची क्षमता कमी होते. आणि दुसरी बाजू म्हणजे व्यापारी बँकाही कर्जदाराला दिल्या जाणाऱ्या कर्जावरील व्याजदर वाढवितात. त्यामुळे कर्ज घेण्याचे प्रमाण कमी होऊन व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती कमी होते.

थोडक्यात बँकरेट वाढविल्यामुळे पतनिर्मितीला आळा बसतो. पतनिर्मिती कमी झाल्याने उत्पादन, रोजगार आणि उत्पन्न पातळी कमी होऊन वस्तू व सेवांची मागणी कमी होते. आणि चलनवाढीला आळा बसून भाववाढ कमी होण्यास मदत होते.

याउलट, समजा व्यापारी बँकानी पतनिर्मिती गरजेपेक्षा कमी केल्याने चलनघटीची (भावघट) परिस्थिती निर्माण झालेली असेल तर मध्यवर्ती बँक आपला बँकरेट कमी करते. त्यामुळे व्यापारी बँका आपला कर्जावरील व्याजदर कमी करतात. व्यापारी बँकाही मध्यवर्ती बँकाकडून अधिक कर्ज घेतात. व्याजदर कमी झाल्याने व्यापारी बँकाकडून कर्ज घेण्याचे प्रमाण वाढते. जसजशी कर्जात वाढ होत जाईल तसतसा पतपैसा अधिक प्रमाणात निर्माण होऊन गुंतवणूकीत वाढ होईल. गुंतवणूक वाढल्यामुळे उत्पादन, रोजगार आणि उत्पन्न पातळी वाढेल आणि मागणीत वाढ होऊन वस्तूंच्या किंमती वाढू लागतील म्हणजेच अर्थव्यवस्थेतील भावघट नियंत्रित होण्यास मदत होईल.

अशा प्रकारे मध्यवर्ती बँक बँकरेटमध्ये वाढ करून किंवा घट करून पतपैशाचे नियंत्रण करते.

बँकरेटवरील मर्यादा :-**१) सुसंघटित व कार्यक्षम नाणेबाजार :-**

बँकरेटमधील बदलाचे परिणाम पतनियंत्रणावर होण्यासाठी नाणेबाजार सुसंघटित आणि कार्यक्षम असला पाहिजे. परंतू अविकसित आणि विकसनशील देशातील नाणेबाजार असंघटित व अकार्यक्षम असल्याने बँकरेटच्या वापरावर मर्यादा पडतात.

२) मध्यवर्ती बँकेचे नेतृत्व :-

नाणे बाजारातील विविध घटकांनी मध्यवर्ती बँकेचे नेतृत्व स्वीकारले पाहिजे. मध्यवर्ती बँकेने स्वीकारलेल्या धोरणास नाणेबाजारातील घटकांचे सहकार्य नसल्यास कोणतेही धोरण यशस्वी होणार नाही. म्हणून मध्यवर्ती बँकेला आवश्यक ते सर्व अधिकार देण्यात आले पाहिजेत.

३) लवचिक अर्थव्यवस्था :-

मध्यवर्ती बँकेचे बँकरेटचे धोरण यशस्वी होण्यासाठी अर्थव्यवस्था लवचिक असली पाहिजे. बँकरेटमधील बदलानुसार केवळ वेगवेगळ्या व्याजदरात बदल होऊन चालत नाही. व्याजदरातील बदलाबरोबर गुंतवणूक, उत्पादन, रोजगार उत्पन्न आणि मागणी यांच्यामध्ये अपेक्षित बदल झाले पाहिजेत. अर्थव्यवस्था लवचिक असेल तर हे बदल घडून येतात.

४) विकसित हुंडी आणि रोखे बाजार :-

अर्थव्यवस्थेत हुंडीबाजार आणि रोखे बाजार विकसित झालेले असतील तर त्यांची मोठ्या प्रमाणावर उलाढाल चालू राहिल. त्यामूळे व्यापारी बँकाजवळ लायक हुंड्या अधिकप्रमाणात येतील. आणि व्यापारी बँकाजवळ लायक हुंड्या कमी प्रमाणात असतील तर यामार्गाने व्यापारी बँकाना कर्ज घेता येणार नाही. शिवाय मध्यवर्ती बँकेत हुंड्या पुन्हा वटवून कर्ज घेण्याची सवय व्यापारी व्यापारी बँकाकडे असली पाहिजे. अन्यथा बँकरेटवर मर्यादा पडतील.

५) व्यापारी बँकाजवळील रोख शिल्लक :-

व्यापारी बँकाजवळ मोठ्याप्रमाणावर शिल्लक रक्कम असेल तर त्या पतनिर्मिती करत राहतील. त्यावर बँकरेट वाढीचा काहीही परिणाम होणार नाही.

६) उद्योग व्यवसायातील गुंतवणूक :-

उद्योग आणि व्यवसायामध्ये केली जाणारी गुंतवणूक कर्जाच्या साहाय्याने होत असेल तरच बँकरेटचे धोरण यशस्वी होते. अन्यथा बँकरेटच्या धोरणावर मर्यादा पडतात.

२) खुल्या बाजारात कर्जरोख्यांची खरेदी विक्री (Open Market Operations)

पहिल्या महायुद्धानंतर या साधनाचा वापर पतनियंत्रणासाठी करण्यात येऊ लागला. त्यासाठी आवश्यक असणारे अधिकार मध्यवर्ती बँकांना १९३० पासून देण्यात आले. कर्जरोख्यामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या रोख्यांचा समावेश होतो. उदा. अमेरिकेत अल्पमुदतीचे

कर्जरोखे आणि भारतात दीर्घमुदतीचे कर्जरोखे. या व्यवहारात मध्यवर्ती बँक पतनियंत्रणाच्या हेतूने स्वतः कडील कर्जरोख्यांची खरेदी-किंवा विक्री करत असते. मध्यवर्ती बँकेने कर्जरोख्यांची खरेदी केल्यास पैसा किंवा चलन मध्यवर्ती बँकेकडून अर्थव्यवस्थेत जातो. आणि कर्जरोख्यांची विक्री केल्यास अर्थव्यवस्थेतील पैसा मध्यवर्ती बँकेत जातो.

कर्जरोख्यांच्या खरेदी-विक्रीची कार्य पद्धती :-

समजा व्यापारी बँकानी अवास्तव पतनिर्मिती केल्यामुळे चलनवाढीची (भाववाढ) परिस्थिती निर्माण झाल्यास मध्यवर्ती बँक आपल्याजवळील कर्जरोख्यांची विक्री करते. हे कर्जरोखे व्यक्ती आणि संस्था खरेदी करतात. त्यासाठी आवश्यक असलेला पैसा व्यापारी बँकातील आपल्या खात्यातून काढून घेतात. परिणामतः व्यापारी बँकातील रोख पैसा कमी होतो. आणि त्यांचे कर्ज देण्याचे प्रमाण कमी होऊन पतनिर्मिती कमी होते. त्यामुळे गुंतवणूक, उत्पादन, रोजगार आणि उत्पन्न पातळी कमी होऊन मागणीत घट होते. मागणीत घट झाल्याने किंमती कमी होऊ लागतील म्हणजेच चलनवाढीला आळा बसेल.

याउलट व्यापारी बँकानी पतनिर्मिती गरजेपेक्षा कमी केली असेल तर अर्थव्यवस्थेत चलनघटीची म्हणजेच मंदीची परिस्थिती निर्माण होईल. या परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी मध्यवर्ती बँक वेगवेगळ्या प्रकारचे कर्जरोखे खरेदी करते. यावेळी व्यक्ती आणि संस्था कर्जरोख्यांची विक्री करतात. त्यामुळे मध्यवर्ती बँकेकडून व्यक्ती व संस्थाकडे पैसा जातो. आणि ते आपला पैसा व्यापारी बँकामध्ये ठेवतात. व्यापारी बँकातील रोख शिल्लक वाढल्याने कर्ज देण्याचे प्रमाण वाढून पतपैसा अधिकप्रमाणात निर्माण होतो. परिणामतः गुंतवणूक उत्पादन रोजगार उत्पन्न आणि मागणी यामध्ये वाढ होऊन किंमती वाढ लागतील. म्हणजेच चलनघटीची परिस्थिती नियंत्रित होईल.

या साधनाच्या मर्यादा :-

१) अविकसित आणि संकूचित रोखे बाजार :-

देशातील रोखेबाजार अविकसित आणि संकूचित स्वरूपाचा असेल तर रोख्यांची खरेदी विक्री मोठ्याप्रमाणावर करता येत नाही. त्यामुळे या साधनाचा वापर परिणामकारकपणे करता येत नाही.

तसेच मध्यवर्ती बँकेजवळ विक्रीसाठी पुरेसे रोखे असणे आवश्यक आहे. चलनघट कमी करण्यासाठी रोख्यांची विक्री विशिष्ट प्रमाणात करावी लागते. विक्रीसाठी योग्य रोख्यांची संख्या कमी असेल तर मध्यवर्ती बँकेला आपले उद्दिष्ट साध्य करता येत नाही.

२) हुंड्यांच्या पुनर्वटावाचे धोरण :-

खुल्या बाजारातील रोखे विक्री व्यवहारामुळे कमी केली जाणारी रोख रक्कम पुनर्वटावाच्या धोरणानुसार पुन्हा मूळच्या पातळीवर आणता येत असेल तर रोख्यांच्या विक्री व्यवहारातून व्यापारी बँकाजवळील रोख पैशाचे प्रमाण परिणामकारकपणे कमी करता येणार नाही.

३) मध्यवर्ती बँकांची तोटा सहन करण्याची तयारी :-

रोख्यांची खरेदी-विक्री करताना रोख्यांच्या किंमतीत होणाऱ्या बदलामुळे मध्यवर्ती बँकेला होणारा तोटा सहन करण्याची तयारी मध्यवर्ती बँकेने दाखविली पाहिजे. रोखे खरेदी करताना जास्त दराने खरेदी करावे लागतात आणि त्यांची विक्री कमी दराने करावी लागते. त्यासाठी रोख्यांच्या किंमती स्थिर राखणे आवश्यक असते. अन्यथा रोखे खरेदी-विक्रीवर मर्यादा पडतात.

४) आर्थिक मंदीला प्रतिबंध अशक्य :-

मध्यवर्ती बँकेपूरता विचार केला तर रोख्यांच्या विक्रीपेक्षा रोख्यांची खरेदी अधिक योग्य असते. त्याचप्रमाणे व्यापारी बँकाना चलनवाढीच्या धोरणाची कार्यवाही करण्यापेक्षा चलनघटीचे धोरण कार्यवाहित आणणे अधिक योग्य ठरते. अशाप्रकारे रोख्यांच्या खरेदी-विक्रीने चलनवाढ नियंत्रित होऊ शकते. परंतु चलनघट नियंत्रित होऊ शकत नाही.

३) राखीव निधीचे बदलते प्रमाण (Variable Reserve Ratio [VRR]) :-

पतनियंत्रणाचे हे अलिकडच्या काळात वापरले जाणारे महत्त्वाचे साधन आहे. सर्वप्रथम या साधनाचा वापर अमेरिकेच्या मध्यवर्ती बँकेने केला. मध्यवर्ती बँक देशाची सर्वोच्च वित्तीय संस्था असल्याने इतर व्यापारी बँकाना त्यांच्या निधीतील काही टक्के रक्कम कायद्याने मध्यवर्ती बँकेत ठेवावी लागते. कायद्याने व्यापारी बँकाना दोन प्रकारचा निधी मध्यवर्ती बँकात ठेवावा लागतो.

अ) रोख राखीव निधी (Cash Reserve Ratio [CRR]) :-

व्यापारी बँकामध्ये जमा झालेल्या ठेवीच्या काही टक्के रक्कम कायद्याने मध्यवर्ती बँकेत ठेवावी लागते. त्यात वाढ किंवा घट करण्याचा अधिकार मध्यवर्ती बँकाना असतो. बदलाचा परिणाम व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीवर होतो.

ब) वैधानिक रोखता निधी (Statutory Liquidity Ratio [SLR]) :-

यानुसार व्यापारी बँकाना आपल्या एकूण ठेवीच्या काही प्रमाणात पैसा सोने, सरकारी कर्जरोखे यासारख्या तरल मालमत्तेमध्ये गुंतवणूक करणे आवश्यक करणे आवश्यक असते. मध्यवर्ती बँकेस SLR मध्ये आवश्यकतेनुसार बदल करण्याचे स्वातंत्र्य असते. SLR बदलानुसार व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीवर परिणाम होतो.

$$VRR = CRR + SLR$$

VRR ची कार्यपद्धती :-

समजा व्यापारी बँकानी अतिरिक्त पतनिर्मिती केल्यामुळे चलनवाढ (भाववाद) झालेली असेल तर ती चलनवाढ कमी करण्यासाठी मध्यवर्ती बँक CRR आणि SLR मध्ये किंवा दोहोंपैकी एकामध्ये वाढ करते. त्यामुळे व्यापारी बँकाना पूर्वीपेक्षा जास्त रोख रक्कम मध्यवर्ती बँकेत जमा करावी लागेल. तसेच तरल मालमत्तेसाठी रोख रक्कम वापरावी लागेल. परिणामतः व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती कमी होते. आणि पतपैसा कमी होऊन चलनवाढ नियंत्रित होण्यास मदत होते.

याउलट व्यापारी बँकानी गरजेपेक्षा कमी प्रमाणात पतपैसा निर्माण केल्याने चलनघट झालेली असेल तर मध्यवर्ती बँक CRR आणि SLR चे प्रमाण कमी करते. त्यामूळे व्यापारी बँकातील रोख पैसा वाढतो. परिणामतः कर्जाचे प्रमाण वाढून व्यापारी बँका अधिक प्रमाणात पतपैसा निर्माण करतात. परिणामतः चलनघटीची परिस्थिती नाहीशी होते.

या साधनाच्या मर्यादा :-

१) रोख रक्कम मोठ्याप्रमाणात :-

व्यापारी बँकाकडे रोख रक्कम मोठ्याप्रमाणात असेल तर CRR आणि SLR मध्ये वाढ करून सुद्धा व्यापारी बँका अधिक प्रमाणात पतपैसा निर्माण करू शकतात. अशावेळी मध्यवर्ती बँकेला चलनवाढ नियंत्रित करता येणार नाही.

२) कमी नफा :-

चलनघटीच्या परिस्थितीत मध्यवर्ती बँक पतनिर्मिती वाढविण्यासाठी CRR आणि SLR चे प्रमाण कमी करून व्यापारी बँकांची पतनिर्मितीची क्षमता वाढवितात. परंतू त्यावेळी नफा कमी मिळत असेल तर उद्योजक आणि व्यावसायिक गुंतवणूक करणार नाहीत. म्हणजेच ते व्यापारी बँकाकडे कर्ज घेण्यास जाणार नाहीत. परिणामतः व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती वाढणार नाही.

३) मर्यादित प्रमाणात वापर :-

VRR चा वारंवार वापर केल्यामूळे व्यापारी बँका अडचणीत येतात. कारण VRR च्या बदलामुळे एकूण रोख रकमेत फार मोठे बदल संभावतात. म्हणून अत्यंत आवश्यक परिस्थितीत या साधनाचा वापर करावा. नवीन बदल करताना व्यापारी बँकाना अडचणी जाणवू नयेत यासाठी त्यांना पूर्वसूचना देऊन हे बदल करावेत. तसेच ते अल्पप्रमाणात करण्यात यावेत असे लॉर्ड केन्स यांचे मत आहे.

८.६.१ ब) पतनियंत्रणाची गुणात्मक साधने (Qualitative Credit Controls) :-

या साधनांना निवडक किंवा वेचक (Selective) साधने असेही म्हणतात. पतनियंत्रणाची संख्यात्मक साधने सर्वसाधारण स्वरूपाची असतात. त्यांच्या साह्याने संपूर्ण अर्थव्यवस्थेतील पतपैशाचा पूरवठा कमी किंवा जास्त केला जातो. त्यांच्या साह्याने पतनियंत्रणात भेदभाव करता येत नाही. परंतू काही वेळेला अर्थव्यवस्थेतील एखाद्या क्षेत्रातील किंवा काही वस्तूंच्या खरेदी -विक्रीसाठी केल्या जाणाऱ्या पतपुरवठ्याचे नियंत्रण करण्याची आवश्यकता असते. त्यासाठी संख्यात्मक साधने उपयुक्त करत नाहीत.

आधुनिक काळात अस्तित्वात आलेली गुणात्मक साधने त्यासाठी उपयुक्त ठरतात. त्यामध्ये पुढील साधनांचा समावेश होतो.

१) ग्राहक कर्जाचे नियमन :-

बाजारपेठेत विशिष्ट उपभोग्य वस्तूची मागणी कमी करण्यासाठी या साधनाचा वापर केला जातो. तेजीच्या काळात विक्रेते आपल्याकडील टिकाऊ वस्तूची विक्री वाढविण्यासाठी हप्ते पद्धतीने विक्री करतात. मध्यमवर्गीयांना महाग टिकाऊ वस्तू खरेदी करणे परवडत नाही. परंतु त्या हप्त्याने मिळत असतील तर या वस्तू खरेदी केल्या जातात. या वस्तूचे उत्पादन व साठा करण्यासाठी व्यापारी लोक बँकाकडून मोठ्याप्रमाणावर कर्जे घेतात. परिणामतः या वस्तूची मागणी वाढून त्याची टंचाई निर्माण होते. आणि इतर आवश्यक वस्तूचे उत्पादन कमी होते. यापरिस्थितीत टिकाऊ वस्तूची मागणी कमी करण्यासाठी मध्यवर्ती बँका टिकाऊ वस्तूच्या खरेदी विक्री व्यवहारासाठी दिल्या जाणाऱ्या कर्जावर मर्यादा घालतात. शिवाय कर्जफेडीच्या हप्त्यांची संख्या कमी करतात. त्यामुळे मध्यमवर्गीयांना अशा वस्तू खरेदी करणे अशक्य होते. परिणामतः त्या वस्तूची मागणी कमी होण्यास मदत होते. यालाच ग्राहक कर्जाचे नियमन असे म्हणतात.

२) हुंड्याच्या पुनर्वटावातील मुल्यभेद :-

अर्थव्यवस्थेतील विशिष्ट क्षेत्राच्या विकासासाठी प्रयत्न केला जात असताना अशा क्षेत्रात कर्जपूरवठा वाढत्या प्रमाणात होण्यासाठी हुंड्याचा पुनर्वटाव करताना कापून घेतले जाणारे कमिशन (कसर) कमी केले जाते. त्यामुळे या क्षेत्रात कर्जाचे प्रमाण वाढून संबंधित क्षेत्राच्या विकासाला गती मिळते. विकसनशील देशात शेती, लघुउद्योग आणि शेतीला पूरक असणारे उद्योग यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या हुंड्यावर कमी दराने कमिशन कापून घेऊन त्या क्षेत्रातील कर्जपूरवठा वाढविला जातो. परिणामतः त्या क्षेत्राचा विकास होतो. याउलट ज्या क्षेत्राचा विकास होऊ नये असे वाटते त्या क्षेत्रातील हुंड्याचा पुनर्वटाव करताना जादा दराने कमिशन कापून घेतले जाते. परिणामतः अशा क्षेत्रातील कर्जपूरवठा कमी होऊन त्या क्षेत्राचा विकास होत नाही. यालाच हुंड्याच्या पुनर्वटावत मुल्यभेद करून पतनियंत्रण करणे असे म्हणतात.

३) कर्ज व तारण यातील अंतर वाढविणे :-

बँकाकडून कर्ज घेऊन व्यापारी वस्तूच्या खरेदीविक्रीचे व्यवहार करतात. बँकेकडून वाढत्या प्रमाणात कर्ज उपलब्ध होत असेल तर व्यापारी साठेबाजी करतात. त्यामुळे बाजारपेठेत त्या वस्तूची टंचाई निर्माण होऊन किंमती वाढू लागतात. आणि व्यापाऱ्यांना भरमसाठ नफा मिळतो. व्यापाऱ्यांच्या या धोरणाला आळा घालण्यासाठी मध्यवर्ती बँक या वस्तूच्या खरेदीसाठी मिळणाऱ्या कर्जावर नियंत्रण घालतात. व्यापारी बँका कर्ज देताना तारण घेतात. या तारणाच्या चालू किंमतीच्या विशिष्ट टक्केवारीने कर्ज दिले जाते. व्यापाऱ्याने दिलेल्या तारणाची चालू बाजारभावाने होणारी किंमत आणि व्यापाऱ्याला दिलेले कर्ज यामध्ये जी तफावत असते. त्यामध्ये बदल करून मध्यवर्ती बँक या तफावतीत वाढ करते. त्यामुळे कर्ज आणि तारण यातील अंतर वाढते. परिणामतः व्यापाऱ्यांचा कर्जपूरवठा कमी होऊन साठेबाजीला आळा बसतो.

४) आदेशाद्वारा नियंत्रण :-

मध्यवर्ती बँकेला पुरेसे अधिकार देण्यात आल्यास ती व्यापारी बँकाना आदेश देऊन कर्जपूरवठ्यावर नियंत्रण ठेऊ शकते. व्यापारी बँकानी कोणत्या तारणावर कर्जे द्यावीत, ती

जास्तीत जास्त किती द्यावीत यावत निश्चित आदेश दिले जातात. त्यामुळे अनावश्यक तारणावर दिल्या जाणाऱ्या कर्जावर प्रत्यक्षपणे आळा घातला जातो. त्यामुळे पतपूरवठ्याचा प्रवाह पाहिजे त्या क्षेत्राकडे वळविता येतो. नियोजनाच्या साह्याने आर्थिक विकासाचे प्रयत्न केले जात असताना विकसनशील देशात या साधनाचा चांगला उपयोग करून घेता येतो.

५) प्रसिद्धी :-

बहुतांशी मध्यवर्ती बँका प्रसिद्धी या निवडक पतनियंत्रणाचे साधन म्हणून वापर करतात. अमेरिकेत या साधनाचा फार मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो. मध्यवर्ती बँकेने वेळोवेळी प्रकाशित केलेल्या आकडेवारीमुळे मध्यवर्ती बँकेचे धोरण व्यापारी बँकाना समजते. त्यामुळे त्या धोरणास पूरक असे धोरण व्यापारी व्यापारी बँका स्वीकारतात. हे साधन पतनियंत्रणाच्या संदर्भात कितपत परिणामकारक आहे. या संदर्भात अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये दुमत आढळून येते. तरीसुद्धा असे म्हणता येईल की, मध्यवर्ती बँकेने वेळोवेळी प्रसिद्ध केलेल्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या आकडेवारीचा अहवालांचा, विवरणपत्रांचा व्यापारी बँकावर थोड्याप्रमाणात निश्चितपणे परिणाम होत असतो.

६) प्रत्यक्ष कारवाई :-

मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकाकडील ठेवी त्यांनी केलेली गुंतवणूक आणि त्यांचे कर्जविषयक धोरण यासंबंधीची माहिती व्यापारी बँकाकडून मागवून घेते. त्यानुसार एखाद्या व्यापारी बँकेने सूचना पाळल्या नसतील तर मध्यवर्ती बँक प्रथम तिला समज देते. तरीही सूचना पाळल्या नाहीत तर मध्यवर्ती बँक अशा बँकेला बँकाविषयक सवलती नाकारते. तसेच या बँकेने घेतलेल्या कर्जावर दंडात्मक व्याज आकारणे, तिच्या हुंड्या अमान्य करणे अशाप्रकारची शिक्षा त्या बँकेला केली जाते. या साधनामध्ये सक्ती अंतर्भूत असल्यामुळे त्याचा वारंवार वापर करणे अयोग्य आहे.

पतनियंत्रणाच्या इतर साधनांचा परिणाम होत नसेल तर अंतिम उपाय म्हणून या साधनाचा अवलंब केला जावा.

७) नैतिक समजावणी (Moral Suasion) :-

मध्यवर्ती बँकेच्या मौद्रिक धोरणाला व्यापारी बँकांचे सहकार्य मिळत असेल तर सक्तीचा अवलंब करण्याचे कारण नाही. आपल्या पतनियंत्रण धोरणाची आवश्यकता व्यापारी बँकाना पटवून देऊन त्यांचे संपूर्ण सहकार्य मिळविण्याचा मध्यवर्ती बँकेने प्रयत्न केला तर पतनियंत्रणाचे धोरण यशस्वी होऊ शकेल. त्यासाठी मध्यवर्ती बँका नैतिक समजावणी मार्गाचा अवलंब करतात. यामध्ये व्यापारी बँकानी कोणकोणत्या तारणावर कोणकोणत्या क्षेत्रांना कर्जे द्यावीत, कर्जाची मर्यादा किती असावी याबाबतीत मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकाना मार्गदर्शन करते. आणि या धोरणाचा अवलंब करण्यासाठी त्यांचे मन वळविते. बँक प्रमुखाना विश्वासात घेऊन हे धोरण त्यांना समजावून सांगितले जाते. तसेच या धोरणामध्ये गोपनीयता राखली जाते.

या साधनाच्या मर्यादा :-

१) इतर वित्तीय संस्था :-

गुणात्मक पतनियंत्रणाची प्रामुख्याने व्यापारी बँकाकडून केल्या जाणाऱ्या पतपूरवठ्याच्या बाबतीत योग्य ठरतात. परंतु इतर वित्तीय संस्था मध्यवर्ती बँकेच्या कक्षेबाहेर असतात. त्यामूळे या साधनांचा प्रभाव कमी होतो.

२) कर्जाचा अनावश्यक वापर :-

या साधनाद्वारे आवश्यक आणि योग्य उद्योगांना दिले जाणारे कर्ज अनावश्यक आणि अनिष्ट उद्योगामध्ये वापरले जाण्याची शक्यता असते. त्यामुळे या साधनांची परिणामकारकता कमी होते.

३) व्यापारी बँकांचा गैरव्यवहार :-

नफ्याच्या आशेने व्यापारी बँका आपल्या हिशोबामध्ये कौशल्याने काही बदल करून मध्यवर्ती बँकेच्या नियमानुसार योग्य ठरणाऱ्या गोष्टीकरीता कर्ज दिले जात आहे असे कागदोपत्री दाखवून प्रत्यक्षात अयोग्य गोष्टीसाठी कर्ज देऊ शकतात. व्यापारी बँकाकडून केल्या जाणाऱ्या अशा गैरकारभारामूळे गुणात्मक पतनियंत्रण साधनांचा प्रभाव कमी होतो.

४) इतर साधनाद्वारे कर्जपूरवठा :-

आधुनिक काळात गुंतवणूकीसाठी असणारा आवश्यक वित्तपुरवठा भाग-भांडवलाची विक्री, न वाटलेला नफा, इतर वित्तीय संस्था इ. मार्गांनी मोठ्याप्रमाणात प्रयत्न केला जात असल्याने गुणात्मक पतनियंत्रण साधनांचा प्रभाव कमी होतो.

आपली प्रगती तपासा

- १ पतनियंत्रण साधनाचे मुख्य दोन प्रकार कोणते ?
२. टीपा लिहा: अ) खुल्या बाजारात कर्जरोख्यांची खरेदी विक्री
ब) राखीव निधीचे बदलते प्रमाण
क) नैतिक समजावणी

८.७ सारांश

मध्यवर्ती बँक ही अर्थव्यवस्थेतील शिखर वित्तीय संस्था असते. तिच्याकडे महत्त्वाची कार्ये पार पाडली जातात. मध्यवर्ती बँकेकडूनच मौद्रिक धोरणाची आखणी आणि अंमलबजावणी केली जाते. त्या मौद्रिक धोरणाची परिणामकारक अंमलबजावणी करण्यासाठी दिला पतनियंत्रण करण्यासाठी संख्यात्मक आणि गुणात्मक पतनियंत्रणाची साधने वापरण्याचा अधिकार दिलेला असतो.

८.८ प्रश्न

- १) मध्यवर्ती बँकेची विविध परंपरागत कार्ये स्पष्ट करा.
- २) मध्यवर्ती बँकेकडून कोणत्या प्रकारची प्रवर्तन कार्ये केली जातात.
- ३) मौद्रिक धोरणाचा अर्थ सांगून त्याची विविध उद्दिष्टे स्पष्ट करा.
- ४) पतनियंत्रणाची संख्यात्मक साधने स्पष्ट करा.
- ५) पतनियंत्रणाचे एक साधन म्हणून बँकरेटचे सविस्तर वर्णन करा.
- ६) फरक स्पष्ट करा. पतनियंत्रणाची संख्यात्मक साधने व गुणात्मक साधने

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- १) आर्थिक विश्लेषण भाग २
प्रा. डॉ. देसाई आणि प्रा. डॉ. जोशी
निराली प्रकाशन पुणे.
- २) बँकिंग आणि वित्तीय बाजार
प्रा. के. बी. काटे
फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
- ३) मौद्रिक अर्थशास्त्र
डॉ. प्रभाकर देशमुख
पिंपळा अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- ४) भारतीय बँकिंग प्रणाली
डॉ. सुधीर बोनकर, डॉ. मेधा कानेटकर
श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- ५) Monetary Economics
Gupta S. B.
S. Chand and Company, Delhi.

वित्तीय बाजार

Financial Markets

घटक रचना:

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ प्रस्तावना : नाणेबाजार
- १.३ नाणेबाजाराचा अर्थ
- १.४ भारतीय नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये / लक्षणे
- १.५ नाणेबाजाराचे घटक
- १.६ भारतीय नाणेबाजारातील सुधारणा
- १.७ प्रस्तावना : भांडवल बाजार
- १.८ भांडवल बाजाराचा अर्थ
- १.९ भारतीय भांडवल बाजाराची रचना
- १.१० आर्थिक विकासातील भांडवल बाजाराची भूमिका
- १.११ सेबी आणि तिची भांडवल बाजारातील कार्यप्रणाली
- १.१२ सेबी आणि भांडवल बाजारातील सुधारणा
- १.१३ सारांश
- १.१४ प्रश्न

१.० उद्दिष्टे

- देशातील वित्तीय बाजाराची संकल्पना माहित करून घेणे.
- वित्तीय बाजारातील भांडवल पूरवठ्याचे स्वरूप जाणून घेणे.
- अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन भांडवल पूरवठा जाणून घेणे.
- भारतीय नाणेबाजाराचे स्वरूप जाणून घेणे.
- सेबीचे भांडवल बाजारातील महत्त्व जाणून घेणे.

९.१ प्रस्तावना

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास अर्थव्यवस्थेतील शेती, उद्योग, व्यापार वाहतूक आणि दळणवळण इ. क्षेत्रांच्या विकासावर अवलंबून असतो. या सर्व क्षेत्रांच्या विकासासाठी अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन भांडवल पुरवठ्याची आवश्यकता असते.

अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रातील पुरेशा प्रमाणात व सुलभपणे भांडवल उपलब्ध होण्यासाठी देशातील वित्तीय बाजार विकसित व कार्यक्षम असावा लागतो. **वित्तीय बाजार ही व्यापक संकल्पना असून तिच्यामध्ये नाणेबाजार आणि भांडवल बाजार या दोन प्रमुख घटकांचा समावेश होतो. या दोन बाजारांचा स्वतंत्रपणे विचार करावा लागतो.**

९.२ प्रस्तावना : नाणेबाजार

नाणेबाजार हा वित्तीय बाजाराचा महत्त्वाचा घटक आहे. सर्वसाधारणपणे अल्पकालीन कर्जव्यवहाराच्या बाजाराला नाणेबाजार असे म्हणतात. १५ दिवसापासून ते एक वर्ष मुदतीपर्यंतच्या कर्जव्यवहाराचा समावेश नाणेबाजारात होतो. या बाजारात मुख्यतः अल्पकाळासाठी कर्जे दिली आणि घेतली जातात. धनादेश, हुंड्या, वचनचिठ्या, ठेव प्रमाणपत्र, कोषागार हुंड्या, व्यापारी कागद इ. पतसाने नाणे बाजारात वापरली जातात. नाणेबाजारात मध्यवर्ती बँक, व्यापारी बँका, गुंतवणूक संस्था, सावकार आणि सराफी पेढीवाले यांच्याकडून अल्पकालीन कर्जपुरवठा केला जातो. त्याचा छोटे-मोठे व्यापारी, व्यावसायिक, दुकानदार, शेतकरी, वाहतूकदार इ. कर्जपुरवठ्याचा लाभ होतो.

९.३ नाणेबाजाराचा अर्थ

नाणेबाजाराचा अर्थ पुढील तज्ञानी सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

- १) **मॅडन व नॅडलर :-** "नाणेबाजार म्हणजे अशी यंत्रणा की, जिच्याद्वारे अल्पमुदतीची कर्जे दिली जातात. आणि विशिष्ट देशाच्या किंवा जगाच्या वित्तीय व्यवहारांपैकी बहुतेक व्यवहार या यंत्रणेमार्फत पूर्ण केले जातात."
- २) **प्रा. क्राउथर :-** "पैसा सदृष्य साधनांचा (Near Money) व्यवहार करणाऱ्या निरनिराळ्या संस्थांना सामूहिकपणे नाणेबाजार असे म्हणतात."
- ३) **के. सी. चॅको :-** "नाणेबाजार म्हणजे असे ठिकाण की, जेथे अल्पमुदतीसाठी निधी कर्जाऊ दिला जातो आणि घेतला जातो."
- ४) **भारताची मध्यवर्ती बँक :-** "अल्पमुदतीच्या वित्तीय मालमत्तेचे व्यवहार करणारे केंद्र म्हणजे नाणेबाजार होय. हे केंद्र कर्ज मागणाऱ्यांना अल्पमुदतीचा कर्जपुरवठा करते. आणि धनकोला रोखता प्राप्त करून देते."

वरील व्याख्यावरून असे म्हणता येईल की, अल्पमुदतीच्या कर्जव्यवहारांची व्यवस्था म्हणजे नाणेबाजार होय. नाणेबाजार ही अशी यंत्रणा आहे की, जिच्यामुळे अल्प मुदतीची कर्जे घेणाऱ्या ऋणको व्यक्ती आणि एकत्र आणल्या जातात. धनको आणि ऋणकोमध्ये संपर्क निर्माण करणे किंवा त्यांच्यात व्यवहार घडवून आणणे नाणेबाजारात अभिप्रेत असते.

१.४ भारतीय नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये किंवा लक्षणे (Characteristics or Features of Indian Money Market)

किंवा

भारतीय नाणेबाजाराचे दोष (Demerits of Indian Money Market) :

भारतीय नाणेबाजारात संघटित आणि असंघटित क्षेत्र असे दोन प्रमुख घटक दिसतात. RBI च्या प्रयत्नामुळे मागील काही वर्षांत संघटीत क्षेत्राचा वेगाने विकास होत आहे. RBI ने असंघटित क्षेत्रावरही नियंत्रण प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न केले आहेत. भारतीय नाणेबाजारात वापरली जाणारी पतसाधने वाढत आहे. पतसाधनांच्या वापरानुसार विविध उप-बाजार प्रस्थापित झाले आहेत. नाणेबाजारातील व्यवहारात दिवसेंदिवस वेगाने वाढ होत आहे. विकसित नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये भारतीय नाणेबाजारात दिसून येतात. परंतु भारतीय नाणेबाजार अद्यापही विकसित झालेला नाही. नाणेबाजारात अनेक दोष आहेत. हे दोष इतक्या ठळकपणे जाणवतात की, तीच नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये ठरलेली आहेत.

१) असंघटित क्षेत्राचे अस्तित्त्व :-

असंघटित क्षेत्राचे अस्तित्त्व हे भारतीय नाणेबाजाराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. सावकार, सराफी पेढ्या, भिशी संस्था, निधी संस्था, चिटफंड संस्था इ. चा नाणेबाजारातील सहभाग महत्त्वाचा आहे. असंघटित क्षेत्रातील सर्व घटक संघटीत क्षेत्रापासून फार अल्प आहेत. सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या घटकांवर RBI चे नियंत्रण नाही. असंघटित क्षेत्राला आपल्या नियंत्रणाखाली आणण्यात RBI ला अपयश आल्याचे दिसते.

२) विस्कळीत नाणेबाजार :-

भारतातील नाणेबाजार विस्कळीत स्वरूपाचा आहे. भारतातील नाणेबाजारातील घटकामध्ये निकटचे संबंध असले पाहिजे. भारतातील नाणेबाजारातील घटकामध्ये अशा संबंधाचा अभाव जाणवतो. राष्ट्रीयीकृत बँका, सहकारी बँका, विदेशी बँका, बँकेतर संस्था यांचे विविध गट नाणेबाजारात तयार झालेले दिसतात. या गटांमध्ये परस्पर समन्वयाचा अभ्याव आढळतो. नाणेबाजारातील उप-बाजारामध्येसुद्धा एकात्मतेचा अभाव दिसून येतो.

३) अपूरी पतसाधने :-

नाणेबाजारात ठराविक पतसाधनांचा वापर केला जातो. अलिकडे ठेवप्रमाणपत्रे व्यापारीपत्रे यासारखी पतसाधने वापरली जात असली तरी त्यांचा वापर फारसा समाधानकारक

नाही. हुंड्या व वचनचिठ्या या परंपरागत साधनांचाच अधिक वापर होताना दिसतो. अपूरी पतसाधने हे भारतीय नाणेबाजाराचे महत्त्वाचे ठळक वैशिष्ट्ये किंवा दोष ठरलेला आहे.

४) बँक व्यवसायाचा अपूरा विकास :-

भारतातील बँक व्यवसाय अद्यापही विकसित झालेला नाही. वास्तविक निकोप आणि विकसित बँक व्यवसायावर नाणेबाजाराचा विकास अवलंबून असतो. भारतात बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर (१९६९) बँक व्यवसायाचा प्रसार वाढला. आज देशात (२००५) सर्वप्रकारच्या बँकांच्या मिळून ६६,००० पेक्षा जास्त शाखा कार्यरत आहेत. तथापि अजूनही ग्रामीण भागातील अनेक गावामध्ये बँक सुविधांचा अभाव आहे. बँक व्यवसायाच्या अपूर्या विकासांमुळे नाणेबाजाराच्या विकासात अडथळे निर्माण होतात.

५) सुसंघटित नाणेबाजाराचा अभाव :-

हुंडी बाजार हा नाणेबाजारातील महत्त्वाचा उपबाजार आहे. परंतु या बाजाराचा म्हणावा तितका विकास झालेला नाही. लोकांच्यामध्ये रोख रकमेद्वारे व्यवहार करण्याची जास्त प्रवृत्ती आहे. हुंड्यामार्फत होणाऱ्या व्यवहारांचे प्रमाण कमी आहे. RBI ने हुंडी बाजाराच्या विकासाकरिता १९५२ मध्ये विस्तारित स्वरूपात राबविली. परंतु अजूनही या बाजाराचा पुरेसा विकास झालेला नाही.

६) व्याजदरातील तफावत :-

भारतात एकाचवेळी विशिष्ट मुदतीच्या कर्जासाठी वेगवेगळ्या बाजारात वेगवेगळे व्याजदर आकारले जातात. व्याजदरातील तफावत हे नाणेबाजाराचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. संघटित क्षेत्र आणि असंघटित क्षेत्र यांच्यामार्फत आकारल्या जाणाऱ्या व्याजदरात भिन्नता आहे. तसेच संघटित क्षेत्रातही बँका आणि वित्तीय संस्थांच्या व्याजदरात तफावत आहे. परंतु अलिकडे सर्व व्याजदर बँकरेटशी निगडित केल्याने व्याजदरातील तफावत कमी होण्यास मदत झाली आहे.

७) उप-बाजारांच्या विकासाचा अभाव :-

भारतीय नाणेबाजारातील उप-बाजारांची संख्या मर्यादित आहे. त्यामुळे भांडवलाच्या गतिशीलतेवर मर्यादा पडतात. तसेच प्रस्थापित उप-बाजारांचा पुरेसा विकास झालेला नाही. हुंडी बाजार ठेव प्रमाणपत्र बाजार आणि व्यापारीपत्रे बाजार यासारख्या बाजारांचा अपेक्षित विकास झालेला नाही. विकसित उपबाजारांच्या अभावामुळे अल्पकालीन कर्जव्यवहारांची संख्या कमी राहते.

८) मध्यस्त संस्थांचा अभाव :-

मध्यस्त संस्थांच्या सक्रिय सहभागावर नाणेबाजाराचे यश अवलंबून असते. वटावगृहे, व्यापारीगृहे, स्वीकृती गृहे यासारख्या मध्यस्त संस्थामुळे नाणेबाजारातील व्यवहारांना चालना

मिळते. मध्यस्त संस्थांच्या अस्तित्त्वामुळे पतसाधनांची रोखता वाढते. परंतू भारतात अशा संस्थांचा पुरेसा प्रसार झालेला नाही. RBI ने १९८८ मध्ये भारतीय वटाव व वित्तगृहाची स्थापना केली आहे. ही गोष्ट स्वागतार्ह आहे.

९) बँक सवयीचा अभाव :-

भारतात बँक सवयीचा अभाव आहे. आजही असंख्य लोक रोखीने व्यवहार करणे पसंत करतात. लोकांना बँकामार्फत व्यवहार करण्याची पुरेशी सवय लागलेली नाही. यामुळे बँकांना नाणेबाजारातील पतसाधनांचा वापर करण्याची फारशी संधी मिळत नाही. लोकांनी रोखीने केलेले व्यवहार नाणेबाजाराच्या कक्षेत न आल्याने नाणेबाजाराचा विकास होत नाही.

आपली प्रगती तपासा

१. वित्तीय बाजाराचे कोणते प्रमुख घटक आहेत ?
२. नाणेबाजाराची व्याख्या स्पष्ट करा.
३. भारतीय नाणेबाजाराचे प्रमुख घटक कोणते ?

९.५ नाणेबाजाराचे घटक किंवा साधने (Components or Instruments of Monetary Market)

नाणेबाजार अल्पकालीन पतव्यवहाराशी संबंधित असतो. परंतू अल्पकालीन पतव्यवहार विविध स्वरूपाचे असतात. तसेच नाणेबाजारात अनेक उपबाजारांचा समावेश होतो. आणि प्रत्येक उपबाजार हा एक स्वतंत्र पतव्यवहाराशी संबंधित असतो. अशा नाणेबाजाराचे प्रमुख दोन घटक पुढीलप्रमाणे असतात :

अ) नाणेबाजाराचे सामान्य विभाग (Normal Segments of Money Market)

किंवा

नाणेबाजारातील उपबाजार (Sub-Markets of Money Market) :-

१) अविलंबित पैसा नाणेबाजार (Call Money Market) :-

रोखे बाजारातील दलाल आणि व्यापारी यांनी आपल्या ग्राहकांच्या खरेदी-विक्रीसाठी किंवा स्वतःसाठी रोखे खरेदी करण्यासाठी त्यांना वित्तसहाची गरज असते. या

वित्तपूरवठ्यासाठी ते व्यापारी बँकाशी संपर्क साधतात. त्यांना मिळणाऱ्या या कर्जाची मुदत अत्यल्प असते. ही मुदत १ दिवस ते ७ दिवस किंवा काही तास या कर्जाची मुदत असते. या कर्जांना मागणी कर्जे किंवा अविलंबित पैसा असे म्हणतात. ही कर्जे मागणी केल्याबरोबर परत करावयाची असतात. या कर्जामुळे बँकाना लाभता मिळते. म्हणजेच व्याजाच्या स्वरूपात उत्पन्न मिळते. त्या उत्पन्नाला हातातील रोकड असे म्हणतात.

२) स्वीकृती बाजार :-

अनेकवेळा पतीवर म्हणजे उधारीने मालाची विक्री केली जाते. खरेदीदार विक्रेत्याच्या नावाने विनिमय पत्र (Bill of Exchange) काढले जाते. जेव्हा विक्रेत्याला रोकड हवी असते. त्यावेळी कसर (Discount) कापून हे विनिमय पत्र तो वटवू शकतो. अर्थात ही मुदतपूर्वी वटावणी ज्या या विनिमय पत्राची रक्कम द्यावयाची असते तिच्या पतीवर अवलंबून असते. कोणत्याही व्यक्तीची पत मर्यादित असते. त्यामुळे हे विनिमय पत्र जगात कोठेही वटवले जाऊ शकणार नाही. हे विनिमय पत्र कोणत्याही व्यापारी बँकेवर वटविले जाऊ शकते. ज्या संस्था अशा व्यवसायात विशेषीकरण केलेल्या असतील त्यांना स्वीकृती गृहे असे म्हणतात. आज व्यापारी बँका हा व्यवसाय करतात. व्यापारी बँकाची पत व्यापक स्वरूपाची असल्याने त्याचे स्वीकृती व्यवसायातील कार्य लक्षणीय ठरले आहे. हा स्वीकृती बाजार नाणेबाजाराचा एक उपबाजार आहे.

३) विपत्र बाजार (Bill Market) :-

अल्पमुदत विनांकीत विपत्रे किंवा विनिमय पत्रांची खरेदी-विक्री किंवा वटावणी होणारा बाजार म्हणजे विपत्र बाजार होय. अंतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारातून निर्माण होणारी विपत्रे ही उप-बाजाराचा भाग बनतात. अलिकडील काळात कोषागार विपत्रे (Treasury Bills) या बाजाराचा महत्त्वाचा भाग ठरलेला आहे. आधुनिक काळात एकूण राष्ट्रीय खर्चाचा महत्त्वाचा भाग सार्वजनिक खर्च ठरलेला असून तो वर्षभर सातत्याने करावा लागतो. परंतू सार्वजनिक उत्पन्नाचा भाग म्हणजे कर महसूल हा मात्र विलंबित असतो. आणि तो वर्षाअखेरीला वसूल केला जातो. या मधल्या काळात सरकारला भासणारी तात्पुरत्या पैशाची सोय अल्पकालीन वचनपत्रांच्या साहाय्याने (Promissory Notes) पूर्ण केली जाते. याप्रकारच्या कर्जांरु रकमा ९० दिवसांच्या मुदतीच्या असतात. अशा विपत्रांना शासकीय विपत्रे असे म्हणतात. ही विपत्रे आता सर्वच देशातील विपत्र बाजाराचा महत्त्वाचा भाग झालेली आहेत.

४) युरो चलन बाजार (The Euro Currency Market) :-

युरो चलन बाजार हा लंडन नाणेबाजाराचा महत्त्वाचा उपबाजार आहे. असे बाजार लहान प्रमाणात असले तरी इतर विकसित देशांमध्येही आढळून येतात. व्यापारी बँका विशेषतः विदेशी बँकांच्या शाखा विदेशी चलनातील ठेवी स्वीकारतात. या ठेवीपैकी बऱ्याच ठेवी अमेरिकन डॉलर्समधील असतात. परंतू युरोपीयन चलनांचाही समावेश या बाजारात होतो. तसेच इतर देशांच्या चलनांचाही त्या बाजारात व्यवहार होऊ लागला आहे. हा बाजार आंतरराष्ट्रीय पायावर कार्य करतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या दीर्घकालीन परंपरेमुळे आणि आपल्या तांत्रिक कौशल्यामुळे लंडन हे या बाजाराचे मोठे व प्रमुख केंद्र बनले आहे. या बाजाराला चलनपूरवठा

करणाऱ्याला संस्था म्हणजे विदेशी बँका आणि इतर कंपन्या आहेत. बँकाकडे जमा केलेल्या विविध चलनांच्या ठेवून पुनर्वित्त दिले जाते. साधारणपणे एक वर्षापेक्षा कमी कालावधीसाठी हे पुनर्वित्त दिले जाते. हे वित्त आंतरराष्ट्रीय आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना दिले जाते.

५) आंतरबँक बाजार (The Inter-Bank Market) :-

या बाजाराचा विकास १९६० नंतर झपाट्याने झाला आहे. या बाजाराचा युरोचलन बाजाराशी संबंध असतो. या बाजारात सहभागी होणारा प्रमुख घटक म्हणजे आंतरराष्ट्रीय बँका होय. आंतरबँक या नावावरून लक्षात येते की, या बाजारातील ऋणको आणि धनको दोन्ही बँकाच असतात. आंतरबँकांची कर्जे महत्त्वाची ठरतात. कारण आपल्या ग्राहकांना त्या मोठ्याप्रमाणावर कर्जे उपलब्ध करून देऊ शकतात. आंतरराष्ट्रीय व्यवहाराच्या क्षेत्रात या बँकाकडून अल्पकालीन कर्जे उपलब्ध होतात.

६) स्थानिक संस्था कर्जे बाजार (The Local Authority Loans Market) :

अल्पकालीन कर्जव्यवहारात हा बाजार महत्त्वाचा ठरतो. स्थानिक संस्थांनी निर्गमित केलेली विपत्रे, अल्पकालीन बंधपत्रे आणि एक आठवड्याच्या आत परतफेड कराव्या लागणाऱ्या ठेव पावत्या (Deposits Receipts) यांच्या व्यवहाराशी या बाजाराचा संबंध असतो. या बाजारात सहभागी होणारे घटक म्हणजे युरो चलनाच्या व्यवहारात व आंतरबँक बाजारात सक्रिय असणाऱ्या बँका होय.

ब) नाणेबाजाराचे सामान्य घटक / साधने (Normal Components OR Instruments of Money Market) :-

नाणेबाजाराच्या घटक असणाऱ्या संस्था म्हणजे अल्पकालीन ऋणको आणि धनको म्हणून नाणेबाजारात प्रवेश करणाऱ्या सर्वसंस्था होय. त्या संस्था पुढीलप्रमाणे :

१) व्यापारी बँका :-

व्यवसायाच्या विविध क्षेत्रांना आवश्यक असणाऱ्या वित्तपुरवठ्याचा फार मोठा भाग व्यापारी बँका उपलब्ध करून देतात. औद्योगिक आणि इतर व्यावसायिक संस्थांच्या अल्पकालीन वित्तपुरवठ्याच्या गरजा व्यापारी बँकाकडून भागविल्या जातात. व्यापारी बँकाकडून होणाऱ्या अल्पकालीन वित्तपुरवठ्याच्या लाभार्थीमध्ये दलालांचाही समावेश होतो. दलालांना पतपुरवठा मागणी कर्जे आणि समय कर्जे (Call and Time Loans) व्यापारी बँकाकडून मिळू शकतात.

२) खाजगी क्षेत्रातील मोठ्या बँका :-

खाजगी क्षेत्रातील मोठ्या बँका नाणेबाजारात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या बँका निधीची गतिशीलता वाढविण्यास मदत करतात. त्यामूळे नाणेबाजारातील कर्जव्यवहारात सुधारणा होऊन या बाजाराच्या विकासास मदत होते.

३) विनिमय बँका :-

या बँकाही नाणेबाजारात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या बँका आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी आवश्यक निधी उपलब्ध करून देतात. या बँकाकडून भारतीय नाणेबाजारात मोठ्याप्रमाणावर सूचना कर्जे दिली जातात.

४) सहकारी बँका :-

सहकारी बँका त्यांच्या सभासदाकडून व इतर ठेवीदारांच्याकडून निधी गोळा करतात. सहकारी बँका शेतीला कर्जपूरवठा करतात. शहरी भागात नागरी सहकारी बँका त्यांच्या सभासदांना कर्जपूरवठा करतात.

५) सावकार :-

नाणेबाजाराच्या असंघटीत क्षेत्रात सावकार हा महत्त्वाचा घटक आहे. ग्रामीण भागामध्ये सावकारांचे विशेष महत्त्व असते. सावकाराकडून ठेवी स्वीकारल्या जात नाहीत. परंतु ते स्वतःच्या निधीतून मोठ्या प्रमाणावर कर्जपूरवठा करतात. त्यासाठी जमीन, सोने आणि इतर मालमत्ता तारण घेतले जाते.

६) सराफी पेढ्या :-

यांचे कार्य प्रामुख्याने ग्रामीण भागात मोठ्याप्रमाणावर चालते. या पेढ्या ठेवी गोळा करतात. त्यांच्याकडून शेतकरी, व्यापारी आणि काही प्रमाणांत उद्योजक यांना कर्जपूरवठा केला जातो.

७) सरकार :-

हा एक नाणेबाजाराचा महत्त्वाचा घटक आहे. कारण एक कर्जदार म्हणून सरकार या बाजारात प्रवेश करते. सरकारच्या कर्जप्राप्तीमुळे अल्पकालीन वचनपत्रे निर्माण होतात. आणि आज नाणेबाजारात त्या वचनपत्रांना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

८) मध्यवर्ती बँक :-

देशाची मध्यवर्ती बँक नाणेबाजाराची नेता असते. मध्यवर्ती बँक विधीग्राह्य पैसा आणि पतपैसा यांचा प्रवाह नियंत्रित करणारी अंतिम संस्था असते. मध्यवर्ती बँक केवळ बँक व्यवसाय पद्धतीच नव्हे तर सरकारसह नाणेबाजारातील सर्व घटकांचा मित्र आणि मार्गदर्शक म्हणून कार्यरत राहण्याची जबाबदारी मध्यवर्ती बँक पार पाडते. त्यासाठी या बँकेकडून संख्यात्मक आणि गुणात्मक पतनियंत्रण साधनांचा वापर केला जातो.

१.६ भारतीय नाणेबाजारातील सुधारणा (Reforms in Indian Money Market)

भारतीय नाणेबाजार हा तुलनेने कमी विकसित, मागास म्हणजेच कमी साधनांची उपलब्धता असणारा आहे असे म्हणतात. परंतु अलीकडील काळात विशेषतः जून १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणानंतर नाणेबाजारात अनेक प्रकारच्या सुधारणा घडून आल्याचे दिसून येते. त्यातील महत्त्वाच्या सुधारणा पुढीलप्रमाणे :

१) उदार व्याजदराचे धोरण (Deregulation of Interest Rate) :-

अलीकडील काळात शासनाचे व्याजदराच्या संदर्भात उदार धोरण स्वीकारले आहे. अल्पसूचना बाजार, अल्पमुदतीच्या ठेवी आणि हुंड्यांची वटणावळ यावरील व्याजदराची उच्चतम मर्यादा आता उठविण्यात आलेली आहे. व्यापारी बँकानाही व्याजदरात शिथिलता आणण्याच्या सूचना देण्यात आल्या असून काही अपवाद सोडल्यास भारतात व्याजदर हे बाजारशक्तीच्या आधारे निश्चित होतात.

२) नाणेबाजार परस्पर निधी (Money Market Mutual Funds) :-

अल्पकालीन गुंतवणूकदारांना आणखी एक गुंतवणूक साधन उपलब्ध करून देण्यासाठी १९९२ मध्ये RBI ने नाणेबाजार परस्पर निधीची स्थापना केली आहे. अशा निधीला औद्योगिक क्षेत्रात आणि व्यक्तींना युनिट्स विकण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. प्रारंभी अशा निधीची उच्च्यत्तम मर्यादा ५० कोटी रु. होती. परंतु १९५५ मध्ये ती मर्यादा उठविण्यात आली. UTI, IDBI यासारख्या संस्थांनी असे फंड सुरु केले आहेत.

३) वटावगृहाची स्थापना (Establishment of Discount and Finance House of India) :-

नाणेबाजारात १९९८ मध्ये DFHI म्हणजे वटावगृहाची स्थापना करण्यात आली आहे. रिझर्व बँक सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका आणि वित्तसंस्था यांनी एकत्र येऊन या वटावगृहाची स्थापना केली आहे. भारतीय नाणेबाजारास स्थैर्य प्राप्त करून देण्यासाठी DFHI ने महत्त्वाची भूमिका पार पाडली आहे.

४) रोखता समायोजन सुविधा (Liquidity Adjustment Process [LAF])

या सुविधेच्या माध्यमातून रिझर्व बँक नाणेबाजारात सतत कार्यरत असते. पुर्नखरेदी अर्थात Repo च्या व्यवहाराच्याद्वारे रिझर्व बँक बाजारात कार्यरत असते. आवश्यकतेनुसार बाजारातील अतिरिक्त निधी काढून घेणे आणि गरज पडल्यास आवश्यक तेवढा काढून घेणे आणि गरज पडल्यास आवश्यक तेवढा निधी बाजारात आणणे हा या सुविधेचा मुख्य हेतू आहे.

५) इलेक्ट्रॉनिक व्यवहार (Electronic Transactions) :-

नाणेबाजारात पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता आणण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने व्यवहार सुरु करण्यात आले आहेत. नाणेबाजारातील सर्व व्यवहार अशा पद्धतीने झाल्याने रिझर्व बँकेस नाणेबाजारातील घडामोडींवर प्रभावीपणे लक्ष ठेवता येते.

आपली प्रगती तपासा

१. अविलंबित पैसा नाणेबाजार म्हणजे काय ?
२. युरो चलन बाजार: टीप लिहा.
३. नाणेबाजाराच्या घटक संस्था कोणत्या ते सांगा.

९.७ प्रस्तावना : भांडवल बाजार

नाणेबाजारात अल्पकालीन कर्जाची देव-घेव केली जाते. आणि भांडवल बाजारात मध्यम व दीर्घकालीन कर्जाची देव-घेव होते. उद्योग आणि व्यवसायाला स्थिर (Fixed) आणि खेळते (Working) अशा दोन प्रकारच्या भांडवलाची आवश्यकता असते. खेळते भांडवल दैनंदिन खर्च भागविण्यासाठी आवश्यक असते आणि ती गरज नाणेबाजाराकडून पूर्ण केली जाते. जागा, इमारत, यंत्रसामग्री यासाठी आवश्यक असते. या भांडवलाची गरज भांडवल बाजाराकडून पूर्ण केली जाते.

९.८ भांडवल बाजाराचा अर्थ (Meaning of capital Market)

भांडवल बाजाराच्या व्याख्या अनेक तज्ञ आणि संघटनाकडून केलेल्या आहेत. त्यातील महत्त्वाच्या पुढीलप्रमाणे :

१) **रुद्र व दत्त :-** "मध्यम व दीर्घकालीन कर्जाचे व्यवहार करणाऱ्या धनको व ऋणकोच्या संघटीत स्वरूपाला भांडवल बाजार असे म्हणतात."

२) **लिडिंगस्टन :-** "भांडवलाच्या प्रवाहातील नियंत्रणाद्वारे महत्तम उत्पन्न प्राप्त करून देणाऱ्या क्षेत्राकडे भांडवल वळविणारी यंत्रणा म्हणजे भांडवल बाजार म्हणजे असे केंद्र की, जे तरल ऐवजांचे दीर्घकालीन व्यवहार करते."

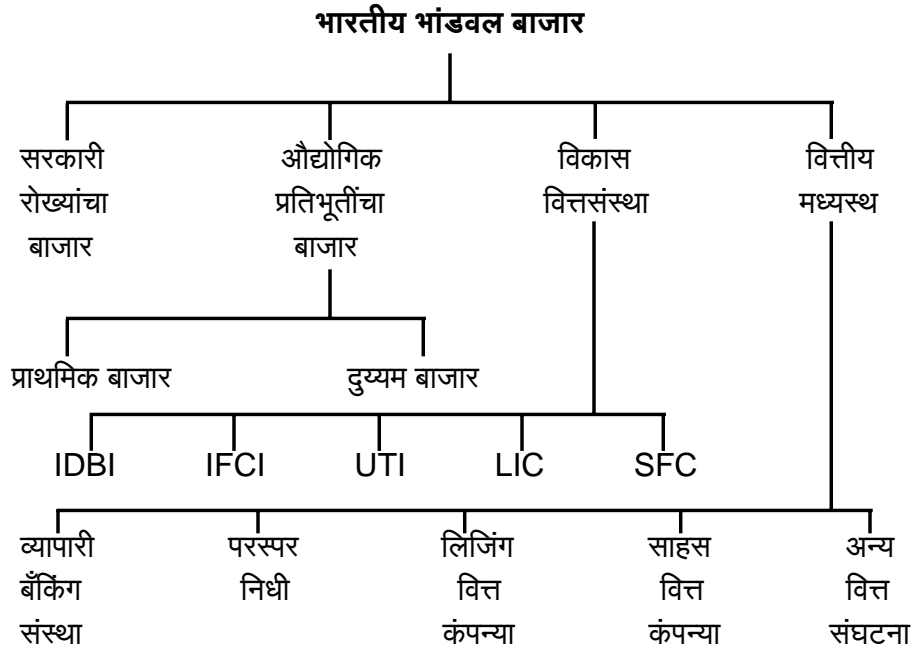
३) **RBI :-** "भांडवल बाजार म्हणजे असे केंद्र की, जे तरल ऐवजांचे दीर्घकालीन व्यवहार करते."

वरील व्याख्यावरून असे स्पष्ट होते की, भांडवलबाजारात प्रामुख्याने दीर्घकालीन कर्जाचे व्यवहार होतात. भांडवल बाजार ही एक अशी यंत्रणा असते की, जी दीर्घकालीन कर्जव्यवहारासाठी धनको व ऋणकोना एकत्र आणते. भांडवल बाजारही एक प्रकारची संस्थात्मक व्यवस्था असते. या व्यवस्थेद्वारे उद्योग, व्यवसाय व व्यापारी संस्था भाग व कर्जरोख्यांची विक्री करून दीर्घकाळासाठी भांडवल उभारतात.

९.९ भारतीय भांडवल बाजाराची रचना (Organizational Structure of Indian Capital Market) :

सर्वसाधारणपणे भांडवल बाजाराची विभागणी प्राथमिक बाजार (Primary Market) आणि दुय्यम बाजार (Secondary Market) अशी केली जाते. गुंतवणूक साधनांच्या स्वरूपावरून अशी विभागणी करणे शक्य होते. परंतू भांडवल बाजारात सहभागी होणाऱ्या संस्थांच्या स्वरूपावरून त्याची विभागणी अनेक उप-बाजारात करणे शक्य होते. उदा. सरकारी रोख्यांचा बाजार, औद्योगिक प्रतिभूतींचा बाजार, विकास वित्तसंस्था आणि वित्तीय मध्यस्त इ. यातील प्रत्येक घटकांची काही वैशिष्ट्ये असून त्यांचे कार्यही भिन्न स्वरूपाचे असते. भांडवल बाजाराचे विविध उपप्रकार भांडवल बाजाराच्या वृद्धीसाठी मदत करतात.

भारतीय भांडवल बाजाराची रचना विचारात घेतल्यास प्राथमिक आणि दुय्यम बाजाराचे स्वरूप लक्षात येण्यास मदत होईल. ती पुढील तक्त्यात दाखविली आहे.

१) सरकारी रोख्यांचा बाजार :-

या बाजारात रिझर्व बँकेचे पाठबळ असलेले सरकारी आणि निम-सरकारी रोख्यांची खरेदी विक्री केली जाते. या बाजाला गिल्ट बाजार असे म्हणतात.

२) औद्योगिक प्रतिभूतीचा बाजार :-

सध्या अस्तित्वात असणाऱ्या आणि नव्याने बाजारात येणाऱ्या कंपन्यांचे समभाग किंवा हक्कभाग किंवा कर्जरोखे इ. ची खरेदी-विक्री या बाजारात केली जाते. या बाजाराची विभागणी पुढीलप्रमाणे दोन गटात केली जाते.

अ) प्राथमिक बाजार (Primary Market) :-

या बाजारास नव्या इश्यूचा बाजार असेही संबोधले जाते. या बाजारात नवीन रोखे, समभाग, कर्जरोखे इ. चा समावेश होतो. खाजगी कंपन्यांना या बाजारात भांडवल उभारणी करणे सोईचे होते. परंतु अशा कंपन्यांना स्टॉक एक्स्चेंज, सेबी या संस्थांच्या नियमांचे पालन करावे लागते. कंपनीस भांडवल उभारणीच्या आधी तसा प्रस्ताव सेबीकडे जमा करावा लागतो. यात भांडवल उभारणीचा कालावधी, विक्रीस काढलेल्या भागांची संख्या, प्रवर्तकांचा विक्रीपश्चात उरलेला हिस्सा इ. माहिती देणे आवश्यक असते. प्राथमिक बाजारात खाजगी कंपन्यांनी उभारलेले भांडवल, सार्वजनिक कंपन्यांची रोखे विक्री आणि म्यूच्युअल फंडांच्या नवीन योजनेतील युनिट विक्री इ. चा समावेश होतो. २०००-२००१ नंतर भांडवल बाजाराची उलाढाल फार मोठ्याप्रमाणात वाढलेली आहे.

ब) दुय्यम बाजार (Secondary Market) :-

या बाजाराला जून्या रोख्यांचा किंवा भागांचा बाजार असे म्हणतात. या बाजारात अगोदरच असणाऱ्या सम-भागांची, रोख्यांची खरेदी-विक्री शेअर बाजाराच्या माध्यमातून होत असते. भारतात मुंबई शेअर बाजार (NSE) आणि राष्ट्रीय शेअर बाजार (BSE) हे दोन महत्त्वाचे आणि आघाडीचे बाजार आहेत.

३) विकास वित्तसंस्था :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात शेती, उद्योग यासारख्या क्षेत्रांचा वेगाने विकास होण्यासाठी अनेक वित्तसंस्थांचा समावेश होतो. उदा. IDBI (1964), IFCI (1948), UTI (1964), LIC (1956), SFC, SIDBI, NABARD इ. अशा वित्तसंस्था त्या त्या क्षेत्रातील खाजगी व सार्वजनिक उद्योगांना दीर्घकालीन वित्तपूरवठा उपलब्ध करून देत असतात. अशा संख्या भांडवल बाजाराच्या महत्त्वाच्या भाग असतात.

४) वित्तीय मध्यस्त :-

या संस्था भांडवल बाजाराच्या महत्त्वाच्या घटक असतात. यामध्ये विविध व्यापारी बँकिंग संस्था, लिजिंग वित्त कंपन्या, साहकस वित्तकंपन्या इ. चा समावेश होतो. अशा वित्तीय

कंपन्या धनको आणि ऋणको यांच्या दरम्यान मध्यस्थाची भूमिका बजावतात. व्यक्ती आणि संस्था यांना त्यांच्याकडील अतिरिक्त निधी भांडवल बाजारात आणण्यासाठी अशा संस्था प्रवृत्त करतात. उदा. म्युच्युअल फंड हे आपल्या योजनेद्वारे युनिटची विक्री करतात. आणि गुंतवणूकदारांचा त्यातील निधी हा भांडवल बाजारात आणतात.

अशाप्रकारे भारतीय भांडवल बाजाराची विभागणी अनेक प्रकारे केली जाते. परंतु प्रामुख्याने प्राथमिक बाजार आणि दुय्यम बाजार अशी विभागणी बाजाराच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्वाची मानली जाते.

१.१० आर्थिक विकासातील भांडवल बाजाराची भूमिका किंवा महत्त्व किंवा स्थान (Role of Capital Market in economic development) :

भांडवल बाजारामार्फत दीर्घकालीन कर्जाची देवाणघेवाण होते. त्यातून शेती, उद्योग व्यापार इ. क्षेत्रांची स्थिर स्वरूपाच्या भांडवलाची गरज भागविली जाते. देशातील विविध क्षेत्रांच्या आणि देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने भांडवल बाजार महत्त्वाची भूमिका पुढीलप्रमाणे बजाऊ शकतो

१) बचतीचे संकलन :-

देशातील बचतीचे संकलन करण्याबाबत भांडवल बाजाराची भूमिका महत्त्वाची ठरते. भांडवल बाजारामुळे बचतदारांना विविध कंपन्यांच्या भाग आणि कर्जरोख्यामध्ये पैसे गुंतविता येतात. सरकारी कर्जरोख्यामध्येही पैसे गुंतविण्याची संधी मिळते. याशिवाय व्यापारी बँका, विमा कंपन्या, म्युच्युअल फंड यासारख्या संस्था लोकांच्याकडील बचतीचे संकलन करून भांडवल बाजारात गुंतवितात.

२) भांडवल निर्मिती करणे :-

बचतीचे संकलन करून त्याद्वारे भांडवल पुरवठा करणे या प्रक्रियेतून भांडवल निर्मिती घडून येते. भांडवल बाजारामुळे गुंतवणूकीस पोषक वातावरण निर्माण होते. आणि गुंतवणुकीला चालना मिळते. गुंतवणूकदारांना भागामधील गुंतवणूकीद्वारे लाभांश मिळविता येतो. तसेच रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करून चांगले व्याज प्राप्त करता येते. त्यामुळे भांडवल बाजारातील गुंतवणूकीची प्रवृत्ती सातत्याने वाढते. त्याद्वारे भांडवल निर्मितीचा वेग वाढतो.

३) भांडवल पुरवठा करणे :-

दीर्घकालीन भांडवल पुरवठा करण्यात भांडवल बाजाराची भूमिका महत्त्वाची ठरते. भांडवल बाजारामुळे विविध उद्योग व व्यवसायांना दीर्घकाळासाठी भांडवल उपलब्ध होते. नवीन कारखानदार, उद्योजक व व्यावसायींना पुरेशा प्रमाणात भांडवल पुरवठा होतो. अनेकवेळा बँका व वित्तीय संस्था दीर्घकालीन कर्जपुरवठा करण्याबाबत नाकुश असतात. अशावेळी भाग व कर्जरोख्यांची विक्री करून भांडवल उभा करता येणारा भांडवल बाजार महत्त्वाचा ठरतो.

४) सरकारला वित्तपूरवठा करणे :-

खाजगी उद्योजक व कंपन्याप्रमाणे सरकारलासुद्धा दीर्घकालीन वित्तपूरवठ्याची गरज भासते. सार्वजनिक क्षेत्रात उद्योग उभारणे, उद्योगाचा विस्तार करणे, लोहमार्ग उभारणे, जलसिंचन प्रकल्प, धरणे व कालवे बांधणे इ. साठी दीर्घकालीन कर्जपूरवठ्याची आवश्यकता असते. सरकार भांडवल बाजारात कर्जरोख्यांची विक्री करून भांडवल उभारते. कर्जरोख्यातील गुंतवणूक अधिक सुरक्षित असल्याने लोक त्यामध्ये मोठ्याप्रमाणात गुंतवणूक करतात. त्यामुळे सरकारला सहजपणे दीर्घकालीन भांडवल पूरवठा होतो.

५) गुंतवणूकीस चालना :-

भांडवल बाजारामुळे गुंतवणूकीस चालना मिळते. सामान्य लोक सर्वाधिक परतावा देणाऱ्या क्षेत्रात रक्कम गुंतवू शकतात. व्यापारी बँका, विकास बँका, वित्तीय संस्था इ. ना महत्तम नफा देणाऱ्या भाग आणि कर्जरोख्यामध्ये गुंतवणूक करता येते. याशिवाय भांडवल बाजाराद्वारे गुंतवणूक संधीची माहिती उपलब्ध करून दिली जाते. अशा माहितीच्या आधारे गुंतवणूकदारांना किफायतशीर क्षेत्रात गुंतवणूक करता येते.

६) गुंतवणूकदारांना रोखता प्राप्त करून देणे :-

गुंतवणूकदारांच्या गुंतवणूकीला रोखता प्राप्त करून देण्याचे कार्य भांडवल बाजार करतो. सामान्यपणे गुंतवणूकदार नेहमी गुंतवणूकीचे आकर्षक पर्याय शोधत असतात. गुंतवणूकदार आपल्याकडील भागांची सतत खरेदी-विक्री करतात. भाग हस्तांतरणीय असतात. त्यामुळे गुंतवणूकदार भागाची विक्री करून आपली गुंतवणूक मोकळी करू शकतात. म्हणजेच भांडवल बाजारामुळे गुंतवणूकदारांना रोखता उपलब्ध होते.

७) भांडवलाची गतिशीलता वाढते :-

भांडवलात गतिशीलता असणे आवश्यक असते. एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात भांडवलाचे सहजपणे स्थानांतर करता आले पाहिजे. तसेच एका व्यवसायातून दुसऱ्या व्यवसायात भांडवल सहजपणे पाठवून देता आले पाहिजे. भांडवल बाजारामुळे हे शक्य होते. गुंतवणूकदार एका उद्योगाचे भाग विकून दुसऱ्या उद्योगाचे भाग खरेदी करू शकतात. तसेच भांडवलाची जास्त मागणी असणाऱ्या प्रदेशातील उद्योगांना भाग व कर्जरोखे यांच्या विक्रीतून गरजेइतके भांडवल उभारता येते. परिणामतः भांडवलाची गतिशीलता वाढण्यास मदत होते.

८) औद्योगिकीकरणाला चालना :-

भांडवल बाजारामुळे निरनिराळ्या उद्योग व व्यवसायांना पूरेशाप्रमाणात भांडवल पूरवठा होतो. नवीन उद्योग सुरू करणे. अवजड यंत्रसामग्रीची खरेदी करणे, नव्या तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करणे इ. साठी भांडवलपूरवठा होतो. याशिवाय लोखंड, पोलाद, सिमेंट, अभियांत्रिकी, रासायनिक यासारख्या मूलभूत व अवजड उद्योगांना भांडवल बाजारतून वित्तपूरवठा होतो. सुलभ व दीर्घकालीन वित्तपूरवठ्यामुळे औद्योगिकीकरणाला चालना मिळते.

९) आर्थिक विकासाला प्रोत्साहन :-

भांडवल बाजारातून शेती, उद्योग, व्यापार इ. क्षेत्रांच्या आर्थिक गरजा भागविल्या जातात. भांडवल बाजारामुळे देशातील आर्थिक व्यवहारांना गति प्राप्त होते. भांडवल बाजारामुळे देशातील भांडवल निर्मितीचा वेग वाढतो. दीर्घकालीन भांडवलपूरवठ्यामुळे औद्योगिकीकरणाला प्रोत्साहन मिळते. परिणामतः देशाच्या आर्थिक विकासाला मदत होते.

आपली प्रगती तपासा

१. भांडवल बाजाराचा अर्थ स्पष्ट करा.
२. भारतीय भांडवल बाजाराची रचना सांगा.
३. फरक स्पष्ट करा- प्राथमिक बाजार व दुय्यम बाजार

९.११ सेबी आणि तिची भांडवल बाजारातील कार्यप्रणाली (SEBI and its role in the Working of Capital Market)

सेबीची स्थापना :-

१९४७ पासून भांडवल बाजारावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी वेगवेगळे कायदे करण्यात आले. विविध उपाययोजना करण्यात आल्या. परंतु भांडवल बाजाराचा पूर्णतः विकास होऊ शकला नाही. म्हणून १९४५ मध्ये श्री. जी. एम्. पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. त्या समितीने भांडवल बाजाराच्या नियमनासाठी एक स्वतंत्र संस्था स्थापन करण्याची शिफारस केली. त्यानुसार १९४८ मध्ये "भारतीय रोखे आणि विनिमय मंडळ" "Securities and Exchange Board of India" ही संस्था स्थापन करण्यात आली. त्यालाच सेबी (SEBI) असे म्हणतात. या सेबीला १९९२ मध्ये वैधानिक दर्जा प्राप्त झाला. सध्या भांडवल बाजाराच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणारी सेबी ही सर्वोच्च संस्था आहे.

सेबी म्हणजे भांडवल बाजारातील कार्यप्रणाली (SEBI and Working of Capital Market) :-

सेबीचा भांडवल बाजाराशी जवळचा संबंध आहे. १९९२ पासून भांडवल बाजारातील व्यवहार वाढविण्यास प्रोत्साहन देत आहे. व्यवहारात पारदर्शकता आणण्यासाठी योग्य उपाय योजले जातात. गुंतवणूकदारांचा भांडवल बाजारातील विश्वास वाढविण्यासाठी सेबी प्रयत्नशील

असते. भारतात भांडवल बाजाराच्या कार्यप्रणालीत सेबीचे स्थान महत्त्वाचे आहे. प्राथमिक आणि दुय्यम बाजारातील व्यवहारांचे सेबीकडून नियमन केले जाते. या दोन्ही प्रकारच्या बाजारात सेबी पुढीलप्रमाणे भूमिका बजावते.

१) व्यवहारांचे नियमन करणे :-

रोखे विक्री अधिकारी, भागांचे हस्तांतर करणारे हस्तक, रोख संग्रह व्यवस्थापक इ. वर नियंत्रण ठेऊन त्यांच्या व्यवहारांचे नियमन करण्याचे कार्य सेबी करते. परंतू त्यासाठी सर्व मध्यस्थानी सेबीकडे रीतसर नोंदणी केलेली असली पाहिजे.

२) जाहिरात संहिता :-

रोख्यांची विक्री करणाऱ्या कंपन्यासाठी सेबीने जाहिरात संहिता तयार केली आहे. प्रकल्प व रोख्यांची जाहिरात योग्यप्रकारे केली जावी. आणि गुंतवणूकदारांची फसवणूक होऊ नये. या उद्देशाने जाहिरात संहिता तयार केली जाते.

३) रोखे बाजाराचे प्रशासन मंडळ :-

सेबी रोखे बाजाराच्या प्रशासन मंडळावर देखरेख ठेवते. प्रशासन मंडळाच्या पुनर्चनेसाठी सेबीने काही मार्गदर्शक नियम घालून दिलेले आहेत. दलाल आणि बिगर दलालांना प्रशासन मंडळात निम्मे - निम्मे प्रतिनिधीत्व देणे, लवाद आणि शिस्त समित्यांवर बिगर सभासद दलालांना ६०% प्रतिनिधीत्व देणे यासारखे नियम सेबीने तयार केले आहेत. तसेच प्रशासन मंडळाचे अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष यांच्या कार्यकालावधीत अशा प्रकारे बदल केला की, जेणेकरून एक व्यक्ती प्रदिर्घकाळ एका विशिष्ट पदावर राहणार नाही.

४) दलालांच्या पुस्तकांचे लेखापरीक्षण :-

सेबीने दलालांच्या नोंदवह्याचे लेखापरीक्षण करणे अनिवार्य केले आहे. सेबी नियम आणि उपनियम १९९२ नुसार सदर लेखापरीक्षणाचे अहवाल सेबीकडे सादर केले जाणे आवश्यक केले आहे.

५) दलाल - गुंतवणूकदार संबंध :-

दलाल व गुंतवणूकदार यांच्यातील संबंध पारदर्शी बनविण्यासाठी सेबीने अनेक प्रयत्न केले आहेत. करारपत्रात रोखेव्यवहारांची किंमत आणि दलालाची रक्कम स्वतंत्रपणे दाखविण्याचे बंधन दलालांवर घालण्यात आले आहे. तसेच करार झाल्यापासून २४ तासांच्या आत दलालाने संबंधित गुंतवणूकदाराला करारपत्रक दिले पाहिजे. तसेच खरेदी-विक्री करताना वेळेची मर्यादा घालण्यात आली आहे.

६) रोखे बाजारावर देखरेख :-

सेबी सर्व रोखेबाजारातील व्यवहारानंतर देखरेख ठेवते. देखरेखीच्या दरम्यान रोखे बाजारात काही त्रुटी आढळून आल्यास त्या दूर करण्यासाठी सेबी सूचना देते. त्या सूचनांचे

योग्य पालन होते किंवा नाही याची खात्री करते. थोडक्यात रोखेबाजारातील कमकुवतपणा दुर करून तो अधिक मजबूत बनविण्यासाठी सेबी सतत प्रयत्नशील असते.

७) विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूक :-

भारतातील भांडवल बाजारात होणाऱ्या विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकीवर सेबी लक्ष ठेवते. अशी गुंतवणूक सुलभतेने होण्यासाठी सेबीने १९९३ पासून नोंदणी अर्ज सोपा केला आहे. तसेच १९९५ मध्ये असा एक नियम तयार केला की, त्यानुसार गुंतवणूकीची नोंदणी, गुंतवणूक स्थिती निर्बंध, त्यांच्या जबाबदाऱ्या आणि गैरव्यवहाराबाबतची कार्यपद्धती इ. चा तपशील देण्यात आला आहे.

८) विदेशी दलाल :-

विदेशी दलालांची नोंदणी सेबीमार्फत केली जाते. विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदारांना सुलभतेने व्यवहार करता येण्यासाठी हे दलाल त्यांना सहाय्य करतात. विदेशी गुंतवणूकीला चालना देण्याच्या धोरणामुळे विदेशी दलालांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

९) प्रकल्प सेवा बँका :-

प्रकल्पसेवा बँकासुद्धा भांडवल बाजारात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या बँकानासुद्धा सेबीच्या नियंत्रणाखाली आणले आहे. या बँकानी उभारावयाचा निधी व त्यांच्यामार्फत केली जाणारी गुंतवणूक यावर सेबीचे नियंत्रण असते.

थोडक्यात भांडवल बाजारातील बहुतेक सर्वप्रकारांच्या व्यवहारांवर सेबीचे नियंत्रण आहे. गुंतवणूकदार कंपन्या दलाल रोखे बाजार, त्याचे प्रशासन मंडळ या सर्व घटकांवर सेबी नियंत्रण ठेवते. भांडवल बाजारातील व्यवहारात पारदर्शकता आणणे आणि त्याद्वारे गुंतवणूकदारांचा भांडवल बाजारवरील विश्वास वाढविण्याच्या दृष्टीने सेबीचे प्रयत्न महत्त्वाचे ठरतात.

९.१२ सेबी आणि भांडवल बाजारातील सुधारणा (SEBI and Capital Market Reforms) :

सेबीने भांडवल बाजारात सुधारणा करून व्यवहारातील पारदर्शकता वाढविण्याचे प्रयत्न केले आहेत. म्हणजेच सेबीने प्राथमिक भांडवल बाजार आणि दुय्यम भांडवल बाजार यामध्ये सुधारणा केल्या आहेत. त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे :

अ) प्राथमिक भांडवल बाजारातील सुधारणा :-

१९९२ पासून सेबीने प्राथमिक भांडवल बाजारामध्ये पुढीलप्रमाणे सुधारणा केल्या आहेत :

१) भांडवली रोख्यांचे नियमन :-

सेबीने भांडवली रोख्याबाबत मार्गदर्शक तत्त्वे घालून दिली आहेत. त्यानुसार प्राथमिक बाजारात भांडवल उभारणी करणाऱ्या कंपन्यांना प्रकल्पाची वस्तुस्थिती आणि प्रकल्पाशी निगडित जोखमी यांची माहिती जाहिर करणे आवश्यक आहे. रोखेविक्रीचा हप्ता ठरविण्यासाठी नेमका कशाचा आधार घेतला गेला हेही स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. कंपन्यांनी आपली योग्य व सत्य माहिती स्पष्ट करण्यासाठी सेबीने जाहिरात संहिता तयार केली आहे.

२) खाजगी व्यवहारांचा बाजार :-

अलीकडे या बाजाराची लोकप्रियता वाढत आहे. रोखे विक्रीचा कमी खर्च, गुंतवणूक रचनेतील सुलभता आणि वेळेची बचत यामुळे या बाजारातील व्यवहार वाढत आहेत.

३) ऐच्छिक अभिगोपन :-

रोखे विक्रीचा खर्च कमी करण्यासाठी सेबीने रोख्यांचे अभिगोपन ऐच्छिक स्वरूपाचे केले आहे. त्यासाठी फक्त एक अट घालण्यात आली आहे. जर रोख्यांचे अभिगोपन केले नसेल आणि कंपनीला रोखे विक्रीस ९०% पर्यंत रक्कम मिळविता आली. नाही तर त्या कंपनीने गोळा केलेली संपूर्ण रक्कम गुंतवणूकदारांना परत केली पाहिजे.

४) प्रकल्प सेवा बँकिंग :-

या बँकाना वैधानिकदृष्ट्या सेबीच्या नियमनात्मक चौकटीत आणण्यात आले आहे. या बँकाना सेबीकडून परवानगी घ्यावी लागते. या बँकासुद्धा भांडवल पर्याप्तता निकषाचे पालन करावे लागते. उदा. रोख्यांची किंमत ठरविणे, रोखे विक्रीचा हप्ता ठरविणे आणि इतर अनुषंगिक माहिती या बँकानी प्रकट करणे आवश्यक असते.

५) एक टक्का ठेवीची तरतूद :-

कंपन्यांनी सार्वजनिक रोख्याबाबत योग्य काळजी घ्यावी. आणि वेळीच योग्य कार्यवाही करावी. यासंदर्भात सेबीने सर्व रोखे बाजारांना निर्देश दिले आहेत. त्यासाठी रोखे विक्रीच्या एकूण रकमेपैकी १ रक्कम ठेव म्हणून ठेवण्याचे बंधन कंपन्यांवर घालण्यात आले आहे. कंपनीने यादीकृत करारांचे पालन करावे आणि भाग-प्रमाणपत्रे टपालाने पाठवावीत. यासाठी अशाठेवी रोखे बाजारामार्फत स्वीकारल्या जातात. यामुळे कंपनी अधिक काळजीपूर्वक काम करतील.

६) यादीकृत करारात सुधारणा :-

सेबीने यादीकृत करारात सुधारणा करण्यासाठी रोखे बाजारांना सुचना दिल्या आहेत. त्यानुसार आता कंपनी वार्षिक वितरणपत्र सादर करताना त्यात वित्तीय अंदाज, निधीचे अंदाजित वापर आणि निधीचा प्रत्यक्ष वापर याचा तपशील देणे आवश्यक करण्यात आले आहे.

७) किमान आकारमान :-

किमान भांडवलाचे आकारमान आणि प्रत्येक रोखे विक्रीचे प्रमाण यात सेबीने वाढ केली आहे. विशेषतः म्युच्युअल फंडासारख्या संस्थाना या नियमाचे पालन करावे लागते. याशिवाय सेबीने भागांचे संपादन आणि संस्था ग्रहण याबाबतही नियम तयार केले आहेत.

ब) दुय्यम भांडवल बाजारातील सुधारणा :-

दुय्यम बाजारात सुधारणा करण्यासाठी सेबीने पुढीलप्रमाणे सुधारणा केल्या आहेत.

१) मध्यस्तांची नोंदणी :-

प्रतिभूती आणि रोखे विक्रीमय मंडळ कायदा १९९२ नुसार सेबीने दलाल आणि उपदलालांसारख्या मध्यस्तांची नोंदणी करण्यास सुरुवात केली आहे. अशी नोंदणी करताना सेबी ठराविक निकषांचा आधार घेते. उदा. भांडवल पर्याप्तता सेबीने उचललेल्या या पावलाला अनेकांनी विरोध केला आहे. शिवाय सेबीने दलाल व गुंतवणूकदारामधील संबंधामध्ये पारदर्शकता आणण्यासाठी काही खास तरतूदी केल्या आहेत.

२) अंतर्गत व्यापाराचे नियमन :-

सेबीच्या कायद्यात केलेल्या तरतूदीनुसार सेबीने अंतर्गत व्यापाराच्या नियमनाबाबत काही सूचना दिल्या आहेत. रोखे बाजाराचे रक्षण करणे, रोखे बाजाराची एकात्मता टिकविणे आणि गुंतविणूकदारांचा रोखेबाजारावरील विश्वास वाढविणे या प्रमुख उद्देशाने सेबी अंतर्गत व्यापारावर नियंत्रण ठेवते. तरीही रोखे बाजारात अंतर्गत व्यापार मोठ्याप्रमाणावर चालतो. कृत्रिमपणे रोख्यांच्या किंमती वाढविल्या जातात.

३) व्यवहारात सुलभता आणि पारदर्शकता :-

सेबीने प्रारंभपासून रोखे बाजारातील व्यवहारासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पारंपारिक पद्धतीचे परीक्षण करून त्यात योग्य ते बदल केले आहेत. सेबीने रोखे व्यवहाराची कार्यपद्धती सोपी व सुटसुटीत बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे. व्यवहाराचे समाशोधन करणे, व्यवहार पूर्ती करणे, भागांचे हस्तांतर करणे इ. बाबतची प्रक्रिया जलदगतीने होण्यासाठी सेबीने खास उपाययोजले आहेत.

४) रोखेबाजाराचे प्रशासन मंडळ :-

रोखेबाजाराच्या प्रशासन मंडळाचा आधार भक्कम करण्यासाठी सेबीने काही उपाय योजले आहेत. रोखेबाजाराच्या प्रशासन मंडळात ५ निर्वाचित सदस्य असले पाहिजेत. सरकार किंवा सेबीच्या प्रतिनिधी सदस्यांची संख्या ४ पेक्षा जास्त असता काम नये. लोकांच्या प्रतिनिधी सदस्यांची संख्या ३ पेक्षा जास्त असता कामा नये. सर्व घटकांना प्रशासन मंडळात योग्य प्रतिनिधीत्व देण्याचा प्रयत्न सेबीने केला आहे.

५) विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूक :-

पेंशन फंडस् म्युच्युअल फंडस्, गुंतवणूक विश्वस्त संस्था, मालमत्ता आणि रोखासंग्रह व्यवस्थापन कंपन्या यासारख्या विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदारांना भारतातील भांडवल बाजारात गुंतवणूक करण्यास परवानगी देण्यात आली आहे. परंतु त्यासाठी या संस्थानी सेबीकडे नोंदणी करणे आवश्यक आहे.

६) आवर्तनी (साखळी) हिशोब पूर्ती पद्धती :-

भाजारातील अवाजवी सट्टेबाजी आणि चढउतार रोखण्यासाठी सेबीने २००१ पासून आवर्तनी हिशोबपूर्ती पद्धती सुरु केली आहे. या पद्धतीनुसार रोजच्या रोज व्यवहारपूर्ती केली जाते.

आपली प्रगती तपासा

१. सेबीची स्थापना कधी झाली ?
२. SEBI चे पूर्णनाव सांगा.
३. प्राथमिक भांडवल बाजारातील सुधारणांचा आढावा घ्या.

९.१३ सारांश

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेत वित्तीय बाजाराला म्हणजेच नाणेबाजार आणि भांडवल बाजार यांना महत्त्व असते. कारण देशाच्या विकासाला गति प्राप्त करून देण्यासाठी भांडवलाची नितांत आवश्यकता असते. आणि अल्प, मध्य आणि दीर्घकालीन भांडवल या दोन बाजारातून अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांना उपलब्ध होते. अशा बाजावर नियंत्रण आवश्यक असते. भारतातील नाणेबाजार व भांडवल बाजार यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी SEBI कार्यरत आहे.

९.१४ प्रश्न

- १) नाणेबाजाराचा अर्थ सांगून भारतीय नाणेबाजाराचे विविध दोष स्पष्ट करा.
- २) नाणेबाजारातील विविध उपबाजारांचे वर्णन करा.

- ३) नाणेबाजाराचे सामान्य घटक स्पष्ट करा.
- ४) भारतीय नाणेबाजारात कोणत्या सुधारणा करण्यात आल्या आहेत.
- ५) भांडवल बाजार म्हणजे काय सांगून भारतीय भांडवल बाजाराची रचना स्पष्ट करा.
- ६) आर्थिक विकासातील भांडवल बाजाराची भूमिका सांगा.
- ७) सेबीने भांडवल बाजारात कोणत्या सुधारणा केल्या आहेत.
- ८) सेबी व तिची भांडवल बाजारातील कार्यप्रणाली स्पष्ट करा.

प्रकरण ५

सार्वजनिक आय-व्यय

घटक रचना:

- १०.० उद्दिष्टे
- १०.१ प्रस्तावना
- १०.२ सार्वजनिक आय-व्ययाचे स्वरूप
- १०.३ सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती
- १०.४ सार्वजनिक आय-व्यय व खाजगी आय-व्यय भेद
- १०.५ सार्वजनिक उत्पन्न
- १०.६ करकसोट्या
- १०.७ प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर
- १०.८ सार्वजनिक खर्च
- १०.९ सारांश
- १०.१० प्रश्न

१०.० उद्दिष्टे

- सार्वजनिक आय-व्यय आणि सरकार यांच्यातील संबंधाची जाणिव करुन देणे.
- सार्वजनिक आय-व्ययात समाविष्ट होणाऱ्या घटकांची माहिती करुन घेणे.
- सरकारी उत्पन्नाच्या साधनांची माहिती करुन घेणे.
- सरकारी खर्चाचे स्वरूप जाणून घेणे.
- सरकारकडून उभारल्या जाणाऱ्या कर्जाचे स्वरूप माहित करुन घेणे.

१०.१ प्रस्तावना

सार्वजनिक आय-व्यय हा राजकीय अर्थव्यवस्थेतील अभ्यासाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. सार्वजनिक आय-व्यय हे केंद्रसरकार, राज्य सरकारे आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या संबंधित असते. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महानगरपालिका, नगरपालिका, जिल्हा

परिषदा आणि ग्रामपंचायती इ. चा समावेश होतो. या सर्वांच्या वित्तीय कार्याचा अभ्यास सार्वजनिक आय-व्ययात केला जातो. Public Finance म्हणजे सार्वजनिक आय-व्यय होय. यालाच राजस्व असेही म्हणतात. आधुनिक काळात सार्वजनिक आय-व्ययास महत्त्व प्राप्त झाले आहे. कारण अर्थव्यवस्थेतील वेगवेगळ्या समस्यांवर मात करण्यासाठी सरकार सार्वजनिक आय-व्ययाचा उपयोग करून घेते.

१०.२ सार्वजनिक आय-व्ययाचे स्वरूप (Nature of Public Finance)

सार्वजनिक आय-व्यया ही एक अर्थशास्त्राची शाखा आहे. यामध्ये सार्वजनिक म्हणजेच सरकारचे उत्पन्न (आय) व सार्वजनिक खर्च (व्यय) यांचा अभ्यास केला जातो. सार्वजनिक सत्तामध्ये केंद्रसरकार, राज्यसरकारे आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांचा समावेश होतो. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महानगरपालिका, नगरपालिका, जिल्हा परिषदा आणि ग्रामीण भागातील ग्रामपंचायती इ. चा समावेश होतो. सार्वजनिक सत्ता म्हणजेच सरकार होय.

सरकार ज्या विविध मार्गांनी उत्पन्न जमा करते त्याचा अभ्यास सार्वजनिक आय-व्ययात केला जातो. सरकार प्रामुख्याने कररूपाने अधिक उत्पन्न मिळवित असते. कर आकारणी कोणत्या तत्त्वानुसार केली जाते? कराचे विविध प्रकार कोणते? कराचे अर्थव्यवस्थेवर आणि समाजावर कोणते परिणाम होतात? सरकारकडून कराचे व्यवस्थापन कसे केले जाते? याची सर्वांगीण चर्चा सार्वजनिक आय-व्ययात केली जाते. तसेच सरकारचे उत्पन्न मिळविण्याचे इतर मार्ग कोणते? यामध्ये शुल्क, दंड, सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तू आणि सेवांची किंमत, सार्वजनिक कर्ज तूटीचा अर्थभरणा इ. चा समावेश सार्वजनिक आय-व्ययात केला जातो.

आधुनिक काळात सरकारच्या जबाबदाऱ्या मोठ्याप्रमाणात वाढलेल्या आहेत. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चात सातत्याने वाढ होत आहे. पुर्वी सरकारचे कार्यक्षेत्र अत्यंत मर्यादित होते. परकीय आक्रमणापासून देशाचे संरक्षण करणे आणि देशात शांतता व सुव्यवस्था राखणे एवढेच सरकारचे कार्य समजले जात होते. त्यामुळे सार्वजनिक खर्च कमी करणारे सरकार उत्तम सरकार होय. असे सतानवादी अर्थशास्त्रज्ञानी सांगितले होते. परंतू आधुनिक काळात देशाचे परकीय आक्रमणापासून संरक्षण करणे, अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था राखणे या कार्याबरोबर सरकारला इतर अनेक प्रकारची कार्ये करावी लागतात. उदा. मूलभूत व महत्त्वाच्या उद्योगांची उभारणी करणे, सार्वजनिक आरोग्य, पाणी पुरवठा, वाहतूक व्यवस्था, विनिमय, इतर सेवा आणि सुविधा उपलब्ध करून देणे, नागरिकांसाठी कल्याणकारी कार्ये करणे, एवढेच नव्हे तर खाजगी मक्तेदारी संस्थांवर नियंत्रण ठेवणे इ. या सर्वांचा होणारा परिणाम म्हणजे सार्वजनिक खर्चात सातत्याने वाढ होत आहे. सरकारने पैसा खर्च करताना कोणत्या तत्त्वानुसार करावा, सार्वजनिक खर्चाचे होणारे परिणाम इ. चा अभ्यास सार्वजनिक आय-व्ययात केला जातो.

विसाव्या शतकात सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती मोठ्याप्रमाणात वाढलेली दिसून येते. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञानी सरकारच्या निर्हस्तक्षेप धोरणाचे समर्थन करून सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती मर्यादित केलेली होती. परंतू आधुनिक काळात अर्थव्यवस्थेतील समस्या

वाढत गेल्या. शिवाय आर्थिक समस्यातील गुंतागुंतही वाढत गेली. परिणामतः सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांची विचारप्रणाली निरोपयोगी ठरली. सरकारला आर्थिक विकासाला प्रेरणा देण्यासाठी आणि अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी हस्तक्षेप करणे आवश्यक झाले. परिणामतः सरकारच्या उत्पन्नाचे आणि खर्चाचे प्रमाण वाढत गेले. आज राष्ट्रीय उत्पन्नाचे समान वाटप करण्यासाठी सार्वजनिक आयव्यय महत्त्वाचे साधन बनले आहे.

थोडक्यात सरकारकडून उत्पन्न आणि खर्च यामध्ये मेळ घालताना निर्माण होणाऱ्या सर्व समस्यांचा अभ्यास सार्वजनिक आय-व्ययात केला जातो. हेरॉल्ड ग्रीव्हज् यांच्या विचारानुसार संघराज्य सरकार, घटकराज्ये सरकार आणि स्थानिक सरकारे यांच्या उत्पन्नाची आणि खर्चाची चिकित्सा करणारी एक अभ्यासाची शाखा म्हणजे सार्वजनिक आय-व्ययाचा अभ्यास विषय होय.

विविध अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक आय-व्ययाचा अर्थ सांगितलेला आहे. त्या व्याख्यांवरूनही सार्वजनिक आय-व्ययाचे स्वरूप स्पष्ट होण्यास मदत होते.

सार्वजनिक आय-व्ययाचा अर्थ (Meaning of Public Finance) :-

१) डॉ. डाल्टन :-

"अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र या दोहोंच्या सीमारेषावर असणारा एक विषय म्हणजे सार्वजनिक आय-व्यय होय. सार्वजनिक सत्तांचे उत्पन्न आणि खर्च या दोहोत मेळ घालण्याशी त्याचा संबंध असतो."

डॉ. डाल्टन यांनी आपल्या व्याख्येत सार्वजनिक आय-व्ययाची कल्पना स्पष्टपणे मांडली आहे. सार्वजनिक आय-व्ययाची कल्पना स्पष्टपणे मांडली आहे. सार्वजनिक सत्तांमध्ये सर्वप्रकारच्या सरकारांचा समावेश केला आहे. लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या आजच्या काळात ग्रामपंचायती, तालूका पंचायत समित्या, जिल्हा परिषदा, राज्यसरकारे आणि केंद्रसरकार या सर्वांचा समावेश सरकारामध्ये केलेला आहे.

२) प्रा. फिडले शिराज :-

"सार्वजनिक सत्तांच्या उत्पन्न मिळविण्याच्या आणि खर्च करण्याच्या पद्धतीशी संबंधित असणारे शास्त्र म्हणजे सार्वजनिक आय-व्यय होय."

३) प्रा. मसग्रेव्ह :-

"सरकारच्या उत्पन्न आणि खर्च पद्धतीभोवती समस्यांची जी गुंतागुंत झालेली असते त्यास सर्वसाधारणपणे सार्वजनिक आय-व्यय असे म्हणतात."

सरकार विविध मार्गांनी उत्पन्न मिळविते आणि ते खर्च करते. उत्पन्न मिळविताना आणि खर्च करताना विविध समस्यांची निर्मिती होत असते. त्या समस्यांशी निगडित असणाऱ्या सर्व घटकांचा अभ्यास सार्वजनिक आय-व्ययात केला जातो.

१०.३ सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती (Scope of Public Finance)

विविध अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक आय-व्ययाचा अर्थ सांगितलेला आहे. त्या सर्व व्याख्या विचारात घेता आधुनिक काळात सार्वजनिक आय-व्ययाच्या व्याप्तीत म्हणजेच अभ्यासात पुढील घटकांचा समावेश केला जातो.

१) सार्वजनिक उत्पन्न (Public Revenue) :-

यामध्ये सरकार आपला महसूल (उत्पन्न) कसा जमा करते याचा विचार केला जातो. सार्वजनिक उत्पन्न ही सार्वजनिक आय-व्ययाची महत्त्वाची शाखा आहे. सरकारच्या विविध उत्पन्नाच्या साधनांचे वर्गीकरण करून त्यांच्यातील साम्य आणि फरक यांचे विश्लेषण या विभागात केले जाते. कर हे सरकारच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन आहे. त्यामुळे करांचे वर्गीकरण, कराची तत्त्वे, कर आकारणीच्या पद्धती, करांचे उत्पादन आणि विभाजनावरील परिणाम याबाबतच्या सर्व प्रश्नांचा अभ्यास यात केला जातो.

२) सार्वजनिक खर्च (Public Expenditure) :-

या विभागात सरकार लोकांच्या विविध गरजांची पूर्तता करण्याच्या हेतूने विविध प्रकारचा खर्च करते. त्यामध्ये खर्च सिद्धांताचाही समावेश होतो. सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण, खर्चाच्या पद्धती आणि मार्गदर्शक तत्त्वे, इ. चा समावेश होतो. सार्वजनिक खर्चाचे उत्पादन, विभाजन आणि आर्थिक जीवनावरील परिणाम यांचे विश्लेषण केले जाते. आधुनिक काळात सार्वजनिक खर्च हे आर्थिक आणि सामाजिक बदल घडवून आणण्याचे घडवून आणण्याचे एक प्रभावी साधन मानले जाते. तसेच सार्वजनिक खर्चाच्या आर्थिक आणि नैतिक बाजूंचा अभ्यास यामध्ये केला जातो.

३) सार्वजनिक कर्ज (Public Debt) :-

आज सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण सातत्याने वाढत असलेले दिसून येते. कर्जेही उत्पन्नाची आणि खर्चाची बाजू आहे. या विभागात सार्वजनिक कर्ज उभारणीची कारणे, कर्ज उभारण्याच्या पद्धती आणि कर्जपरतफेडीच्या पद्धती, कर्जाचे व्यवस्थापन, कर्जव्यवहारातून निर्माण होणाऱ्या समस्या इ. ची चर्चा केलेली असते. कर्जाच्या प्रकारावर त्याचा भार अवलंबून असते. त्यामुळे सार्वजनिक कर्जाच्या परिणामांचे विश्लेषणही या विभागात केले जाते.

४) वित्तीय व्यवस्थापन (Financial Administration) :-

सरकारला सार्वजनिक उत्पन्न आणि सार्वजनिक खर्च यांचा मेळ घालण्याचे कार्य करावे लागते. हा मेळ घालण्याचे साधन म्हणजे अंदाजपत्रक होय. या विभागात अंदाजपत्रक म्हणजे काय? त्याचे उद्देश कोणते, ते कसे तयार केले जाते, त्याची अंमलबजावणी कोणत्या पद्धतीने घडवून आणली जाते. त्याचे वेगवेगळ्या परिस्थितीत वेगवेगळे परिणाम कसे घडून येतात. इ. प्रश्नांचे शास्त्रीय पद्धतीने विश्लेषण केले जाते.

५) राजकोषीय धोरण (Fiscal Policy) :-

आधुनिक काळात विविध आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करून घेताना मौद्रिक धोरणाबरोबरच (Monetary Policy) राजकोषीय धोरणाचाही फार मोठ्याप्रमाणात अवलंब केला जातो. देशाचा आर्थिक विकास साध्य करणे, राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करणे, औद्योगिकीकरण वाढ करणे, अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार निर्माण करणे, आर्थिक विषमता कमी करणे इ. सारखी विविध उद्दिष्टे सरकारला साध्य करावी लागतात. यासाठी सरकारला सार्वजनिक क्षेत्रातील विविध साधनांचा योग्य उपयोग करून घ्यावा लागतो. त्यासाठी राजकोषीय धोरणाचा वापर करता येतो. भिन्न परिस्थितीत व कालावधीत राजकोषीय धोरण कसे कार्यान्वित करायचे याबद्दलचे विश्लेषण या विभागात केले जाते.

६) संघीय वित्तव्यवस्था (Federal Finance) :-

आज जगामध्ये संघराज्याची वाढ होऊ लागलेली आहे. याविभागात व घटकराज्ये यांचे विविध प्रकारचे संबंध लक्षात घेऊन त्यापैकी आर्थिक संबंधाचा प्रामुख्याने विचार केला जातो. केंद्रसरकार आणि घटकाज्ये यांचे आर्थिक संबंध, त्यासंबंधीची तत्त्वे कराच्या विभाजनाचे विविध नियम, विविध देण्या-घेण्याचे व्यवहार मिटविण्याच्या पद्धती इ. चा अभ्यास या विभागात केला जातो.

सार्वजनिक आय-व्ययाच्या व्याप्तीचा आढावा वरीलप्रमाणे घेतलेला असला तरी तो परिपूर्ण आहे असे म्हणता येणार नाही. कारण सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती स्थितीशील नसून गतिशील आहे. राज्यसंस्थांचे कार्यक्षेत्र सातत्याने वाढत आहे. आर्थिक प्रश्नांचे स्वरूप सतत बदलत आहे. त्यामुळे सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्तीही वाढत आहे. विशेषतः जागतिक महामंदी आणि त्यानंतर उदयास आलेली केन्स यांची रोजगार मिमांसा यासारख्या घटनांमुळे सार्वजनिक आय-व्ययात महत्त्वाचे बदल घडून आले आहेत. सरकारच्या सामाजिक जबाबदाऱ्यामध्ये होणारी वाढ इ. लक्षात घेतल्यास सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती विस्तारणे स्वाभाविक आणि आवश्यक आहे हे लक्षात येते.

१०.४ सार्वजनिक आय-व्यय आणि खाजगी आय-व्यय यातील भेद किंवा फरक (Difference between Public and Private Finance)

सार्वजनिक आय-व्यय सरकारी अर्थकारणाशी संबंधित असते आणि खाजगी आय-व्यय खाजगी व्यक्ती व संस्था यांच्याशी संबंधित असते. या दोहोत काही बाबतीत साम्य असले तरी त्यांच्यात फरक मोठ्याप्रमाणात आढळून येतो. तो फरक पुढीलप्रमाणे :

१) हेतू :-

खाजगी आय-व्ययातील व्यक्ती आणि संस्था यांचा प्रमुख हेतू स्वार्थ हा असतो. उत्पादन संस्थाना कमाल नफा हवा असतो आणि कुटुंबाना कमाल समाधान हवे असते. म्हणून

खाजगी आय-व्यय समाजावर होणाऱ्या परिणामांचा विचार करत नाही. याउलट सार्वजनिक आय-व्ययाचा हेतू कमाल सामाजिक हिताचा असतो. सरकारला सार्वजनिक आय-व्ययाच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल परिणाम घडवून आणावयाचे असतात. सरकार समाजातील सर्व व्यक्तींच्या हिताचा विचार करीत असते.

२) उत्पन्न आणि खर्च यांचा मेळ :-

खाजगी आय-व्ययात व्यक्तीचा खर्च हा सामान्यपणे उत्पन्नाशी मिळता जुळता असतो. म्हणून असे म्हटले जाते की, व्यक्ती आपल्या उत्पन्नाचा खर्चाशी मेळ घालते. याउलट सार्वजनिक आय-व्ययात सरकार अगोदर नियोजित खर्च ठरविते. आणि त्यानंतर त्या खर्चानुसार तेवढे उत्पन्न मिळविण्याचा प्रयत्न करते. म्हणून असे म्हणतात की, सरकार आपल्या खर्चाचा उत्पन्नाशी मेळ घालत असते.

३) कर :-

सरकार वेगवेगळ्या प्रकारच्या करामध्ये वाढ करून किंवा पैशाचा पुरवठा वाढवून स्वतःचे उत्पन्न उभा करू शकते किंवा उत्पन्न वाढवू शकते. याउलट खाजगी व्यक्तींना कोणत्याही प्रकारचे कर आकारता येत नाहीत. त्यामुळे कराच्या माध्यमातून व्यक्ती आणि संस्था आपले उत्पन्न वाढवू शकत नाहीत.

४) वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाचा हेतू :-

खाजगी आय-व्ययात उत्पादन केल्या जाणाऱ्या वस्तू आणि सेवांपासून महत्तम नफा मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो. म्हणून खाजगी व्यक्ती व संस्था अशाच वस्तू व सेवांचे उत्पादन करतात की, ज्या वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाचा खर्च भरून निघेल आणि गुंतवणूकीवर पुरेसा नफा प्राप्त होईल. याउलट सार्वजनिक आय-व्ययात सरकार अनेक वस्तू आणि सेवांचा पुरवठा विनामूल्य करते. अनेकवेळा सामाजिक गरजा सामुदायिकपणे पूर्ण केल्या जातात. जेव्हा वस्तूंचा सामुदायिकपणे उपभोग घेतला जातो तेव्हा विशिष्ट व्यक्तीला उपभोगाबाबत किंमत आकारणे शक्य होत नाही. ज्या वस्तू आणि सेवा खाजगी आय-व्यय पुरवू शकत नाही अशा सर्वांचा पुरवठा सार्वजनिक आय-व्ययातून केला जातो.

५) निर्णय घेण्याचा कालावधी :-

खाजगी आय-व्ययात व्यक्तीगत उत्पादनसंस्था आणि कुटुंबे यांना कोणत्याही प्रकारचा निर्णय घेण्यास तुलनेने फार कमी कालावधी लागतो. खाजगी आय-व्ययात व्यक्ती व संस्था अल्पकाळाचा विचार करतात. याउलट सार्वजनिक आय-व्ययातील सरकारचा विचार केल्यास निर्णय घेण्यास मोठा कालावधी लागतो. सरकारला मात्र वेगवेगळ्या प्रकारचे निर्णय घेताना दिर्घकाळाचा विचार करावा लागतो.

६) कर्ज :-

खाजगी व्यक्ती स्वतःच स्वतःकडून कर्ज घेऊ शकत नाहीत. खाजगी व्यक्ती नेहमी दुसऱ्याकडून आणि देशातल्या देशातच कर्ज घेऊ शकतात. याउलट सार्वजनिक आय-

व्ययातील सरकारचा विचार केल्यास स्वतःच स्वतःकडून कर्ज घेऊ शकते. कारण सरकार म्हणजे देशातील जनता होय. सरकारने लोकांच्याकडून कर्ज घेतले म्हणजे स्वतःकडून कर्ज घेतले असा त्याचा अर्थ होतो. तसेच सरकार परदेशातून आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थाकडून कर्ज होऊ शकते.

७) अंदाजपत्रक :-

खाजगी व्यक्तीचे अंदाजपत्रक शिल्लकीचे असते कारण खाजगी व्यक्ती आणि संस्था आपल्या उत्पन्नापेक्षा खर्च कमी करतात. याउलट सरकारचे अंदाजपत्रक समतोल किंवा तुटीचे असते. जर सरकारचे अंदाजपत्रक शिल्लकीचे असेल तर त्याचा अर्थ असा होतो. सरकारने उत्पन्नापेक्षा खर्च कमी केला आहे किंवा सरकारने कररूपाने जादा उत्पन्न गोळा केले आहे. या दोन्ही गोष्टींना लोकांचा विरोध असतो. म्हणून सरकारचे अंदाजपत्रक समतोल किंवा तुटीचे असावे लागते.

८) बचतीचे स्वरूप :-

खाजगी व्यक्ती खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूकीसाठी स्वतःच्या बचतीतून पैसा उपलब्ध करतात. अशाप्रकारे खाजगी उत्पादनसंस्थाना लागणारे भांडवल स्वयंस्फुर्त बचतीतून उभे केले जाते. याउलट सरकारकडून बचत करावी अशी अपेक्षा नसते. सरकार कर्ज घेऊन किंवा पैशाचा पुरवठा वाढवून खर्चासाठी आवश्यक असणारा पैसा उभा करते.

९) आय-व्ययाची गुप्तता :-

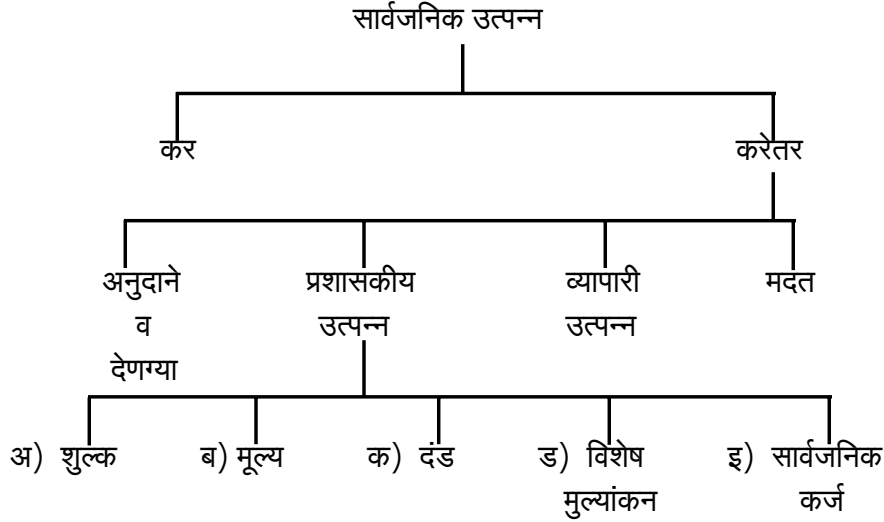
खाजगी व्यक्ती व संस्था आपले उत्पन्न, खर्च आणि कर्ज इ. बाबतीत गुप्तता बाळगतात. कारण व्यक्तीची समाजातील प्रतिष्ठा तिच्या उत्पन्न आणि खर्चाशी संबंधित असल्याने ती आपले व्यवहार उघड करून सांगण्याचे टाळते. याउलट सार्वजनिक आय-व्ययातील सरकारला आपले उत्पन्न, खर्च आणि कर्ज या बाबतीतील सर्व व्यवहार उघडपणे करतात. सरकार आपल्या सर्व व्यवहारांना प्रसिद्धी देत असते. आपल्या उत्पन्न आणि खर्चाची योग्य कल्पना जनतेला आणून देण्याचे कार्य सरकार सतत करित असते.

आपली प्रगती तपासा

१. सार्वजनिक आय-व्यय विविध व्याख्या देऊन स्पष्ट करा.
२. सरकारचे अंदाजपत्रक म्हणजे काय ?
३. राजकोषीय धोरण म्हणजे काय ?

१०.५ सार्वजनिक उत्पन्न (Public Revenue)

सार्वजनिक उत्पन्न हा सरकारच्या वित्तीय कार्यप्रणालीचा महत्त्वाचा भाग आहे. आज सरकारच्या जबाबदाऱ्या वाढलेल्या आहेत. सरकारने कल्याणकारी राज्याची कल्पना स्वीकारल्यामुळे अनेक जबाबदाऱ्या सरकारवर पडलेल्या आहेत. तसेच विकास आणि विकासेत्तर काम सतत वाढत आहेत. साहजिकच ही कामे करण्यासाठी सरकारला खर्च करावा लागतो. त्यासाठी सरकारला पैसा म्हणजेच उत्पन्न आवश्यक असते. सरकारला अनेक मार्गांनी किंवा साधनाद्वारे उत्पन्न मिळते. त्याचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे केले जाते.

सरकारचा उत्पन्नाचा सर्वात महत्त्वाचा मार्ग कर असला तरी इतर मार्गानेही उत्पन्न मिळवित असते. वरील उत्पन्नाचे मार्ग प्रा. टोलर यांनी सांगितलेले आहेत.

१) कर (Tax) :-

हा सरकारी उत्पन्नाचा प्रमुख मार्ग आहे. डॉ. डाल्टन यांच्या विचारानुसार कर हे सरकारने लादलेले असे सक्तीचे देणे आहे की, ज्याचा सरकारी सेवेशी निश्चित कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसते.

थोडक्यात कर म्हणजे सार्वजनिक खर्चासाठी व्यक्तीकडून किंवा व्यक्तीसमुहाकडून संपत्तीचा जो भाग कोणत्याही प्रकारचा मोबदला न देता सक्तीने वसूल केला जातो. त्यास कर असे म्हणतात. कराचे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर असे प्रमुख दोन प्रकार आहेत. सार्वजनिक उत्पन्नांपैकी जवळजवळ ७५% उत्पन्न कराच्या माध्यमातून सरकारला मिळते.

२) अनुदाने व देणग्या (Grants and Gifts) :-

अनुदाने सरकारच्या उत्पन्नाची साधने असून एका सरकारकडून दुसऱ्या सरकारला अनुदाने मिळतात. उदा. केंद्रसरकार राज्यसरकारांना आणि राज्यसरकारे स्थानिक स्वराज्य संस्थाना अनुदाने देतात.

सरकारला खाजगी संस्थेकडून किंवा व्यक्तीकडून जी आर्थिक मदत मिळते त्यास देणग्या असे म्हणतात. वास्तविक पहाता सरकारला लोकांच्याकडून देणग्या घेण्याची आवश्यकता नसते. तरीसुद्धा सरकार देणग्या स्वीकारते आणि त्यांना प्रसिद्धी देते. कारण सरकारला लोकांनी लोकोपयोगी व सामाजिक कार्यात भाग घ्यावा असे वाटत असते. देणग्या नैसर्गिक आपत्ती आणि युद्ध यावेळी देशप्रेम व जनकल्याण या भावनेने दिल्या जातात.

३) प्रशासकीय उत्पन्न (Administrative Revenue) :-

या उत्पन्नामध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो :

अ) शुल्क :-

सरकार जनतेला ज्या प्रशासकीय व इतर सेवा उपलब्ध करून देते, त्या सेवांचा खर्च अंशतः भरून काढण्यासाठी शुल्क आकारले जाते. शुल्क आकारताना ती सेवा प्राप्त करणाऱ्याला लाभ मिळाला पाहिजे याची काळजी सरकारकडून घेतले जाते. उदा. शैक्षणिक शुल्क, वेगवेगळ्या प्रकारच्या परवाना शुल्क इ.

ब) मुल्य :-

सरकारकडून जनतेला वेगवेगळ्या प्रकारच्या वस्तू आणि सेवांचा पुरवठा केला जातो. ज्या लोकांच्याकडून त्या वस्तू आणि सेवांचा उपभोग घेतला जातो. त्यांच्याकडून त्या वस्तू आणि सेवांची किंमत म्हणजेच मूल्य वसूल केले जाते.

क) दंड :-

सरकारने केलेल्या नियमांचे उल्लंघन केल्यास पैशाच्या स्वरूपात जी शिक्षा केली जाते त्यास दंड असे म्हणतात. दंड आकारणामागे व्यक्तीला शासन करणे (ताकीद देणे) हा उद्देश असतो. त्यामुळे दंड हे सरकारच्या उत्पन्नाचे साधन होऊ शकत नाही.

ड) विशेष मूल्यांकन :-

जेव्हा सरकारला समाजासाठी सुधारणा करावयाच्या असतात आणि अशा सुधारणांचा लाभ ज्यांना होणार असेल त्यांच्याकडून त्या सुधारणांवर होणाऱ्या एकूण खर्चापैकी काही भाग जमा केला जातो. त्यास विशेष मूल्यांकन किंवा निर्धारण शुल्क असे म्हणतात. उदा. रस्ते, लोहमार्ग आणि सांडपाण्याची व्यवस्था इ. सुधारणांचा लाभ सर्व समाजाला होतो. परंतू अशा प्रकारच्या सुधारणा ज्या भागात केल्या जातात त्या भागातील लोकांना त्याचा विशेष लाभ मिळतो. अशा लोकांच्याकडून अशा सुधारणांच्या खर्चासाठी विशेष शुल्क वसूल केले जाते.

इ) सार्वजनिक कर्ज :-

सरकारचा एकूण खर्च, एकूण उत्पन्नापेक्षा जास्त झाल्यास सरकारकडून देशात आणि परदेशात कर्ज उभारले जाते. त्यास सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात. गरज म्हणून सरकारकडून कर्ज उभारले जाते. परंतू ते सरकारच्या उत्पन्नाचे खरे साधन होऊ शकत नाही. कारण विशिष्ट कालावधीनंतर त्या कर्जाची परतफेड सरकारला व्याजासह करावी लागते.

४) व्यापारी उत्पन्न (Commercial Revenue) :-

सरकार सार्वजनिक उद्योगाद्वारे काही वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन करून त्यांचा पुरवठा करीत असते. हा सरकारी उत्पन्नाचा प्रमुख मार्ग आहे. या उत्पन्नाचा समावेश व्यापारी उत्पन्नात केला जातो. उदा. पोस्ट खात्याचे उत्पन्न, रेल्वेचे उत्पन्न, उत्पादित वस्तूचे मूल्य, व्याज इ. या वस्तू आणि सेवांचा उपभोग घेतल्यास प्रत्यक्ष फायदा मिळतो.

५) मदत :-

काही देश दुसऱ्या देशांना जी अनुदाने देतात त्यास मदत असे म्हणतात. यामध्ये अनेक प्रकारची मदत केली जाते. आर्थिक मदत, तांत्रिक मदत आणि शस्त्रांची मदत अशाप्रकारची मदत विकसित आणि मोठी राष्ट्रे, अविकसित आणि लहान देशांना देत असतात. परकीय मदत अनिश्चित स्वरूपाची असते. त्या अटी मदतीमागे विशेष अशा अटी लावल्या जातात. त्या अटी अप्रत्यक्षपणे लावल्या जातात. परंतु त्याची जाणीव करून दिली जाते.

१०.६ करकसोट्या (Canons of Taxation)

वेगवेगळ्या प्रकारच्या करांचे अर्थव्यवस्थेवर दूरगामी परिणाम होत असतात. म्हणून कर आकारणी योग्य तरतूदीनुसार होणे आवश्यक असते. अलीकडे सरकारचे कार्यक्षेत्र व्यापक झाले आहे. त्यामुळे करआकारणी कोणत्या कसोट्यानुसार झाली पाहिजे. याला महत्त्व प्राप्त होते. अँडम स्मिथने ज्या चार करकसोट्या सांगितलेल्या आहेत. त्या आजही महत्त्वाच्या मानल्या जातात. त्याशिवाय आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी काही करकसोट्या सांगितलेल्या आहेत. पुढील करकसोट्यांपैकी पहिल्या चार कसोट्या अँडम स्मिथने सांगितलेल्या आहेत.

१) आर्थिक क्षमता :-

कर आकारताना लोकांची आर्थिक क्षमता विचारात घेतली पाहिजे. आणि त्यानुसार करआकारणी करण्यात यावी. म्हणजेच ज्या व्यक्तीचे उत्पन्न अधिक प्रमाणात करआकारणी करावी. ज्यांचे उत्पन्न कमी असेल त्या व्यक्तींची आर्थिक क्षमता कमी असल्याने त्यांच्यावर कमी प्रमाणात कर आकारावेत.

२) निश्चितता :-

कर पद्धती निश्चित स्वरूपाची असावी. कर भरण्याची वेळ, कराची रक्कम आणि कर भरण्याचे ठिकाण यात निश्चितता असावी. तसेच त्याची स्पष्ट कल्पना करदात्याला असावी. या सर्व गोष्टी सरकारी अधिकाऱ्यांच्या लहरीवर अवलंबून नसाव्यात. कराचा अंतिम भार कोणावर पडेल याबाबतही निश्चित कल्पना असावी. त्यामुळे कराच्या साह्याने विशिष्ट परिणाम घडवून आणता येतात. कराची रक्कम निश्चित असेल तर सरकारलाही आपल्या उत्पन्नाची कल्पना येते. आणि सार्वजनिक खर्चाच्या योजना तयार करता येतात.

३) सोईस्करपणा :-

कर पद्धतीत सोईस्करपणा असला पाहिजे. ज्यावेळी कर भरणाऱ्या व्यक्ती हाती पैसा असेल अशावेळी त्या व्यक्तीला कर भरणे सोईस्कर होईल. उदा. शेतकऱ्यांना कर भरणे हे पिकांची कापणी होऊन उत्पन्न आकारण्याची वेळ, कर भरण्याचे ठिकाण व वेळ या दृष्टीने सोईस्करपणा महत्त्वाचा ठरतो.

४) मितव्ययता :-

मितव्ययता म्हणजे काटकसर होय. म्हणजेच करवसूलीसाठी येणारा खर्च कमीत कमी असावा. म्हणजेच कररूपाने मिळविलेल्या उत्पन्नापेक्षा तो खर्च अगदीच नगण्य असावा. करवसूलीसाठी असणारी यंत्रणा, कर्मचारी वर्ग आणि त्यांचे व्यवस्थापन यावर अवाढव्य खर्च करणे आर्थिकदृष्ट्या अयोग्य ठरते. करवसूलीसाठी आवश्यक तेवढाच खर्च करावा.

आधुनिक काळात सरकारच्या वाढलेल्या जबाबदाऱ्यामुळे काही नवीन करकसोट्या आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञानी सूचविलेल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे :

५) उत्पादकता :-

सार्वजनिक खर्च भागवण्याइतके करापासून उत्पन्न मिळावे असा उत्पादकता कसोटीचा अर्थ आहे. थोडे उत्पन्न देणारे जास्त कर लादण्यापेक्षा जास्त उत्पन्न देणारे कमी कर लादणे अधिक चांगले असते. त्यामुळे करवसूलीचा खर्चही कमी होतो. आणि सरकारला पुरेसे उत्पन्न मिळते. उत्पादकता कसोटीचा आणखी एक अर्थ असा लावला जातो की, उत्पादनावरील कराचा शेती आणि उद्योग यांच्यावर प्रतिकूल परिणाम होऊ नये. थोडक्यात उत्पादकता कसोटीचा अर्थ फक्त उत्पन्न मिळविणे एवढाच नसून उत्पादनावरील प्रतिकूल परिणाम टाळणे असाही होतो.

६) लवचिकता :-

देशाच्या गरजेनुसार करापासून कमी जास्त उत्पन्न मिळविता आले पाहिजे. समजा जर देशामध्ये युद्ध चालू असेल तर सरकारला जास्त पैसा लागतो. त्यावेळी कराच्या दरात थोडी वाढ केली पाहिजे. याउलट जेव्हा देशात शांतता असते तेव्हा सरकारला जास्त पैसा लागणार नाही. अशावेळी कराच्या दरामध्ये थोडीशी घट केली असता लोकांच्या कराच्या ओझ्यात घट होण्यास मदत होते.

७) सरलता किंवा सुलभता :-

करपद्धतीमध्ये सुलभता असावी. म्हणजेच सर्वसाधारण व्यक्तीला समजेल अशी करपद्धती असावी. करपद्धती गुंतागुंतीची गुंतागुंतीची असल्यास लाचलुचपतीला संधी मिळते. तसेचयातील गुंतागुंतीमुळे लोकांना अनेक पळवाटा उपलब्ध होतात. आणि त्या पळवाटेचा

उपयोग करून लोक कर बुडवितात. म्हणून करपद्धतीत सुलभता असणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे आजच्या लोकशाहीच्या काळात प्रत्येक नागरिकाला प्रत्येक गोष्ट समजली पाहिजे. आणि तो त्यांचा हक्क आहे.

८) विविधता :-

कोणत्याही देशाच्या करपद्धतीत विविधता असणे महत्त्वाचे मानले जाते. या विविधतेतून सर्व नागरिकांना फायदा होण्याची शक्यता असते. करपद्धतीत प्रत्यक्ष आणि करांचा समावेश असावा. काही कर किंमतीवर आधारलेले असावे, काही कर वजनावर लांबी-रुंदीनुसार करण्यात यावी. तसेच काही कर क्षेत्रफळानुसार आकारावेत.

९) परिवर्तनक्षमता :-

परिवर्तनक्षमता म्हणजे सहज बदलता येण्याजोगी करपद्धती होय. म्हणजेच करपद्धती बदलण्याकरिता कायद्यामध्ये किंवा देशाच्या घटनेत फार मोठे बदल करावे लागू नयेत. एखादा कर नको असेल तर तो काढून टाकता आला पाहिजे. आणि एखादा नवीन कर आकारवयाचा असेल तर तो सहजासहजी आकारता आला पाहिजे. यालाच परिवर्तनक्षमता असे म्हणतात.

प्रत्येक करपद्धती वरील सर्व करकसोट्या पूर्ण करू शकेल असे नाही. म्हणून देशाची करपद्धती वरील कसोट्यांपैकी जास्तीत जास्त कसोट्या पूर्ण करू शकेल अशी असावी. म्हणजे ती करपद्धती आदर्श करपद्धती होईल.

आपली प्रगती तपासा

१. कर म्हणजे काय ?
२. प्रशासकीय उत्पन्नामध्ये कोणत्या गोष्टींचा समावेश होतो ?
३. अॅडम स्मिथने सांगितलेल्या चार करकसोट्या कोणत्या ?

१०.७ प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर (Direct and Indirect Tax)

आधुनिक काळात सरकारच्या कार्याची संख्या सातत्याने वाढत आहे. परिणामतः सार्वजनिक खर्चात सातत्याने वाढ होत आहे. वाढता सार्वजनिक खर्च भरून काढण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारचे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर आकारून सरकार उत्पन्न वाढविण्याचा प्रयत्न करते. त्या करांचा स्वतंत्रपणे विचार केला जातो.

कराघात, करसंक्रमण आणि करभार या संकल्पना विचारात घेऊन प्रा. बुलक, प्रा. सेलीगमन, डॉ. डाल्टन आणि प्रा. फिडले शिराज यांनी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कराचे दोन प्रकार सांगितले आहेत.

अ) प्रत्यक्ष कर (Direct Taxes) :-

जेव्हा कराघात आणि करभार एकाच व्यक्तीवर पडत असेल तर त्यास प्रत्यक्ष कर असे म्हणतात. म्हणजेच ज्यांच्यावर कर भरण्याची कायदेशीर जबाबदारी असते. त्यालाच कराचा अंतिम भार सहन करावा लागत असेल तर तो प्रत्यक्ष कर होय. प्रत्यक्ष कराचे संक्रमण होऊ शकत नाही. उदा. आयकर किंवा उत्पन्नकर (Income Tax)

जे. एस्. मिल यांच्या विचारानुसार ज्या व्यक्तीने कर भरावा अशी सरकारची अपेक्षा असते, अशा व्यक्तीकडून वसूल केला जाणारा कर म्हणजे प्रत्यक्ष कर होय.

प्रा. फिडले शिराज यांच्यामते, जे कर व्यक्तीच्या उत्पन्नावर व संपत्तीवर त्वरीत लागू केले जातात, अशा करांना प्रत्यक्ष कर असे म्हणतात. प्रत्यक्ष करपद्धतीत करदात्याचा आणि सरकारचा प्रत्यक्ष संबंध येत असतो.

प्रत्यक्ष कराचे गुण किंवा फायदे (Merits of Direct Taxes) :-

१) समता तत्त्वाचा अवलंब :-

प्रत्यक्ष करात समता तत्त्वाचा अवलंब केला जातो. जास्त उत्पन्न गटातील लोकांवर जास्त दराने करआकारणी केली जाते. आणि कमी उत्पन्न गटातील लोकांवर कमी दराने कर आकारले जातात. म्हणजेच करदात्याच्या त्यागाच्या बाबतीत समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

२) आर्थिक विषमता कमी :-

समाजाच्या उत्पन्नातील विषमता कमी करण्यासाठी प्रत्यक्ष कर मदत करतात. म्हणजेच ठरावीक मर्यादेपर्यंत उत्पन्नगटातील लोकांना कर माफ करून वाढत्या उत्पन्नावर वाढत्या दराने कर आकारणी करून उत्पन्नातील विषमता कमी करता येते.

३) निश्चितता :-

प्रत्यक्ष करात निश्चितता असते. करदात्याला आपणास किती रक्कम कर म्हणून द्यावी लागणार आहे; याची निश्चित माहिती असते. त्याचप्रमाणे याप्रकारच्या करापासून निश्चित किती उत्पन्न मिळेल याची माहिती सरकारला असते. त्यावरून सार्वजनिक खर्चाच्या योजना तयार करता येतात.

४) कर चुकविणे अशक्य :-

प्रत्यक्ष कराचा कराघात आणि करभार एकाच व्यक्तीवर पडतो. कारदात्याकडून कराचा प्रत्यक्ष भरणा होत असल्याने आणि करवसूली अधिकाऱ्याशी करदात्याचा प्रत्यक्ष संबंध येत असल्याने असे कर चुकविता येत नाहीत.

५) कमी खर्चात करवसूली :-

करदात्याचा सरकारशी प्रत्यक्ष संबंध येत असल्याने सरकारला करवसूलीचा कमी खर्च येतो. म्हणजेच प्रत्यक्ष कराच्या बाबतीत मितव्ययता या करकसोटी अवलंब करणे शक्य असते.

६) नागरीकत्वाची जाणीव :-

प्रत्यक्ष कर भरणारी व्यक्ती सार्वजनिक खर्चाकडे जाणीवपूर्वक पहात असते. कराची वसूली व त्याचा विनियोग (वापर) व्यवस्थित आहे किंवा नाही त्याचे परिक्षण करू शकते. म्हणजेच त्यांच्यात नागरीकत्वाची जाणीव निर्माण होते.

७) लवचिकता :-

प्रत्यक्ष करामध्ये लवचिकता असते. म्हणजेच जेव्हा सरकारला अधिक उत्पन्नाची गरज असते. तेव्हा प्रत्यक्ष कराचे दर वाढविता येतात. आणि अधिक उत्पन्न मिळविता येते. तसेच विशिष्ट परिस्थितीत कराचे दर कमी करून लोकांचे उत्पन्न वाढविता येते.

प्रत्यक्ष कराचे दोष किंवा मर्यादा (Demerits of Direct Taxes) :-

प्रत्यक्ष कराचे विविध फायदे मिळत असले तरी प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजावणी करताना अनेक दोष निर्माण होण्याची शक्यता असते. ते दोष किंवा मर्यादा पुढीलप्रमाणे सांगता येतात :

१) करदात्यांना अप्रिय :-

प्रत्यक्ष कर दुसऱ्यावर ढकलता येत नसल्याने म्हणजेच त्याचे संक्रमण होऊ शकत नाही. त्यामुळे प्रत्यक्ष कर करदात्याला अप्रिय वाढतात. करदात्याला ती एक शिक्षा वाटते. म्हणून करदाते प्रत्यक्ष कराला विरोध करतात.

२) अन्यायाची शक्यता :-

आर्थिक व्यवहारात सर्वांच्या उत्पन्नाचे व्यवस्थितीत आकलन होणे शक्य नसते. त्यामुळे जे करदाते प्रामाणिक असतात ते कराची रक्कम भरणा करतात. आणि अप्रामाणिक करदाते कर चुकविण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे अन्याय होण्याची शक्यता असते.

३) अधिकारी वर्गाकडून त्रास :-

प्रत्यक्ष कर भरणा करण्यासाठी करदात्याला (कर भरणारी व्यक्ती) आपले सर्व आर्थिक व्यवहार उघड करावे लागतात. त्यासाठी अनेक कागदपत्रे ठेवावी लागतात. अशावेळी अधिकारी वर्गाकडून करदात्याला त्रास होण्याची शक्यता असते.

४) करवसूलीचा खर्च अधिक :-

प्रत्यक्ष कर वसूल करणे कठीण आणि खर्चिक असते. प्रत्येक करदाता स्वतंत्रपणे गाटावा लागतो. त्यासाठी करयंत्रणा वाढवावी लागते. परिणामतः करवसूलीच्या खर्चात वाढ होते.

५) भांडवलनिर्मिती कमी :-

प्रत्यक्ष करांचा जास्तीत जास्त भार समाजातील श्रीमंत वर्गावर पडतो. त्यामुळे त्यांची बचतक्षमता कमी होऊन भांडवलनिर्मिती होते. त्याचा दीर्घकालीन परिणाम उत्पादनावर होतो.

प्रत्यक्ष करामध्ये वरील प्रकारचे दोष असले तरी ते महत्त्वाचे मानले जातात. कारण वरील दोष शासन यंत्रणा प्रबळ करून कमी करता येतात.

ब) अप्रत्यक्ष कर (Indirect Taxes) :-

ज्या करपद्धतीत कराघात एका व्यक्तीवर आणि करभार दुसऱ्या व्यक्तीवर पडतो, त्या करास अप्रत्यक्ष कर असे म्हणतात. म्हणजेच अप्रत्यक्ष करात करांचे संक्रमण होते.

जे. एस्. मिल यांच्या विचारानुसार अप्रत्यक्ष कर म्हणजे असा कर की, जो ज्यावर लादला जातो, त्याने भरावा अशी अपेक्षा असते. परंतु ती व्यक्ती दुसऱ्यावर ढकलेल याची खात्री असते.

डॉ. डाल्टन यांच्यामते, "अप्रत्यक्ष कर म्हणजे जो देण्याची कायदेशीर जबाबदारी एकाची असते. परंतु तो अंशतः किंवा पूर्णपणे दुसरीच व्यक्ती भरत असते." उदा. विक्री कर, करमणूक कर, आयात-निर्यात कर, वस्तूवरील कर इ.

अप्रत्यक्ष करांचे गुण किंवा फायदे (Merits of Indirect Taxes) :-

१) सोईस्करपणा :-

अप्रत्यक्ष कर सरकार आणि करदाते यांना सोईचे असतात. कारण ते अत्यंत अल्परकमेच्या स्वरूपात न कळत लोकांच्याकडून वसूल केले जातात. उपभोक्त्यांना आपण कर देत आहोत याची जाणीव होत नाही. आणि सरकारचा करदात्याशी प्रत्यक्ष संबंध येत नाही.

२) कर चुकविणे अशक्य :-

अप्रत्यक्ष कर वस्तूच्या किंमतीतून वसूल केले जात असल्याने चुकविता येत नाहीत. वस्तू खरेदी केली की, अप्रत्यक्ष कराची वसूली होते. जर वस्तू खरेदी करण्याचे टाळले तरच कर चुकविता येतात.

३) लवचिकता :-

अप्रत्यक्ष करसुद्धा लवचिक स्वरूपाचे असतात. कारण सरकारला आपल्या आवश्यकतेनुसार कर वाढविता किंवा कमी करता येतात.

४) पुरोगामी स्वरूपाचे कर :-

अप्रत्यक्ष करांचा हा महत्त्वाचा गुणधर्म आहे. त्यामुळे सरकारला जास्त उत्पन्न मिळविता येते. कारण चैनीच्या वस्तू, सौंदर्य प्रसादने आणि अनावश्यक वस्तूंचा जादा दराने कर आकारता येतात.

५) उत्पादकता :-

अप्रत्यक्ष कर उत्पादन स्वरूपाचे असतात. कारण अप्रत्यक्ष कर अनेक वस्तूंचा आकारून मोठ्याप्रमाणात उत्पन्न मिळविता येते.

६) अपायकारक वस्तूंच्या उपभोगावर मर्यादा :-

समाजाला अपायकारक आणि हानिकारक असणाऱ्या अफू, गांजा, चरस, दारु अशा वस्तूंचा जादा दराने अप्रत्यक्ष कर आकारून त्यांचा उपभोग नियंत्रित करता येतो.

अप्रत्यक्ष करांचे दोष किंवा मर्यादा (Demerits of Indirect Taxes) :-

१) अन्यायकारक :-

अप्रत्यक्ष कर समाजातील सर्व लोकांच्यावर म्हणजेच गरीब आणि श्रीमंतांवर एकाच दराने आकारले जात असल्याने अन्यायकारक ठरतात.

२) करवसूलीचा जादा खर्च :-

अप्रत्यक्ष कर देशातील सर्व लोकांच्याकडून वसूल करावे लागत असल्याने कर वसूलीचा खर्च जास्त येतो.

३) बचत विरोधी कर :-

अप्रत्यक्ष कर हे बचतविरोधी कर असतात. कारण अप्रत्यक्ष करामुळे देशातील वस्तूंच्या किंमती वाढतात. त्यामुळे लोकांचा खर्च वाढतो. परिणामतः बचत करणे कठीण जाते.

४) अनिश्चित उत्पन्न :-

अप्रत्यक्ष कर अनिश्चित स्वरूपाचे असतात. कारण त्यापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात निश्चितता नसते. कारण कर आकारल्यामुळे वस्तूंच्या किंमती वाढल्या तर मागणी किती घटेल हे निश्चितपणे सांगता येत नाही.

५) फसवाफसवीला उत्तेजन :-

अप्रत्यक्ष कर सरकारकडून ज्याप्रमाणात वाढले जातात त्यापेक्षा अधिक प्रमाणात विक्रेत्याकडून अधिक प्रमाणात करवाढ केली जाते. आणि देशातील लोकांची विक्रेत्याकडून फसवणूक केली जाते.

१०.८ सार्वजनिक खर्च (Public Expenditure) :-

सार्वजनिक आय-व्ययाचा महत्त्वाचा भाग म्हणजे सार्वजनिक खर्च होय. आज सार्वजनिक खर्चाचे महत्त्व वाढत चालले आहे. सार्वजनिक खर्च कमीत कमी करून सरकारने राज्यकारभार केला पाहिजे अशी सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांची विचारणी होती. परंतु आधुनिक काळात ही विचारसरणी मागे पडलेली आहे.

आज सरकारी कार्यात मोठ्याप्रमाणात वाढ झाली असून कल्याणकारी राज्याची संकल्पना मान्य करण्यात आली आहे. याशिवाय अँडाल्फ वॅगनर आणि पिकॉक-वाईज्मन या अर्थशास्त्रज्ञानी सार्वजनिक खर्च वाढीचे सैध्यातिक स्पष्टीकरण केले आहे. त्यावरून असे लक्षात येते की, केंद्रसरकार, राज्यसरकारे आणि स्थानिक सरकारे यांच्या कार्यात वाढ होणे म्हणजेच त्यांच्या कार्याची संख्या वाढणे याचा अर्थ सार्वजनिक खर्चाचा विस्तार होणे असा होतो.

देशातील केंद्रसरकार, राज्यसरकारे आणि स्थानिक सरकारे यांना विविध कार्यासाठी जो खर्च करावा लागतो. त्यास सार्वजनिक खर्च असे म्हणतात. अनेकवेळा सार्वजनिक खर्चाचा उल्लेख सरकारी खर्च असे म्हणतात.

अ) महसूली खर्च आणि भांडवली खर्च (Revenue Expenditure and Capital Expenditure) :-

चालू खर्च, प्रशासकीय खर्च आणि देखभाल खर्च यावर केला जाणारा खर्च म्हणजे महसूली खर्च होय. हा खर्च वारंवार उद्भवणारा असतो. या खर्चाला विकासेत्तर खर्च असेही म्हणतात.

भांडवली खर्च हा वस्तू व सेवांचा प्रवाह सतत चालू ठेवण्यासाठी आणि समाजाचे भांडवल जतन करण्यासाठी केला जातो. बहुउद्देशीय प्रकल्प उभारणे, लोखंड-पोलाद, सिमेंट, अणूशक्ती इ. साठी केला जाणारा खर्च भांडवली खर्च म्हणून ओळखला जातो. देशाची उत्पादनक्षमता वाढविण्यासाठी भांडवली खर्च अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. म्हणून त्यास विकास खर्च असेही म्हणतात.

ब) विकास खर्च आणि विकासेत्तर खर्च (Development and Non-Developmental Expenditure) :-

देशाच्या विकास आणि प्रगतीसाठी केला जाणारा खर्च म्हणजे विकास खर्च होय. या खर्चात जलसिंचन प्रकल्प, लोहमार्ग आणि रस्तेवाहतूक, शेती, औद्योगिक विकास इ. दीर्घकालीन खर्चाचा समावेश होतो. शिक्षण आणि संशोधनावरील केला जाणारा खर्च म्हणून ओळखला जातो.

अंतर्गत शांतता आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी केला जाणारा खर्च म्हणजे विकासेत्तर खर्च होय. उदा. पोलीस तुरुंग, न्यायालय, सैन्य इ. वर केला जाणारा खर्च यामध्ये समाविष्ट होतो.

सार्वजनिक खर्च वाढीची कारणे (Causes of Growing Public Expenditure) :-

सरकारने कमीत कमी खर्च करावा अशी सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांची विचारसरणी मागे पडून १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून आणि २० व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून समाजवादी विचारसरणीचा उगम व विकास, कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेला वाढता पाठिंबा आणि स्वीकारलेली लोकशाही शासन पद्धती इ. मुळे सरकारही खर्चात वाढ झाली आहे.

आधुनिक काळात सरकारच्या कार्याची संख्या वाढल्याने आणि सरकारी कार्याचा विस्तार झाल्यामुळे सार्वजनिक खर्चात मोठ्याप्रमाणात वाढ झाली आहे. आज जगातील सर्व देशांच्या सार्वजनिक खर्चात सतत वाढ होत आहे. भारतातील केंद्रसरकारचा खर्च १९९३ मध्ये २२४६८८ कोटी रु होता तो २००० मध्ये ५८९०४३ कोटी रुपयांपर्यंत वाढला असाच अनुभव राज्य सरकारे आणि स्थानिक सरकारे यांचाही आहे. अशा सार्वजनिक खर्चात होणाऱ्या वाढीची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतात :

१) सामाजिक गरजा आणि गुणवत्तेच्या गरजा यांची पूर्तता :-

सामाजिक गरजा या सामुदायिकपणे भागविल्या जात असल्याने संरक्षण, कायदा व्यवस्था यासारख्या सामाजिक गरजांवर सरकारलाच खर्च करावा लागतो. खाजगी क्षेत्राकडून या गरजा पूर्ण केल्या जात नाहीत. तसेच गुणवत्तेच्या गरजा खाजगी क्षेत्र पूर्ण केल्या जात नाहीत. तसेच गुणवत्तेच्या गरजा खाजगी क्षेत्र पूर्ण करू शकत असले तरी खाजगी क्षेत्राकडून त्या गरजा पुरेशा प्रमाणात पूर्ण होऊ शकत नाहीत. त्यामुळे सरकारला गुणात्मक गरजा पूर्ण कराव्या लागतात. उदा. शिक्षण, वैद्यकीय उपचार इ. त्यामुळे सरकारी खर्चात वाढ होत आहे.

२) बाह्य बचतीची निर्मिती :-

विकसनशील अर्थव्यवस्थेत खाजगी उत्पादनसंस्था कार्यक्षमतेने कार्य करू शकत नसल्याने त्यांची गुंतवणूक फायदेशीर होत नाही. त्यांचा उत्पादन खर्च जास्त असतो. त्यांच्या वस्तूची बाजारपेठ मर्यादित राहाते. म्हणून बाह्य बचती निर्माण होऊ शकत नाहीत. सरकारलाच वाहतूक उर्जा, जलसिंचन शास्त्रीय संशोधन इ. आर्थिक व सामाजिक सुविधांवर खर्च करावा लागतो. या सुविधा निर्माण केल्यावर सर्व उत्पादन संस्थाना बाह्य बचती म्हणजेच लाभ मिळू

शकतात. परंतू असा बाह्य बचती निर्माण करण्यासाठी सरकारला अनेक सामाजिक-आर्थिक सुविधा निर्माण करण्यासाठी मोठ्याप्रमाणावर खर्च करावा लागतो. थोडक्यात खाजगी उत्पादनसंस्थांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी सार्वजनिक खर्चात वाढ होते.

३) विषमता कमी करणे :-

कल्याणकारी राज्यात सरकारला गरीब लोकांच्या राहणीमानाची पातळी उंचवावी लागते. गरीबांची भांडवलदाराकडून पिळवणूक होऊ नये आणि बाजारयंत्रणेतील किंमतीमुळे गरीब लोकांचे हाल होऊ नयेत. म्हणून सरकारला त्यांच्यासाठी स्वस्त किंमतीची घरे, कमी खर्चाची वाहतूक व्यवस्था कमी किंमतीच्या वस्तू यांचा पूरवठा करावा लागतो. परंतू यासाठी सरकारला खर्च करावा लागतो. त्यामुळे आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते परंतू त्यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ होते.

४) संरक्षण खर्चातील वाढ :-

आजच्या युगात युद्धाची संभाव्यता सतत वाढत आहे. आधुनिक शस्त्रांचा वापर करावा लागत आहे. युद्ध व युद्धाची शक्यता याकरिता सरकारला पूर्वीपेक्षा कितीतरी पटीने अधिक खर्च करावा लागत आहे. १९५१ मध्ये भारताचा संरक्षण खर्च केवळ १६४ कोटी रु. होता तो सतत वाढत जाऊन २००० मध्ये ४८५०४ कोटी रु. झालेला होता. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ होत आहे.

५) लोकसंख्या वाढ आणि वाढते शहरीकरण :-

अविकसित आणि अविकसनशील देशामधील लोकसंख्या वेगाने वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येला विविध सेवा आणि सुविधा देण्यासाठी सरकारला मोठ्याप्रमाणावर खर्च करावा लागते. खेड्यातील लोक रोजगाराकरिता सतत शहरात येत असल्यामुळे पाणीपूरवठा, आरोग्य आणि वाहतूक व्यवस्था यासारख्या सोई उपलब्ध करून द्यावा लागतात. त्यामुळे सार्वजनिक खर्च सातत्याने वाढत आहे.

६) प्रशासकीय खर्च :-

राज्य चालविणे, अंतर्गत सुव्यवस्था राखणे यासाठी प्रत्येक सरकारला प्रशासकीय खर्च करावा लागतो. शासनाची कार्ये सतत वाढत असल्यामुळे विविध मंत्रालये आणि त्यांच्या भत्त्यात सतत होणारी वाढ यावरील खर्चामुळे सार्वजनिक खर्चात पूर्वीपेक्षा कितीतरी पटीने वाढ झाली आहे.

७) कल्याणकारी राज्याची संकल्पना :-

अनेक देशातील सरकारने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारल्यामुळे लोकांच्या संरक्षणाबरोबरच त्यांच्या कल्याणाची जबाबदारी सरकारवर येऊन पडलेली आहे. रोजगार हमी योजना, वृद्धापकाल वेतन, शैक्षणिक सवलती आणि निःशुल्क शिक्षण इ. सारख्या कल्याणकारी योजनांसाठी सरकारला वाढता खर्च करावा लागतो. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ होते.

८) लोकशाही प्रवृत्तीत वाढ :-

हुकुमशाही सरकारपेक्षा लोकशाही सरकारला जनहिताची अनेक कामे करावी लागतात. लोकशाही पद्धतीत केंद्र, राज्ये, स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या निवडणूका असतात. या निवडणूकांचा खर्च फार मोठा असतो. तसेच तीन पातळीवरील सरकारचा कारभार चालविण्याकरिता प्रचंड खर्च येतो. परिणामतः सार्वजनिक खर्चात वाढ होत आहे.

९) आर्थिक नियोजन :-

आर्थिक विकासासाठी नियोजनाची आवश्यकता असते. याकरिता सरकारलाच पुढाकार घेऊन अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रचंड प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. १९५१ पासून पुढील २० वर्षांपर्यंतच्या काळात आर्थिक नियोजनामुळे भारत सरकारचा खर्च १६०० कोटी रुपयांनी वाढलेला आहे. भारताच्या ९ व्या पंचवार्षिक योजनेसाठी २१,९०,००० कोटी रु. खर्च करावा लागला होता. अशाप्रकारे आर्थिक नियोजनाच्या अंमलबजावणीमुळे सार्वजनिक खर्च सातत्याने वाढत आहे.

१०) किंमत पातळीवरील वाढ :-

किंमत पातळीत सातत्याने वाढ होत असल्यामुळे सरकारचा खरेदीवरील खर्च आणि कर्मचाऱ्यांच्या वेतन आणि भत्त्यातील वाढ यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ झालेली आहे.

११) सार्वजनिक कर्जाची परतफेड व व्याज :-

आधुनिक काळात सार्वजनिक कर्ज सतत मोठ्याप्रमाणावर वाढत आहे. त्यावरील व्याज व सेवा खर्चही वाढत आहे. भारताचे सार्वजनिक खर्च १९७१ मध्ये ८७४९ कोटी रु. होते. ते २००१ मध्ये ५०४२४८ कोटी रुपयापर्यंत वाढले. या कर्जाची व्याजासहित करावी लागणारी परतफेड यामुळे सार्वजनिक खर्च सातत्याने वाढत आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करांची प्रत्येकी दोन उदाहरणे सांगा.
२. प्रत्यक्ष कराची व्याख्या द्या.
३. अप्रत्यक्ष कराची व्याख्या द्या.
४. फरक सांगा: अ) महसुली खर्च व भांडवली खर्च
ब) विकास खर्च व विकासेत्तर खर्च

१०.९ सारांश

सार्वजनिक आय-व्यय ही एक अर्थशास्त्राची शाखा असून आज तिच्या अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. सार्वजनिक आय म्हणजे सरकारी उत्पन्न आणि सार्वजनिक व्यय म्हणजे सरकारी खर्च होय. कर हे सरकारच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन आहे. सरकार आपले उत्पन्न विविध कारणासाठी खर्च करते. तर भरणारे जागृत नागरिक सरकारच्या आय-व्ययावर म्हणजेच अर्थकारणावर लक्ष ठेऊन असतात.

१०.१० प्रश्न

- १) सार्वजनिक आय-व्ययाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) सार्वजनिक आय-व्यय आणि खाजगी आय-व्यय यातील भेद सांगा.
- ३) सार्वजनिक उत्पन्नाचे विविध मार्ग (स्रोत) स्पष्ट करा.
- ४) विविध करकसोट्या सांगा.
- ५) प्रत्यक्ष कर म्हणजे काय सांगून त्याचे गुणदोष स्पष्ट करा.
- ६) अप्रत्यक्ष कराचा अर्थ सांगा. आणि गुणदोष स्पष्ट करा.
- ७) महसूली खर्च आणि भांडवली खर्चाचा अर्थ सांगून आधुनिक काळात सार्वजनिक खर्च का वाढत आहे ते स्पष्ट करा.

सार्वजनिक कर्ज, तुटीच्या संकल्पना व भारतातील संघराज्यीय आय-व्यय

घटक रचना :

- ११.० उद्दिष्टे
- ११.१ प्रस्तावना
- ११.२ सार्वजनिक कर्ज आणि त्याचे प्रकार
- ११.३ सार्वजनिक कर्जाची भूमिका आणि कर्जवाढीची कारणे
- ११.४ सार्वजनिक कर्जाचे परिणाम
- ११.५ तुटीच्या संकल्पना
- ११.६ तुटीचा अर्थभरणा आणि त्याची भूमिका
- ११.७ भारतातील संघराज्य वित्तीय व्यवस्था
- ११.८ भारतातील वित्त आयोग
- ११.९ बाराव्या वित्तआयोगाच्या शिफारशी
- ११.१० राजकोषीय धोरणाची भूमिका
- ११.११ सारांश
- ११.१२ प्रश्न

११.० उद्दिष्टे

- सार्वजनिक कर्जाचे स्वरूप जाणून घेणे.
- सार्वजनिक कर्जाचे परिणाम तपासून पाहणे.
- अंदाजपत्रकाशी संबंधित असलेल्या तुटीच्या संकल्पना जाणून घेणे.
- तुटीच्या अर्थभरण्याची भूमिका विचारात घेणे.
- केंद्र आणि राज्ये यांच्यातील वित्तीय साधनांच्या विभाजनाचे स्वरूप विचारात घेणे.
- वित्तीय आयोगाची विविध कार्ये जाणून घेणे.

११.० प्रस्तावना

सार्वजनिक आय-व्ययाशी संबंधित असणारा अत्यंत महत्त्वाचा घटक म्हणजे सार्वजनिक कर्ज होय. सार्वजनिक कर्जाचे स्वरूप विचारात घेणे आवश्यक आहे. तसेच

सार्वजनिक आय-व्ययाचे स्वरूप जाणून घेण्यासाठी तुटीच्या विविध संकल्पना जाणून घेणे आवश्यक आहे. कारण त्या संकल्पनांचा अंदाजपत्रकाशी संबंध येते. तसेच कोणत्याही देशाची घटनात्मक व्यवस्था ही एक संघराज्यात्मक व्यवस्था (Federal System) असते. भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर संघराज्यात्मक व्यवस्थेचा स्वीकार केलेला आहे. अशा व्यवस्थेमध्ये वित्तीय साधनांचे विभाजन आणि त्यासाठी नेमलेले वित्तीय आयोग महत्त्वाचे असतात.

११.२ सार्वजनिक कर्ज आणि त्याचे प्रकार

प्रत्येक देशाच्या सरकारला दोन मार्गांनी उत्पन्न प्राप्त होते. एक म्हणजे लोकांच्यावर विविध कर आकारून उत्पन्न गोळा करणे ही रक्कम सरकारला परतफेड करावी लागत नाही. आणि दुसरा मार्ग म्हणजे देशात किंवा देशाबाहेर सार्वजनिक कर्ज उभारणे होय. हे कर्ज सरकारला विशिष्ट मुदतीत व्याजासह परत करणे अनिवार्य असते.

आधुनिक काळात सरकारला कल्याणकारी राज्याची संकल्पना राबविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर उत्पादक आणि अनुत्पादक कार्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. परिणामतः देशाच्या अंदाजपत्रकात उत्पन्न आणि खर्च यात तफावत निर्माण होते. ती तफावत किंवा फरक भरून काढण्यासाठी सरकारला सार्वजनिक कर्ज उभारावे लागते.

सार्वजनिक कर्ज म्हणजे, "सरकारने लोकांच्याकडून अल्प आणि दीर्घकालीन स्वरूपाची जी कर्जे उभारलेली असतात त्यास सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात." केंद्र सरकार, राज्यसरकारे आणि स्थानिक सरकारे यांनी उभारलेल्या सर्व कर्जांचा समावेश सार्वजनिक कर्जात केला जातो.

११.२.१ सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार (Types of Public Debt) :-

सार्वजनिक कर्जाचे वेगवेगळे प्रकार पुढीलप्रमाणे सांगता येतात :

१) उत्पादक आणि अनुत्पादक कर्जे :-

जेव्हा सरकार कर्जाच्या माध्यमातून रस्ते, रेल्वे दळणवळण इ. चा विकास करते, कारखानदारी वाढविते, विजनिर्मिती करते. तसेच धरणे बांधून शेती आणि उद्योगांना पाणी पुरविते. या कारणासाठी उभारलेल्या कर्जास उत्पादक कर्ज असे म्हणतात. अशा उत्पादक कार्यातून जे उत्पन्न मिळते त्यातून सरकार कर्ज व त्यावरील व्याजाची रक्कम परतफेड करते. उत्पादक कर्जातून देशात दीर्घकालीन संपत्ती निर्माण केली जाते.

याउलट जेव्हा सार्वजनिक कर्जाचा वापर युद्धासाठी, संरक्षण साहित्य खरेदीसाठी, दुष्काळ निवारण्यासाठी केला जातो तेव्हा त्यास अनुत्पादक कर्ज असे म्हणतात. अशा अनुत्पादक कर्जातून देशात दीर्घकालीन संपत्ती निर्माण होत नाही.

२) अंतर्गत कर्ज आणि बहिर्गत कर्ज :-

जर सरकारने स्वतःच्या देशातच कर्ज उभारले असेल तर त्यास अंतर्गत कर्ज असे म्हणतात. अंतर्गत कर्ज स्वदेशी चलनातच उभारावे लागते. अंतर्गत कर्ज उभारल्याने देशातील क्रयशक्ती देशातच राहते. अंतर्गत कर्ज मध्यवर्ती बँक, व्यापारी बँका, व्यक्ती आणि वित्तीय संस्था यांच्याकडून उभे केले जाते.

जर सरकारने देशाच्या बाहेर कर्ज उभे केले असेल तर अशा कर्जास बहिर्गत कर्ज असे म्हणतात. असे कर्ज विदेशी चलनात उभारावे लागते. बहिर्गत कर्जावरील हप्ते आणि व्याज दिल्याने देशातील क्रयशक्ती (खरेदीशक्ती) देशाबाहेर जाते. असे कर्ज जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF), आशियाई विकास बँक आणि इतर देशाच्या सरकारकडून उभारले जाते. अनेकवेळा बहिर्गत कर्ज वस्तूच्या स्वरूपात फेडण्याची तरतूद असते. म्हणजेच कर्ज घेणाऱ्या देशावर मौद्रिक आणि वास्तव असा दोन प्रकारचा भार पडतो.

३) अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन कर्ज :-

अल्पकालीन कर्जे ही तात्पुरत्या स्वरूपात मध्यवर्ती बँकेकडे ट्रेझरी बिले ठेऊन उभारली जातात. अशा ट्रेझर बिलांच्या माध्यमातून व्यक्ती, बँका आणि वित्तीय संस्था यांच्याकडून ९९ दिवस किंवा १८२ दिवस किंवा ३६४ दिवस याकाळासाठी कर्जे उभारली जातात.

याउलट कोणतीही कालमर्यादा निश्चित न करता उभारली जाणारी कर्जे म्हणजे दीर्घकालीन कर्जे होय. अशी कर्जे देशात आणि परदेशातही उभारली जाऊ शकतात.

४) निधिक कर्ज आणि अनिधिक कर्ज :-

ज्या कर्जाचा परतफेडीचा कालावधी अनिश्चित किंवा दीर्घ स्वरूपाचा असतो. अशा कर्जांना निधिक कर्जे असे म्हणतात. अशा कर्जांची परतफेड बंधनकारक असतेच असे नाही. अशाप्रकारची कर्जे कायम स्वरूपाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी घेतली जातात. असे कर्जे देणाऱ्याला व्याजाशिवाय काहीही मागण्याचा अधिकार नसतो. सरकार आपल्या सोईनुसार अशा कर्जांची परतफेड करू शकते.

ज्या कर्जाचा परतफेडीचा कालावधी निश्चित स्वरूपाचा आणि अल्प असतो. अशा कर्जांना अनिधिक कर्जे असे म्हणतात. अशा कर्जाचा कालावधी अल्प असून त्यांचा परतफेडीचा कालावधी निश्चित असतो. अशी कर्जे सर्वसाधारणपणे एक वर्षापेक्षा कमी कालावधीसाठी उभारली जातात. सरकारला आपल्या तातडीच्या गरजा भागविण्यासाठी अशा कर्जाचा उपयोग होतो. असे कर्ज निश्चित काळात व्याजासह परत केले जाते.

५) शोध्य कर्ज आणि अशोध्य कर्ज (Redeemable and Irredeemable debts) :-

जर सरकारने भविष्यात एका निश्चित वेळेला कर्ज परतफेड करण्याचे आश्वासन दिलेले असते त्या कर्जास शोध्य कर्ज असे म्हणतात. अशा कर्जावरील मुद्दल आणि व्याज परत

करण्यासाठी सरकार वचनबद्ध असते. शोध्य कर्जास स्थायी कर्ज असेही म्हणतात. परंतू सरकार ठराविक मुदतीत मुद्दल व व्याज परत करण्यास असमर्थ ठरले तर ते कर्ज अशोध्य कर्ज बनते.

जर सरकारने निश्चित दराने व्याज देण्याचे आश्वासन दिलेले असेल परंतू कर्ज परतफेड्याचे कोणतेही आश्वासन दिलेले नसेल तर त्यास अशोध्य कर्ज असे म्हणतात. अशा कर्जाची परतफेड केली जाते. परंतू त्यासाठी कोणतेही निश्चित बंधन असत नाही.

६) विपनीय कर्ज आणि अविपनीय कर्ज (Marketable and Non Marketable Public Debt) :-

जर सरकारी ऋणपत्रांची बाजारात स्वतंत्रपणे खरेदी-विक्री करून कर्ज उभे केले जात असेल तर अशा कर्जास विपनीय कर्ज असे म्हणतात. कोषागारपत्रे व वचनपत्रे या माध्यमातूनही असे कर्ज उभारले जाते.

जर विशेष बचत योजना, अल्प बचत योजना, राष्ट्रीय सुरक्षा पत्रे. इ. च्या माध्यमातून कर्ज उभारले जात असेल तर त्यास अविपनीय कर्ज असे म्हणतात. अशी साधने खुल्या बाजारात विकली जात नाहीत तर ती ज्या संस्थेने जारी केलेली असतात. त्यांच्याशीच त्यांचे व्यवहार होतात.

७) स्थूल कर्ज आणि निव्वळ कर्ज :-

स्थूल कर्जात देशाच्या एकूण सार्वजनिक कर्जासा समावेश होतो. त्यातून कर्जशोधन किंवा परिशोधन यासाठीचा निधी वजा केला जातो. स्थूल कर्जातून परिशोधन निधी वजा केल्यावर उरलेल्या कर्जास निव्वळ सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.

११.२.२ सार्वजनिक कर्जाचे स्रोत किंवा मार्ग (Sources of Public Debt) :-

सार्वजनिक कर्ज उभारण्याचे प्रमुख दोन मार्ग पुढीलप्रमाणे आहेत :

१) अंतर्गत मार्ग किंवा स्रोत :-

हे कर्ज अंतर्गत उचल म्हणून ओळखले जाते. केंद्र सरकार, राज्य सरकारे आणि स्थानिक सरकारे पुढील मार्गांचा वापर करून देशातूनच सार्वजनिक कर्ज घेतात.

- अ) खाजगी संस्था, व्यक्ती इ. ना रोखे विकून त्यांच्याकडून उचल घेतली जाते.
- ब) विमा कंपन्या, परस्पर निधी, खाजगी वित्तीय कंपन्या यासारख्या बँकेतर वित्तीय कंपन्याकडून उचल घेतली जाते.
- क) व्यापारी बँका अधिक प्रमाणात पतपैसा निर्माण करून सरकारला देशांतर्गत कर्ज उभारणीस मदत करतात.
- ड) सरकार देशाच्या मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेऊ शकते.

जेव्हा सरकार थेट लोकांच्याकडून उचल घेते, तेव्हा लोकांची क्रयशक्ती कमी होऊन अर्थव्यवस्थेतील एकूण मागणी कमी होते. लोकांची सरकारी कर्जरोख्यातील गुंतवणूक वाढल्याने त्याचा खाजगी गुंतवणूक भांडवल उभारणीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. परंतू जर सरकारी भांडवल उभारणी मोठ्या प्रमाणावर वाढली नाही तर त्याचा आर्थिक विकासावर प्रतिकूल परिणाम होतो. तसेच जेव्हा सरकार मध्यवर्ती बँक आणि व्यापारी बँकाकडून कर्ज उभारते तेव्हा पतनिर्मिती वाढून लोकांची क्रयशक्ती वाढून भाववाढीची शक्यता असते.

२) बहिर्गत मार्ग किंवा स्रोत :-

हे एक कर्ज उभारणीचे महत्त्वाचे साधन आहे. या मार्गातर्गत विदेशी चलनाच्या माध्यमात कर्ज उभारले जाते. वेगवेगळ्या प्रकारची आयात यंत्रसामग्री, तंत्रज्ञान, भांडवली वस्तूंची खरेदी इ. साठी सरकारला देशाबाहेरून कर्ज उभारावे लागते. हे कर्ज पुढील मार्गातून उभारले जाते.

- अ) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF), जागतिक बँक (IBRD) आणि आंतरराष्ट्रीय विकास महामंडळ यांच्याकडून विविध मुदतीचे कर्ज उभारले जाते.
- ब) विविध देशाकडून कर्जाची उभारणी केली जाते. प्रगत देश, विकसनशील आणि गरीब देशांना कर्ज देतात. अनेकवेळा अशा कर्जाच्या अटी, नियम देशानुसार बदलतात.
- क) विदेशी खाजगी वित्तीयसंस्था, खाजगी बँका व अनिवासी व्यक्ती यांच्याकडून सार्वजनिक कर्ज उभारले जाते.

११.३ सार्वजनिक कर्जाची भूमिका आणि कर्जवाढीची कारणे

११.३.१ सार्वजनिक कर्जाची भूमिका (Role of Public Debt) :-

आधुनिक काळात अनेक देशातील सार्वजनिक खर्चात मोठ्याप्रमाणात वाढ होत असलेली दिसून येते. अशावेळी सार्वजनिक कर्जाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. सार्वजनिक कर्जाकडून पुढील भूमिका पार पाडली जाते.

१) युद्धकाळात उपयुक्त :-

देशात युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण झाली तर किंवा परकियांचे आक्रमण झाले तर देशातील अंतर्गत स्थैर्य विस्कळीत होऊन आर्थिक झाले तर देशातील अंतर्गत स्थैर्य विस्कळीत होऊन आर्थिक विकासावर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होतो. अशावेळी कराद्वारे निधी उभा केल्यास प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करांचे प्रमाण वाढून देशाची उत्पादकता कमी होते. याऐवजी सार्वजनिक कर्ज उभारले तर असे होत नाही. म्हणून सार्वजनिक कर्ज युद्धकाळात उपयुक्त ठरते.

२) आर्थिक मंदीवर मात करण्यासाठी उपयुक्त :-

जेव्हा देशात आर्थिक मंदी निर्माण झालेली असते तेव्हा ती दूर करण्यासाठी सरकारी गुंतवणूकीची आवश्यकता असते. परंतु आर्थिक मंदीच्या काळात सरकारला मोठ्या प्रमाणात कर आकारणी करता येत नाही. त्यावेळी सरकारने सार्वजनिक कर्ज उभारून पायाभूत सुविधामध्ये वाढ केली तर आर्थिक मंदीतून बाहेर पडणे सोपे जाते. सार्वजनिक कर्ज उभारून सरकार विविध प्रकारची विकास कामे चालू करते. परिणामतः लोकांची क्रयशक्ती वाढून वेगवेगळ्या वस्तूंच्या मागणीत वाढ होते. आणि आर्थिक मंदी कमी होण्यास हातभार लागतो.

३) नैसर्गिक आपत्तींना तोंड देण्यास उपयुक्त :-

भूकंप, वादळ, महापूर, दुष्काळ यासारख्या अनेक नैसर्गिक आपत्ती देशावर येत असतात. त्यातून आर्थिक, मानवी हानी होते. वेगवेगळ्या प्रकारच्या नैसर्गिक आपत्तीपासून लोकांचे रक्षण करण्यासाठी सरकारला सार्वजनिक उपयुक्त ठरते. कराद्वारे निधी उभारून आपत्तीच्या वेळी खर्च करण्यास वेळ लागतो. आणि अशावेळी अधिक करआकारणी करणे संयुक्तिक नसते. म्हणून सार्वजनिक कर्ज ताबडतोब उभारून खर्च करणे योग्य ठरते.

४) भाववादीवर नियंत्रण ठेवण्यास उपयुक्त :-

सार्वजनिक कर्ज उभारताना सरकार लोकांना सरकारी कर्जरोखे आणि इतर साधनांमध्ये पैसे गुंतविण्यास प्रेरित करते. त्यामुळे लोकांच्याकडील अतिरिक्त क्रयशक्ती सरकारी कर्जरोख्यामध्ये परिवर्तित होते. परिणामतः लोकांच्याकडून विविध वस्तू आणि सेवांना मागणी कमी होते. वस्तू-सेवांची मागणी कमी झाल्याने भाववादीवर नियंत्रण राखता येते.

५) साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर करण्यास उपयुक्त :-

देशात उपलब्ध असणारी नैसर्गिक आणि मानवी साधनसामग्री पर्याप्त क्षमतेने वापरण्यासाठी सार्वजनिक कर्जाचा वापर करता येतो. साधनसामग्रीच्या पर्याप्त वापरासाठी आवश्यक असणारी भांडवल गुंतवणूकीची क्षमता सार्वजनिक कर्जामुळे सरकारकडे निर्माण होत असते.

६) विकास दर वाढविण्यास उपयुक्त :-

अनेक देशांत उत्पन्नाची पातळी कमी असल्याने लोकांची कर भरण्याची पात्रता नसते. अशावेळी आर्थिक विकासाच्या कामासाठी आवश्यक असणाऱ्या भांडवल निर्मितीवर प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो. सरकार सार्वजनिक कर्जाच्या माध्यमातून मोठ्याप्रमाणात भांडवल निर्मिती करून विकास कार्याला गति देऊ शकते.

अशाप्रकारे सार्वजनिक कर्जाची भूमिका किंवा महत्त्व सांगता येते. शिवाय सार्वजनिक कर्जाच्या माध्यमातून कल्याणकारी राज्याची संकल्पना राबविणे, सार्वजनिक उद्योग चालविणे, समाजवादी समाजरचना निर्माण करणे यासाठीही सार्वजनिक कर्जाची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

११.३.२ सार्वजनिक कर्ज वाढीची कारणे (Causes of Growing Public Debt) :-

आज अविकसित, विकसनशील देशातील सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण सातत्याने वाढत असल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतातही हाच अनुभव येत आहे. सार्वजनिक कर्जवाढीची अनेक कारणे असली तरी महत्त्वाची पुढीलप्रमाणे सांगता येतात :

१) संरक्षणावरील खर्च :-

अनेक देशांना युद्धावरील खर्चात वाढ करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. शेजारची राष्ट्रे शत्रुत्वाने वागणारे असतील तर संरक्षण सज्जतेवर विनाकारण खर्च करावा लागतो. अशा प्रकारे युद्ध आणि संरक्षणसामग्रीतील वाढ हे सार्वजनिक खर्चातील वाढीचे एक महत्त्वाचे कारण आहे.

२) सार्वजनिक खर्चातील वाढ :-

सरकारकडून केला जाणारा खर्च दिवसेंदिवस वाढत आहे. कारण सरकारला अनेक प्रकारच्या सोई आणि सुविधांचा पुरवठा करावा लागतो. उदा. रस्ते, वीज वाहतूक, दळणवळण, शिक्षण, अयोग्य, पाणीपुरवठ्याच्या सोई, अंतर्गत शांतता आणि सुव्यवस्था इ. यावरील खर्चात सातत्याने वाढ होत असल्याने सार्वजनिक खर्चात मोठी वाढ होत आहे. तसेच अशा सुविधा आर्थिक विकास वाढविण्यासाठी आवश्यक असतात. परिणामतः सरकारच्या अंदाजपत्रकात तुट निर्माण होते. ही तूट भरून काढण्यासाठी अनेकवेळा सार्वजनिक कर्ज उभारले जाते. किंवा सार्वजनिक खर्च अपरिहार्य झाल्याने कर्ज उभारून तो करावा लागतो.

३) भाववाढीचे नियंत्रण करणे :-

अनेक देशात भाववाढीचे नियंत्रण करण्यासाठी सार्वजनिक कर्जाची उभारणी केल्याने देशातील लोकांची क्रयशक्ती कमी होते. आणि तिचे रुपांतर सार्वजनिक गुंतवणूकीत होते. परिणामतः मागणीवर नियंत्रण प्रस्थापित होते. आणि भाववाढीला आळा बसतो.

४) आर्थिक विकासाची कार्ये :-

अनेक देशात आर्थिक विकासासाठी वेगवेगळ्या प्रकारची कार्ये करणे आवश्यक असते. परंतु त्यासाठी खाजगी गुंतवणूक पुरेशी नसते. अशावेळी खाजगी गुंतवणूकीतील तुट सरकारला सार्वजनिक कर्ज उभारून भरून काढावी लागते. विकास कामासाठी भांडवल उभारणी करणे आवश्यक असते. अशी भांडवल उभारणी करण्यासाठी सार्वजनिक कर्जात वाढ होत आहे.

५) नैसर्गिक आपत्ती :-

अनेक देशात दुष्काळ, पूर वादळ भूकंप अशाप्रकारची नैसर्गिक आपत्ती कमी-अधिक प्रमाणात निर्माण होते. नैसर्गिक आपत्ती निर्माण झाल्यानंतर तिला तोंड देण्यासाठी सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करावी लागते. परिणामतः सार्वजनिक कर्जात वाढ होत आहे. याशिवाय अलिकडे सरकार कल्याणकारी राज्याची भूमिका बजावते. त्यामुळे सरकारचा खर्च वाढत आहे. असा खर्च भरून काढण्यासाठी सार्वजनिक कर्जात वाढ होत आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. सार्वजनिक कर्ज म्हणजे काय ?
 २. फरक स्पष्ट करा. अ) उत्पादक व अनुत्पादक कर्जे
ब) निधिक कर्जे व अनिधिक कर्जे
क) शोध्य कर्जे व अशोध्य कर्जे
 ३. सार्वजनिक कर्जाचे मार्ग कोणते ?
 ४. सार्वजनिक कर्जाचे महत्त्व सांगा.
-
-
-
-
-

११.४ सार्वजनिक कर्जाचे परिणाम (Effects of Public Debt)

अर्थव्यवस्थेवर सार्वजनिक कर्जाचे वेगवेगळ्या प्रकारचे परिणाम होतात. पुढील तीन घटकांच्या आधारे सार्वजनिक कर्जाचे परिणाम विचारात घेता येतील.

अ) आर्थिक विकासावरील परिणाम :-

सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण खुपच वाढले तर त्याचा आर्थिक विकासावर प्रतिकूल परिणाम होत असतो. सार्वजनिक कर्जामुळे खाजगी गुंतवणूकीचे प्रमाण कमी होऊन खाजगी क्षेत्रातील भांडवलनिर्मितीचा वेग कमी होते. तसेच सरकारवरील कर्जाचा व कर्जावरील व्याजाचा बोजा मोठ्याप्रमाणात वाढल्याने दीर्घकालीन सरकार करांचे प्रमाण वाढते. परिणामतः लोकांची क्रयशक्ती आणि मागणीवर प्रतिकूल परिणाम होऊन आर्थिक विकासाला खिळ बसू शकते.

ब) साधनसामग्रीच्या वितरणावरील परिणाम :-

जेव्हा सरकार कर्ज उभारते तेव्हा लोकांच्याकडील भूतकाळातील बचत सरकारी कर्जरोख्यात गुंतविली जाते. सरकारची भांडवल निर्मितीची क्षमता वाढते. आणि परिणामी देशात अनेक पायाभूत सुविधा निर्माण होतात. त्याचप्रमाणे अनेक पायाभूत सुविधा निर्माण होतात. त्याचप्रमाणे अनेक साधने जी आतापर्यंत वापरात आलेली नसतात, अशा साधनांचे उत्पादन साधनात वितरण होत असते. तसेच सार्वजनिक कर्जामुळे अनेक उत्पादन घटकांचे अधिक चांगल्या प्रकारे वितरण होऊन त्यांचा पर्याप्त वापर शक्य होतो.

क) उत्पन्न वितरणावरील :-

सार्वजनिक कर्जाचा उत्पन्न वितरणावरही परिणाम होत असतो. जेव्हा सार्वजनिक कर्जातून जमा झालेला निधी हा सामान्य किंवा गरीब लोकांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या सुविधा पुरविण्यासाठी वापरला जातो. त्यावेळी श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील आर्थिक विषमता काही प्रमाणात कमी होण्यास मदत होते.

११.५ तुटीच्या संकल्पना (Concept of Deficit)

देशाचे अंदाजपत्रक तयार करताना आगामी आर्थिक वर्षात जमा होणारा महसूल आणि करावा लागणारा खर्च यांचा विचार केला जातो. अनेक देशात विकासावरील खर्च आणि विकासेत्तर खर्च वाढल्याने अंदाजपत्रकात तूट निर्माण होते. अशावेळी त्या देशाच्या सरकारला तुटीचा अर्थभरणा (Deficit Revenue) करावा लागतो. त्यासाठी देशातून आणि बाहेरील देशाकडून कर्ज उभारावे लागते. या संदर्भात असणाऱ्या वेगवेगळ्या तुटीच्या संकल्पना महत्त्वाच्या असतात. त्या संकल्पना पुढीलप्रमाणे :-

१) महसूली तूट (Revenue Deficit) :-

सरकारी अंदाजपत्रकात जमा होणारा महसूल आणि त्यासाठी आलेला महसूली खर्च यांचा समावेश होतो. जेव्हा महसूली खर्च महसूली उत्पन्नापेक्षा जास्त असतो. तेव्हा त्यास महसूली तूट असे म्हणतात. सरकारला महसूली उत्पन्न कर आणि करेत्तर मार्ग या दोन मार्गांपासून मिळते. करांचामध्ये प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करांचा समावेश होतो. तसेच करेत्तर मार्गामध्ये अनेक साधनांपासून उत्पन्न प्राप्त होते. त्याचप्रमाणे सरकारला घेतलेल्या कर्जावरील व्याज देणे, संरक्षण, सामान्य प्रशासन, आरोग्य, दळणवळण सुविधा यावर महसूली खर्च करावा.

अंदाजपत्रकात महसूली खात्यावरील खर्च हा महसूली उत्पन्नापेक्षा अधिक होतो. तेव्हा महसूली तूट निर्माण होते. ही महसूली तूट कमी करण्यासाठी सरकारला एकतर करांचे प्रमाण वाढवावे लागते किंवा महसूली खर्चात कपात करावी लागते. महसूली तुटीत भांडवली खात्यावरील तुटीचा समावेश होत नाही.

२) अंदाजपत्रकीय तूट (Budgetary Deficit) :-

अंदाजपत्रकीय तूट ही महसूली तूटीपेक्षा व्यापक संकल्पना आहे. यामध्ये सरकारचे एकूण उत्पन्न आणि एकूण खर्च यातील तूट विचारात घेतली जाते. याप्रकारच्या तूटीत महसूली खात्यावरील आणि भांडवली खात्यावरील तूट समाविष्ट होते. अशी ही व्यापक तूट भरून काढण्यासाठी सरकारला आपल्या मध्यवर्ती बँकेकडील ठेवीमध्ये कपात करावी लागते. किंवा भारताचा विचार केला तर १९ दिवसाची ट्रेझरी बिले जारी करून RBI च्या माध्यमातून पैसा उभा करावा लागतो. अशा प्रकारे अंदाजपत्रकीय तूट भरून काढण्याच्या प्रक्रियेला तूटीचा अर्थभरणा असे म्हणतात. परंतु त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत चलनवाढ होते. आणि भाववाढ होण्याचा धोका असतो. अंदाजपत्रकीय तूटीचे समीकरण पुढीलप्रमाणे मांडले जाते :

$$BD = (RE + CE + NDL) - (RR + G + DB + FB) = TB + CB$$

BD	= अंदाजपत्रकीय तूट
RE	= महसूली खर्च
CE	= भांडवली खर्च
NDL	= निव्वळ देशांतर्गत कर्च वितरण
RR	= महसूली उत्पन्न
G	= अनुदाने
DB	= देशांतर्गत उचल
FB	= विदेशी उचल
TB	= ट्रेझरी बिले
CB	= रोख शिल्लक

३) राजकोषीय तूट (Fiscal Deficit) :-

१९८५ मध्ये नेमलेल्या चक्रवर्ती समितीच्या विचारानुसार अंदाजपत्रकीय तूट हे खऱ्या अर्थाने तूट मोजण्याचे साधन असले तरी राजकोषीय तूट ही अंदाजपत्रकीय तुटीपेक्षा व्यापक संकल्पना असून त्यामध्ये सरकारची बाजारातील कर्जे आणि देरतेचाही समावेश होतो. थोडक्यात राजकोषीय तूट ही महसूली खाते आणि भांडवली खाते यांच्यावरील सरकारच्या जमाखर्चाशिवाय कर्ज परतफेड होणे आणि अनुदान मिळणे यासारख्या भांडवली उत्पन्नाचाही समावेश करते. ही तूट समिकरणाच्या स्वरूपात पुढीलप्रमाणे दाखविली जाते :

$$FD = RR + CR - TE$$

FD	= राजकोषीय तूट
RR	= महसूली उत्पन्न
CR	= भांडवली उत्पन्न (कर्जफेड व अनुदाने)
TE	= एकूण खर्च

राजकोषीय तूट ही सरकारची बाजारातील कर्जे आणि देयता याचाही उल्लेख करित असल्याने सरकारचा कर्जबाजारीपणा दर्शविणारे एक साधन आहे असे मानले जाते. देशी आणि परदेशी कर्ज उभारून राजकोषीय तूट कमी केली जाते.

४) प्राथमिक तूट (Primary Deficit) :-

राजकोषीय तूटीत सरकारने पूर्वी उचललेल्या कर्जावरील व्याजाचाही समावेश होतो. सध्याची योग्य तूट दाखविण्यासाठी प्राथमिक तूटीची संकल्पना वापरली जाते. राजकोषीय तूटीतून मागील कर्जावरील व्याजाची रक्कम वजा केल्यास त्यास प्राथमिक तूट असे म्हणतात.

५) मुद्राधारीत तूट (Monetised Deficit) :-

पारंपारिक पद्धतीने अर्थसंकल्पात जी तूट दाखविल्या जाणाऱ्या तूटीत श्री. सुखमय चक्रवर्ती (१९८५) यांनी सुधारणा सुचविली आणि मध्यवर्ती बँकेकडून सरकारला दिलेल्या

पैशाच्या आधारे सरकारचे राजकोषीय व्यवहार तपासले जाऊ लागले. थोडक्यात मध्यवर्ती बँकेचा सरकारास होणाऱ्या पतपूरवठ्यातील बदलानुसार व्यक्त होणाऱ्या तूटीस मुद्राधारित तूट असे म्हणतात. हे समीकरणाच्या स्वरूपात पुढीलप्रमाणे दाखविले जाते :

MD = TB + Gs with RBI

MD = मुद्राधारित तूट

TB = ट्रेझरी बिले

Gs = रिझर्व बँकेतील सरकारी हुंड्या / तारणे

११.६ तुटीचा अर्थभरणा आणि त्याची भूमिका (Deficit Finance and its Role)

१९२९ च्या जागतिक महामंदीच्या पार्श्वभूमीवर १९३६ मध्ये लॉर्ड केन्सने "General Theory of Employment, interest & Money" हा ग्रंथ लिहिला तेव्हापासून तूटीचा अर्थभरणा ही संकल्पना जगात मान्य झालेली आहे. तत्कालीन बेरोजगारी कमी करण्याचा उपाय म्हणून केन्सने तुटीच्या अर्थभरण्याची शिफारस केलेली होती. वेगवेगळ्या देशात तूटीच्या अर्थभरण्याचा अर्थ वेगवेगळा लावला जातो. परंतु सर्वसाधारण व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली जाते :

"जेव्हा सरकारी अंदाजपत्रकातील खर्च हा उत्पन्नापेक्षा अधिक झालेला असतो. तेव्हा त्याच तुटीचा अर्थभरणा असे म्हणतात." ही तूट भरून काढण्याच्या वेगवेगळ्या पद्धती वेगवेगळ्या देशात वापरल्या जातात. तुटीच्या अर्थभरण्यासाठी पुढील पद्धती वापरल्या जातात.

- १) सरकारची मध्यवर्ती बँकेतील रोख रक्कम,
- २) मध्यवर्ती बँकेकडून घेतले जाणारे कर्ज,
- ३) व्यापारी बँकाकडून घेतले जाणारे कर्ज,
- ४) नवीन चलनाची निर्मिती करणे.

तुटीच्या अर्थभरणाची भूमिका / कार्य (Role of Deficit Finance) :-

१) रोजगारात वाढ करणे :-

केन्ससारख्या अर्थशास्त्रज्ञाने १९३० च्या दशकातील आर्थिक मंदी दूर करण्यासाठी आणि तत्कालीन बेरोजगारी कमी करण्यासाठी तूटीच्या अर्थभरण्याचा मार्ग सूचविलेला होता. केन्सच्यामते सरकारने सक्रिय होऊन विविध क्षेत्रांत मोठ्याप्रमाणात गुंतवणूक केल्यास नवीन रोजगार निर्माण होऊन नवीन उत्पन्न निर्माण होईल. हे नवीन उत्पन्न गुणक पद्धतीने खर्च होईल. परिणामी अधिक मागणी, उत्पादन आणि रोजगार तयार होऊन एकूण रोजगार पातळीत वाढ होईल. अशाप्रकारे बेरोजगारी कमी होण्यास मदत होईल. परंतु विकसित आणि अविकसित देशातील मूलभूत आर्थिक संरचना आणि स्थिती वेगवेगळी असल्याने तूटीच्या अर्थभरण्याने गरीब, मागासलेल्या देशात रोजगारांऐवजी भाववाढ मोठ्याप्रमाणात होण्याचा धोका संभवतो.

२) आर्थिक विकास कार्यक्रमास गती देणे :-

अनेक अविकसित आणि विकसनशील देशात शेती हा प्रमुख व्यवसाय असतो. त्यातून मिळणारे उत्पन्न अत्यल्प असल्याने कर भरणाऱ्यांचे प्रमाण कमी असते. तसेच अल्प उत्पन्न पातळीमुळे सरकारच्या सार्वजनिक कर्ज उभारण्यावरही मर्यादा येतात. अशावेळी विकासाची कामे चालू ठेवण्यासाठी तूटीचा अर्थभरणा करता येतो. नवीन छापलेले चलन लवकर उत्पन्न देणाऱ्या प्रकल्पामध्ये गुंतविले तर भाववाढही मर्यादित होते. अविकसित आणि गरीब देशात खाजगी गुंतवणूकीचे प्रमाण अत्यल्प असल्याने, तूटीच्या अर्थभरण्याच्या माध्यमातून सार्वजनिक गुंतवणूकीत वाढ होऊ शकते. वीज, पाटबंधारे, रस्ते, कालवे, वाहतूक, दळणवळणाच्या सुविधा, शिक्षण सार्वजनिक आरोग्य इ. सारख्या अनेक क्षेत्रामध्ये सरकारी गुंतवणूक झाल्यास अर्थव्यवस्थेची उत्पादकता वाढते आणि आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेला चालना मिळते.

३) पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ :-

तूटीचा अर्थभरणा केल्याने सरकार एकतर मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेते किंवा नवीन चलन निर्मिती करून हे अर्थव्यवस्थेतील विकास कामासाठी वापरते. परिणामतः देशातील लोकांची उत्पन्नपातळी वाढून क्रयशक्ती वाढल्याने बँकेला राखीव निधीत वाढ करावी लागते. परिणामी मुद्रागुणक तत्त्वानुसार राखीव निधीच्या काही पटीने पैशाचा अर्थव्यवस्थेतील पुरवठा वाढतो.

४) भाववाढ :-

तूटीच्या अर्थभरण्यामुळे सरकार विविध मार्गांचा वापर करून अनेक विकास कार्यांवर त्यांचा विनियोग करते. परिणामी लोकांच्या उत्पन्न पातळीत मोठ्याप्रमाणात वाढ होते. तूटीचा अर्थभरणा अनेक अनुत्पादक गोष्टीसाठीही केला जातो. उदा. युद्धखर्च, संरक्षण साहित्याची खरेदी इ. परिणामतः अर्थव्यवस्थेतील उत्पादकता न वाढता, वाढत्या उत्पन्नामुळे विविध वस्तू व सेवांच्या मागणीत वाढ होते. अनेक अविकसित आणि विकसनशील देशातील उपभोगप्रवृत्ती जास्त असल्याने वाढत्या उत्पन्नामुळे अन्नधान्य व इतर वस्तूंची मागणी मोठ्याप्रमाणात वाढते. परिणामतः मागणी-पुरवठ्यामध्ये असमतोल निर्माण होईल भाववाढ झालेली आढळून येते.

५) सक्तीच्या बचतीत वाढ :-

सरकार जेव्हा तूटीच्या अर्थभरण्याचा अवलंब करते तेव्हा एकप्रकारे लोकांना सक्तीने बचत करण्यास प्रवृत्त केले जाते. तूटीच्या अर्थभरण्यात सरकार विकासा कार्यासाठी देशातील वास्तव साधने स्वतः खरेदी करीत असते. परिणामतः अशा साधनांचे समाजाकडून सरकारकडे हस्तांतर होते. त्यामुळे समाजातील त्यांची उपलब्धता कमी होते. दुसऱ्या बाजूने विचार केला तर तूटीच्या अर्थभरण्यामुळे अनेक नवीन प्रकल्प सुरु होतात. आणि देशातील रोजगार, उत्पादन आणि उत्पन्न पातळीत वाढ होते. ग्राहकोपयोगी वस्तूंची मागणी वाढते. अशा परिस्थितीत भाववाढ मोठ्याप्रमाणात होते. आणि वस्तूंच्या किंमती लोकांच्या आवाक्याबाहेर जातात. परिणामतः लोक वस्तू खरेदी करण्याऐवजी बचत करणे पसंत करतात. यास सक्तीची बचत असे म्हणतात. म्हणजेच तूटीच्या अर्थभरण्यामुळे लोकांच्या सक्तीच्या बचतीत वाढ होते.

६) उत्पन्न वितरणातील वाढ :-

तुटीच्या अर्थभरणामुळे भाववाढ होते. अशा भाववाढीच्या अवस्थेत उद्योजक, व्यापारी आणि व्यावसायिकांची भरभराट होते. उत्पादकवर्ग मोठ्याप्रमाणात उत्पादन वाढतो. कारण त्याला अधिक नफा प्राप्त होतो. परंतु याचवेळी सामान्य व्यक्ती, कष्टकरी आणि कामगार यांच्यासाठी भाववाढ ही त्रासदायक ठरते. कारण भाववाढीमुळे त्यांच्या वास्तव उत्पन्नात खऱ्या अर्थाने घट होत असते. म्हणून जर तुटीचा अर्थभरणा व्यापक प्रमाणात असेल तर श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी अधिक विस्तारित करतो. कारण या अवस्थेत क्रयशक्तीचे हस्तांतरण गरीबांकडून श्रीमंताकडे होत असते.

७) देशावरील कर्जाच्या किंवा व्याजाच्या पातळीत वाढ :-

तुटीच्या अर्थभरण्यासाठी सरकारला अनेक मार्गांनी निधी उभारावा लागतो. जर तुटीचा अर्थभरणा अनुत्पादक कामासाठी वापरला गेला तर देशावरील कर्जाचा बोजा आणि त्यावरील व्याजाचा बोजा मोठ्याप्रमाणावर वाढण्याची शक्यता असते.

अशाप्रकारे तुटीच्या अर्थभरण्याचे अनेक चांगले-वाईट परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होतात. अविकसित आणि गरीब देशातील आर्थिक स्थिती वेगळी असल्याने तेथे प्रतिकूल परिणामच अधिक होण्याची शक्यता असते. तरीसुद्धा तुटीचा अर्थभरणा योग्य त्या मर्यादित वापरला आणि त्यावर योग्य नियंत्रण ठेवले तर तो आर्थिक विकासाला उपकारक भूमिका पार पाडू शकतो.

आपली प्रगती तपासा

१. महसूली तूट म्हणजे काय ?
२. अंदाजपत्रकीय तूट म्हणजे काय ?
३. राजकोषीय तूट म्हणजे काय ?
४. तुटीचा अर्थभरणा ही संकल्पना स्पष्ट करा.

११.७ भारतातील संघराज्य वित्तीय व्यवस्था (Federal Finance System in India)

कोणत्याही देशाची घटनात्मक व्यवस्था ही एकतर एकसंघटनात्मक व्यवस्था (Unitary System) किंवा संघराज्यात्मक व्यवस्था (Federal System) असते.

एकसंघटनात्मक व्यवस्थेमध्ये केंद्रीय पातळीवर केंद्रसरकार असते. या व्यवस्थेत घटकराज्ये असतात. परंतु त्यांना कोणत्याही प्रकारची स्वायत्तता नसते. उदा. फ्रान्स, जर्मनी, ब्रिटन या देशांमध्ये एकसंघटनात्मक व्यवस्था कार्यरत आहे.

संघराज्यात्मक व्यवस्थेमध्ये केंद्रीय पातळीवर केंद्र सरकार आणि राज्यपातळीवर सरकार असते. म्हणजेच या व्यवस्थेत दोन पातळीवर सरकारे असतात. देशाचे संरक्षण, आंतरराष्ट्रीय व्यवहार आणि चलन व्यवस्था ही प्रमुख कार्ये केंद्रसरकारला करावी लागतात. उरलेली सर्व कार्ये राज्यसरकारला करावी लागतात. राज्यसरकारे स्वायत्त असतात. केंद्र आणि राज्याची कार्ये आणि वित्तीय अधिकाराचे विभाजन घटनात्मक तरतूदीनुसार केले जाते. अशाप्रकारची व्यवस्था भारत, अमेरिका, कॅनडा या देशांमध्ये आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने संघराज्यात्मक व्यवस्थेचा स्वीकार केला आहे. भारतात सध्या २८ घटकराज्ये आणि काही केंद्रशासित प्रदेश आहेत. या सर्वांचा संघ आहे. या संघावर केंद्रसरकारचे नियंत्रण आहे. घटनेतील २६४ ते २९३ कलमांमध्ये केंद्र आणि राज्यसरकारांच्या कार्यांचे आणि वित्तीय अधिकाराचे विभाजन केलेले आहे.

११.७.१ भारतातील वित्तीय साधनांचे विभाजन (Division of Financial Resources):

भारतीय राज्यघटनेत केंद्र सरकार आणि राज्यसरकारे यांच्या कायदेविषयक, प्रशासकीय आणि वित्तीय अधिकाराचे विभाजन घटनेतील कलम २६४ ते २९३ नुसार करण्यात आले आहे. हे विभाजन करताना केंद्र आणि राज्ये यांच्या जबाबदाऱ्यांचेही विभाजन करण्यात आले आहे. आणि त्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी त्यांना स्वतंत्र वित्तीय अधिकार दिलेले आहेत. काही कर लावण्याचे अधिकार केंद्रसरकारला दिले आहेत. आणि काही कर लावण्याचे अधिकार राज्यसरकारांना देण्यात आले आहेत. त्याची विभागणी पुढीलप्रमाणे विचारात घेता येईल.

अ) केंद्र सरकारच्या कर महसूलीचे घटनात्मक विभाजन :-

घटनेच्या सातव्या अनुसूचीच्या पहिल्या यादीत ८२ ते ९२ अ पर्यंतच्या बाबतीत केंद्रीय कराची यादी दिलेली आहे. घटनेने जे कर लावण्याचा अधिकार केंद्रसरकारला दिलेला आहे. त्याविषयी कायदा करणे आणि तो संसदेत पास करण्याचा अधिकार केंद्रसरकारला आहे. यात पुढील करांचा समावेश केलेला आहे.

- १) शेतीव्यतिरिक्त वैयक्तिक उत्पन्नावरील कर (Income Tax)
- २) महामंडळ कर किंवा कंपनी कर
- ३) मद्यार्कयुक्त पदार्थ सोडून उर्वरित सर्व उत्पादनावरील उत्पादनशुल्क
- ४) सीमा शुल्क
- ५) संपत्ती कर आणि वारसा हक्क कर
- ६) व्यक्ती आणि कंपनीच्या संपत्तीच्या भांडवली मूल्यावरील कर
- ७) स्टॅम्प शुल्क

- ८) शेअर बाजार आणि सट्टेबाजार व्यवहारातील स्टॅम्प शुल्क व्यतिरिक्त इतर कर
- ९) वर्तमानपत्र विक्री आणि त्यातील जाहिरातीवरील कर
- १०) रेल्वे प्रवाशी आणि माल वाहतूक भाड्यावरील कर
- ११) रेल्वे, समुद्र आणि हवाई मार्गाद्वारे केलेल्या प्रवाशी आणि माल वाहतूकीवरील कर
- १२) देशांतर्गत व्यापारावरील कर

संघीय कर यादीत वरील कर समाविष्ट करण्यात आले आहेत. या सर्व करापासून मिळणारे सर्व उत्पन्न केंद्र सरकारला मिळत नाही. वरील करांपासून मिळणारे उत्पन्न घटनात्मक तरतूदीनुसार आणि वित्तीय आयोगाच्या शिफारशीनुसार घटकराज्यामध्ये वाटले जाते. केंद्र सरकारकडून आकारण्यात येणाऱ्या वरील सर्व करांचे चार भागात विभाजन केले आहे.

- अ) कर आकारणी केंद्रसरकारकडून केली जाते. वसूलही केंद्रसरकार करते. आणि मिळालेले उत्पन्न केंद्रसरकार स्वतःकडे ठेवते. उदा. महामंडळ आणि सीमा शुल्क कर.
- ब) कर आकारणी केंद्र सरकार करते. वसूली राज्यसरकार आणि मिळालेले उत्पन्न पूर्णतः राज्य सरकार वापरते. उदा. स्टॅम्प शुल्क, औषधे आणि सौंदर्य प्रसाधने यांच्यावरील उत्पादन शुल्क.
- क) कर आकारणी केंद्रसरकार, वसूली केंद्रसरकार आणि मिळालेले सर्व उत्पन्न राज्यसरकारकडे हस्तांतरित केले जाते. उदा. घटनेतील २६९ कलमानुसार :

- १) शेती संपत्ती व्यतिरिक्त इतर संपत्तीवरील संपत्ती शुल्क
- २) वारसा शुल्क
- ३) रेल्वे, जल आणि हवाई प्रवाशी आणि माल वाहतूकीवरील सीमा कर
- ४) रेल्वे भाडे आणि माल वाहतूक भाड्यावरील कर
- ५) वर्तमानपत्र विक्री आणि त्यातील जाहिरातीवरील कर

ड) कर आकारणी केंद्र सरकार, वसूली केंद्र सरकार आणि मिळणारे उत्पन्न केंद्र व राज्य सरकारांमध्ये वाटप केले जाते. उदा. घटनेतील कलम २७२ नुसार औषधे व सौंदर्य प्रसाधने व्यतिरिक्त इतर सर्व वस्तूच्या उत्पादनावरील उत्पादन शुल्क.

ब) राज्य सरकारांच्या कर महसूलाचे घटनात्मक विभाजन :-

घटक राज्यांना मिळणाऱ्या कर उत्पन्न साधनांचे पुढीलप्रमाणे पाच गटात विभाजन केले जाते.

अ) काही कर बसविण्याचा अधिकार राज्य सरकारचा आहे. कराची वसूली राज्य सरकार आणि करापासून मिळणारे उत्पन्न राज्य सरकारकडे राहते. घटनेच्या सातव्या अनुसूचीतील दुसऱ्या यादीत पुढील राज्य करांचा समावेश केलेला आहे.

- १) शेतसारा
- २) वर्तमानपत्राशिवाय इतर वस्तूंच्या विक्रीवरील कर

- ३) शेतीवरील उत्पन्न कर
 - ४) जमीन आणि करावरील कर
 - ५) शेती संपत्ती शुल्क आणि वारसा हक्क शुल्क
 - ६) मद्यार्कयुक्त पदार्थावरील उत्पादन शुल्क
 - ७) इतर राज्यातून विक्रीस आलेल्या वस्तूवरील कर
 - ८) खनिज संपत्तीवरील कर
 - ९) वीज वापर आणि वीज विक्रीवरील कर
 - १०) वाहने, जनावरे आणि नौकायनावरील कर
 - ११) रस्ते आणि जलवाहतूकीवरील कर
 - १२) मनोरंजन कर
 - १३) पथ कर
 - १४) व्यवसाय कर
 - १५) वर्तमानपत्र, रेडिओ, दूरदर्शनवरील जाहिराती व्यतिरिक्त इतर जाहिरातीवरील कर
- ब) घटनेतील कलम २७० नुसार कर आकारणी केंद्राने व वसूलीही केंद्रसरकारने करून मिळालेल्या उत्पन्नाचा काही भाग राज्यसरकारला दिला जातो.
- क) कलम २७२ नुसार कर आकारणी व वसूली केंद्र सरकारने मिळालेल्या उत्पन्नावरील काही भाग राज्यसरकारांना द्यावा की देऊ नये हे केंद्रसरकारच्या इच्छेवर अवलंबून असते.
- ड) कलम २६९ नुसार कर आकारणी व वसूली केंद्र सरकारकडून केली जाते. आणि मिळालेले उत्पन्न पूर्णतः राज्यसरकारकडे हस्तांतरित केले जाते.
- इ) कलम २६८ नुसार केंद्रआकारणी केंद्र सरकारकडून केली जाते आणि वसूली राज्य सरकार करते. आणि मिळालेले उत्पन्न राज्यसरकारकडे राहते.

११.८ भारतातील वित्त आयोग (Finance Commissions of India)

भारतात १९५१ पासून आतापर्यंत ११ वित्त आयोगांचा कार्यकाल संपून १२ व्या वित्तआयोगाचा कार्यकाल सुरु आहे. आणि तो कार्यकालही संपत आलेला आहे.

वित्त आयोगाची कार्ये (Functions of Finance Commission) :-

भारतीय राज्य घटनेने केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्या कार्याची आणि उत्पन्नाच्या साधनांची विभागणी केलेली आहे. काही कर केंद्र आणि राज्य यांच्यात विभागलेले आहेत. विभाज्य करांचा केंद्र आणि राज्य सरकारांना किती वाटा मिळावा, त्याचे काय निकष असावेत तसेच राज्यांना किती विकासात्मक अनुदान द्यावे याविषयी शिफारशी करण्याची जबाबदारी घटनेने वित्त आयोगावर सोपविलेली आहे.

घटनेतील कलम २८० नुसार देशाचे राष्ट्रपति वित्त आयोगाची स्थापना करतात. त्याचे अध्यक्ष तज्ञ व्यक्ती असते. वित्त आयोगाच्या अध्यक्षांबरोबर काही सदस्यांची नियुक्ती वित्त आयोगाचे सदस्य म्हणून राष्ट्रपतिकडून नेमणू केली जाते. प्रत्येक वित्त आयोगाचा कालावधी पाच वर्षांचा असतो. पाच वर्षे पूर्ण होण्याच्या अगोदर नवीन वित्त आयोगाची स्थापना केली जाते. वित्त आयोगाकडे राष्ट्रपती पुढील जबाबदारी सोपवितात.

- १) विभाज्य करापासून मिळणाऱ्या निव्वळ उत्पन्नाचे केंद्र आणि राज्य सरकार यांच्यात कसे विभाजन करायचे याबाबत शिफारस करणे.
- २) भारत सरकारच्या संचित निधीतून घटक राज्यांना अनुदाने कोणत्या तत्त्वानुसार द्यावयाची याबाबत शिफारस करणे.
- ३) राष्ट्रपतींनी निर्देश केल्याप्रमाणे केंद्र आणि राज्यसरकार यांच्यातील वित्तीय संबंधाबाबत कोणत्याही इतर गोष्टींची शक्यता पडताळून पहाणे.

११.९ बाराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी (Recommendation of 12th Finance Commission)

भारतीय घटनेतील २८० कलमानुसार मा. राष्ट्रपति डॉ. अब्दूल कलाम यांनी ३ जानेवारी २००३ रोजी RBI चे माजी गव्हर्नर डॉ. सी. रंगराजन यांच्या अध्यक्षतेखाली १२ व्या वित्त आयोगाची स्थापना केली. श्री. टी. प्रसाद आणि डी. के. श्रीवास्तव हे आयोगाचे पूर्णकालीन सदस्य आहेत. आणि श्री. सोमपाल अर्धवेळ सदस्या आहेत. आयोगाने आपला अहवाल ३० नोव्हेंबर २००४ रोजी सादर केला. या वित्तआयोगाचा कार्यकाल २००५ ते २०१० असा आहे. डॉ. सी. रंगराजन यांनी कॅबिनेट मंत्र्यांचा दर्जा प्रदान केलेला आहे. १२ व्या वित्तआयोगाच्या शिफारशीमध्ये मुख्यतः करून सार्वजनिक वित्ताची पुनर्रचना, प्रांतातील सुधारणा आणि कर्ज पातळी कमी करण्याबाबतच्या शिफारशींचा समावेश दिसून येतो. त्यातील प्रमुख शिफारसी पुढीलप्रमाणे :

१) सार्वजनिक वित्तातील पुनर्रचनेबाबत :-

- अ) केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार दोघांनी मिळून अंतर्गत उत्पादन आणि कर यांचे गुणोत्तर २००९-१० पर्यंत १७.६% पर्यंत सुधारणा करणे.
- ब) २००९-१० पर्यंत बाह्य कर्जाचे प्रमाण १७.६% पर्यंत कमी करणे
- क) राजकोषीय तूट GDP च्या तुलनेने ३% पर्यंत स्थिर ठेवणे.
- ड) २००८-०९ पर्यंत महसूली तूट केंद्र आणि राज्यांनी शून्यापर्यंत कमी करणे.
- इ) व्याज देणे हे महसूली उत्पन्नाच्या तुलनेने २८% आणि १५ पर्यंत केंद्र आणि राज्यांनी अनुक्रमे कमी करावे.
- ई) प्रत्येक राज्यसरकारने राजकोषीय जबाबदारी कायद्याची अंमलबजावणी करून महसूली तूट २००८-०९ पर्यंत पूर्णपणे संपुष्टात आणावी.

२) केंद्र सरकारच्या कर उत्पन्नाच्या हिस्स्याबाबत :-

- अ) केंद्र सरकारने जमा केलेल्या एकूण कर उत्पन्नातील ३०.५ भाग राज्यांना दिला जावा. ज्या राज्यात साखर, कापड व तंबाकू यांच्यावर विक्री कर आकारला जातो.
- ब) सेवा शुल्क हा सुद्धा एकूण कराच्या जमा राशीतील भाग समजला जावा.

३) स्थानिक संस्थाबाबत :-

- अ) १२ व्या वित्त आयोगात पंचायत राज्यसंस्थाना २०,००० कोटी आणि ५,००० कोटी अनुक्रमे शहरी व ग्रामीण संस्थाना देण्याची तरतूद करण्यात आली.
- ब) पाणीपूरवठा आणि आरोग्य यांच्यात सुधारणा करण्यासाठी प्राधान्य देण्यात यावे.

४) आपत्तकालीन संकटावर मात करण्याबाबत :-

- अ) आपत्तकालीन निधी योजना चालू ठेवण्यात यावी. यामध्ये केंद्र आणि राज्य सरकारांचा ७५:२५ असा वाटा असावा. या निधीची रक्कम २००५-१० कालावधीसाठी २१,३३२ कोटी एवढी राहिल.
- ब) नैसर्गिक आपत्तीमध्ये जमीन खचणे, जोरदार पावसाचा वर्षाव, किटकांचा हल्ला इ. चा समावेश करण्यात आला आहे.
- क) राज्य सरकारच्या योजनेअंतर्गत अरिष्ट व्यवस्थापनाची तरतूद करण्यात यावी.

५) राज्याला दिली जाणारी मदत :-

- अ) वरील योजनाशिवाय महसूली तूट म्हणून १५ घटक राज्यांना २००५-१० या कालावधीसाठी ५६,८५६ कोटी रु. ची तरतूद करण्यात यावी.
- ब) शैक्षणिक क्षेत्रासाठी घटक राज्यांना २००५-१० कालावधीसाठी एकूण १०,१७२ कोटी रु. ची तरतूद केली जावी.
- क) रस्ते आणि पूल बांधण्यासाठी राज्यांना १५,००० कोटी रु. मदतीची शिफारस केली आहे.

६) राजकोषीय सुधारणेबाबत सुविधा :-

कर्जावर मात करण्यासाठी शिफारस केलेल्या योजना राजकोषीय सुधारणा अंतर्गत चालू ठेवण्यात येणार नाहीत.

७) इतर शिफारशी :-

- अ) मिनरल ऑईल आणि नैसर्गिक गॅस यांच्यापासून मिळणाऱ्या नफ्याची भागीदारी केंद्र आणि राज्यामध्ये ५०:५० अशी राहिल.
- ब) केंद्राकडून मिळणाऱ्या अनुदानाची तपासणी करण्यासाठी प्रत्येक राज्याने उच्च्यस्तरीय समितीची स्थापना करावी.
- क) प्रत्येक राज्यसरकारने सिंकिंग निधी (Sinking Funds) कर्जावर मात करण्यासाठी निर्माण करावा.

आपली प्रगती तपासा

१. एकसंघनात्मक व्यवस्था व संघराज्यात्मक व्यवस्था – फरक सांगा.
२. केंद्र सरकारच्या कर महसूलीचे घटनात्मक विभाजन स्पष्ट करा.
३. राज्य सरकारच्या कर महसूलाचे घटनात्मक विभाजन स्पष्ट करा.
- ४ वित्त आयोगाची कार्ये सांगा.

११.१० राजकोषीय किंवा वित्तीय धोरणाची भूमिका किंवा स्थान/कार्य/ महत्त्व / उद्दिष्टे (Role of Fiscal Policy)

केन्सच्या आर्थिक विचारामध्ये राजकोषीय धोरणामध्ये महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. त्यांनी लिहिलेल्या "General Theory of Employment, interest and Money" या ग्रंथामध्ये राजकोषीय धोरणाचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे.

११.१०.१ राजकोषीय धोरणाचा अर्थ (Meaning of Fiscal Policy):-

कर, सार्वजनिक कर्जे, सार्वजनिक खर्च या साधनाद्वारे देशातील आर्थिक विकास, रोजगार, उत्पन्न यावर अनुकूल परिणाम करणारे धोरण म्हणजे राजकोषीय धोरण होय. केंद्रसरकारकडून या धोरणाची आखणी आणि कार्यवाही केली जाते. केन्सच्या मते, जागतिक महामंदीची समस्या सोडविण्यासाठी राजकोषीय धोरण अधिक प्रभावी ठरते.

अर्थव्यवस्थेतील एकूण मागणी व गुंतवणूक वाढविण्यासाठी तसेच एकूण उत्पादन, उत्पन्न व रोजगार वाढीसाठी राजकोषीय धोरण महत्त्वाचे ठरते. तेजीच्या आणि मंदीच्या काळात राजकोषीय साधनांचा वापर करून त्यावर मात करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

११.१०.२ राजकोषीय धोरणाची भूमिका किंवा महत्त्व :-

१) पूर्ण रोजगार संपादन करणे :-

अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार अस्तित्वात असताना ऐच्छिक, हंगामी, चक्रीय या बेकारीचे अस्तित्त्व असू शकते. आणि त्याचे अस्तित्त्व पूर्ण रोजगार संकल्पनेशी विसंगत नाही. विकसित देशाच्या अर्थव्यवस्थेत आर्थिक धोरणाचे महत्त्वाचे हे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट असते. अशा अर्थव्यवस्थेत परिणामकारक मागणीच्या अभावामुळे रोजगाराच्या पातळीपेक्षा कमी असते. राजकोषीय धोरणाद्वारे समाजाच्या हातातील क्रयशक्ती वाढवून परिणामकारक मागणी वाढविता येते. त्यामुळे रोजगार पातळी वाढण्यास मदत होते.

विकसनशील देशामध्ये पूर्ण रोजगाराचे उद्दिष्ट स्वतंत्रपणे महत्त्वाचे नसून पूर्ण रोजगारासहित आर्थिक विकास ही उद्दिष्टे महत्त्वाची ठरतात. विकसनशील देशामध्ये पूर्ण रोजगार व आर्थिक विकास यासाठी सरकारला सार्वजनिक खर्च वाढवून विविध क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढवावी लागते. त्यामुळे समाजाचे उत्पन्न वाढते आणि विविध वस्तूंची मागणी वाढते. मागणीप्रमाणे वस्तूचा पुरवठा झाला नाही तर किंमत वाढीचे संकट निर्माण होते. म्हणून विकसनशील देशात पूर्ण रोजगार व किंमत स्थैर्य साध्य करण्याचा प्रयत्न करावा लागतो.

२) आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे :-

हे एक राजकोषीय धोरणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. विकसित देशामध्ये यास अधिक महत्त्व प्राप्त होते. विकसनशील देशामध्ये उद्दिष्ट स्वतंत्रपणे महत्त्वाचे नसून पूर्ण रोजगारासहित आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करणे हे उद्दिष्ट महत्त्वाचे ठरते. आर्थिक स्थैर्य संपादन करणे म्हणजे तेजी-मंदीची चक्रे नियंत्रीत करून त्यांचे दुष्परिणाम टाळणे होय. तेजीच्या काळात वस्तूंच्या किंमती वाढतात. नफा वाढतो व उत्पादकामध्ये उत्साहाचे वातावरण निर्माण होते. त्यातून गुंतवणूक वाढते. व त्यातून अतिरिक्त उत्पादनाच्या समस्या निर्माण होतात. त्या टाळण्यासाठी योग्य प्रकाराचे राजकोषीय धोरण स्वीकारावे लागते. तेजीच्या काळात सार्वजनिक खर्चात कपात, करवाढ, कर्ज उभारणी इ. उपाययोजना करावी लागते. तसेच शिलकी अंदाजपत्रक तयार करावे.

याउलट मंदीच्या काळात वस्तूंच्या किंमती कमी होतात. उत्पादकाचा नफा कमी होतो. अर्थव्यवस्थेत निराशादायक वातावरण निर्माण होते. त्यामुळे गुंतवणूक घटून उत्पादन कमी होते. आणि रोजगारही घटतो. ही परिस्थिती नाहीशी करण्यासाठी लोकांची क्रयशक्ती वाढवावी लागते. त्यासाठी सरकारने सार्वजनिक खर्चात वाढ करावी लागते. सार्वजनिक कामे हाती घ्यावी लागतात. त्यासाठी तूटीच्या अर्थभरण्याचा स्वीकार करून उत्पन्नापेक्षा खर्च वाढवावा लागतो. यातून मंदिवर मात करता येते.

३) आर्थिक वृद्धी संपादन करणे :-

हे एक राजकोषीय धोरणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. आर्थिक वृद्धी संपादन करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत जास्तीत जास्त आर्थिक स्थैर्य संपादन करणे आवश्यक आहे. आर्थिक स्थैर्यामुळे निश्चिततेचे वातावरण निर्माण होऊन भांडवल गुंतवणूकीला प्रोत्साहन मिळते. सरकारने राजकोषीय धोरण अशापद्धतीने कार्यान्वित करावे की, ज्यामुळे बचत व गुंतवणूक करण्याची इच्छा याला प्रोत्साहन मिळेल. त्यासाठी सरकारने अनावश्यक खर्च टाळणे आवश्यक असते. काटकसर, भांडवल निर्मिती आणि तंत्रज्ञान यांचा सुयोग्य वापर करून आर्थिक विकास घडवून आणणे शक्य होते.

४) सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे :-

आर्थिक विकासामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढत असताना वाढलेल्या उत्पन्नाचे समाजामध्ये समान वाटप घडवून आणणे म्हणजे सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे होय. यासाठी राजकोषीय साधनाचा वाटार करता येतो. सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी गरीबांच्या कल्याण

योजना कार्यान्वित कराव्या लागतात. तो खर्च करण्यासाठी आवश्यक असणारे उत्पन्न, श्रीमंत व्यक्तींवर प्रगतशील दराने कर आकारणी करून गोळा करणे योग्य ठरते. थोडक्यात योग्य करविषयक आणि खर्चविषयक धोरण तयार करून सामाजिक न्याय प्रस्थापित करता येतो.

५) बचतीत वाढ घडवून आणणे :-

अविकसित व विकसनशील देशात बचतीचा वेग मंद असतो. हे प्रमाण ५ ते ६% असते. विकसित देशात हेच प्रमाण १५ ते २०% असते. राजकोषीय धोरणाचा योग्य उपयोग करून बचतीत वाढ करता येते. केन्सच्या विचारानुसार अनावश्यक व चैनीच्या वस्तूवर प्रगतशील दराने कर आकारणी करून अशा वस्तूंचा उपभोग कमी करता येतो. बचतीच्या विविध योजना जाहिर करून सरकारमान्य बचत योजनांमध्ये गुंतवणूक केल्यास आयकरामध्ये (Income Tax) सवलत दिली जाते. परिणामतः बचतीत वाढ होऊन भांडवल निर्मितीचा वेग वाढण्यास मदत होते.

६) भाववाढीवर नियंत्रण प्रस्थापित करणे :-

आर्थिक विकासाच्या काळात सार्वजनिक खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. एकूण खर्चाचे गुंतवणूकीशी असलेले प्रमाण वाढत असल्याने भाववाढ अटळ असते. आर्थिक विकासाच्या काळात भाववाढ अटळ असली तरी प्रमाणाबाहेरील भाववाढ आर्थिक विकासाला अडथळा आणणारी ठरते. त्यामुळे आर्थिक विकासाचा वेग मंद होतो. अशा परिस्थितीत राजकोषीय धोरणाचा कौशल्याने वापर केल्यास योग्य मार्ग मिळू शकतो.

७) आर्थिक विषमता कमी करणे :-

राजकोषीय धोरणाचा उपयोग करून समाजातील आर्थिक विषमता कमी करता येते. म्हणजेच या धोरणाच्या साहाय्याने विभाजनाच्या रचनेत सुधारणा घडवून आणता येते. तसेच समाजातील कमी उत्पन्न गटातील लोकांच्यासाठी कल्याणाचे कार्यक्रम हाती घेतले जातात. त्यांना आरोग्याच्या सुविधा कमी किंमतीला उपलब्ध करून देणे किंवा मोफत उपलब्ध करून देणे, मोफत शिक्षणाची सोय, घरबांधणीचे कार्यक्रम हाती घेणे इ. माध्यमातून समाजातील आर्थिक विषमता राजकोषीय धोरणाच्या साहाय्याने कमी करता येते.

अंदाजपत्रक, कररचना, सार्वजनिक खर्च, सार्वजनिक कर्ज या राजकोषीय साधनांचा भाववाढीच्या काळात आणि मंदीच्या काळात सुयोग्यपणे वापर करून अर्थव्यवस्थेला चालना देण्याचे कार्य राजकोषीय धोरणाद्वारे करता येते.

११.११ सारांश

सार्वजनिक आय-व्ययामध्ये सार्वजनिक कर्ज, त्याचे स्वरूप, तुटीच्या विविध संकल्पना आणि तुटीचा अर्थभरणा यांना आधुनिक काळात महत्त्वाचे स्थान असल्याचे दिसून येते. संघराज्यात्मक व्यवस्थेमध्ये केंद्रसरकार आणि राज्य सरकारे यांचे वित्तीय संबंध कसे असावेत. आणि राज्यसरकारे यांचे वित्तीयसंबंध कसे असावेत. आणि भारतीय घटनेनुसार कोणत्या प्रकारची व्यवस्था आहे. हे सर्व पातळीवर असणाऱ्या सरकारांसाठी अतिशय महत्त्वाचे असते.

११.१२ प्रश्न

- १) सार्वजनिक कर्जाचे विविध प्रकार स्पष्ट करा.
- २) सार्वजनिक कर्जाची भूमिका काय असते ?
- ३) आधुनिक काळात सरकारी कर्ज का वाढत आहे ?
- ४) तूटीच्या विविध संकल्पना स्पष्ट करा.
- ५) अविकसित आणि विकसनशील देशातील तूटीच्या अर्थभरण्याची वित्तीय साधनांचे विभाजन यावर टीप लिहा.
- ६) भारतातील वित्तीय साधनांचे विभाजन यावर टीप लिहा.
- ७) बाराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी स्पष्ट करा.
- ८) राजकोषीय धोरणाची भूमिका स्पष्ट करा.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) आर्थिक विश्लेषण भाग २ समग्रलक्षी
प्रा. डॉ. देसाई व प्रा. डॉ. जोशी
निराली प्रकाशन, पूणे.
- २) सार्वजनिक अर्थकारण
संपादक - प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- ३) राजस्व
ओझरकर सु. रा.
विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- ४) राजस्व
देव / झामरे
पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- ५) मौद्रिक अर्थशास्त्र
डॉ. प्रभाकर देशमुख
पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- ६) Public Finance
B. P. Tyagi
Jai Prakash Nath Publications.

अर्थशास्त्र - प्रश्नपत्रिका क्रमांक दोन

अर्थशास्त्रीय सिद्धांत (समष्टी अर्थशास्त्र) - (द्वितीय वर्ष कला)

(२००८-०९ या शैक्षणिक वर्षापासून अंमलात आणावयाचा नवीन अभ्यासक्रम)

विभाग पहिला

प्रकरण १ : प्रास्ताविक

व्यष्टी आणि समष्टी विवेचनात साम्यभेद - आर्थिक व्यवहारांचे चक्रीय प्रवाह - राष्ट्रीय उत्पन्न विषयक संकल्पना -GNP, NNP, GDP, NDP, PCI, PI, DI इ. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या मापन पद्धती (भारतीय संदर्भात) किंमत निर्देशांक.

प्रकरण २ : रोजगार निश्चिती

'से' चा सिद्धांत - केन्सच्या प्रमुख संकल्पना : प्रभावी, मागणी, उपभोग फलन, गुंतवणूक फलन, गुणक आणि प्रवेगक, बचत आणि गुंतवणूक - चलनवाढ : मागणीजन्य आणि खर्चजन्य.

प्रकरण ३ : पैसा

- (अ) पैसा : अर्थ आणि कार्ये
- (ब) चलनपुरवठा : चलनपुरवठा ठरवणारे आणि अंतर्गत घटक - भ्रमणवेग - चलनगुणक - चलनपुरवठ्याच्या भारतीय संकल्पना.
- (क) चलनमागणी : सनातनवादी आणि केन्स ह्यांची विचारसरणी.
- (ड) चलनमूल्य : चलन संख्यामान सिद्धांत : रोख व्यवहार आणि रोख शिल्लक विचारसरणी - फ्रीडमनची विचारसरणी.

विभाग दुसरा

प्रकरण ४ : बँकव्यवसाय आणि वित्तीय बाजारपेठा

व्यापारी बँका : कार्ये - गुणित पतनिर्मिती - १९६९ नंतरची भारतीय व्यापारी बँकाची वाटचाल.

मध्यवर्ती बँक : कार्ये - मौद्रिक धोरण (भारतीय संदर्भात)

चलनबाजार: भारतीय चलनबाजाराची वैशिष्ट्ये-चलनबाजारातील आयुधे (Instruments)

भांडवल बाजार : प्राथमिक आणि दुय्यम बाजार - आर्थिक विकासातील भांडवल बाजाराची भूमिका - सेबी.

प्रकरण ५ : सार्वजनिक आयव्यय

स्वरूप आणि व्याप्ती - सार्वजनिक उत्पन्नाचे स्रोत - करकसोट्या - प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर - सार्वजनिक खर्च : महसूली आणि भांडवली खर्च - सार्वजनिक कर्ज - तुटीच्या संकल्पना - भारतातील संघराज्यीय आयव्यय.

